

AKADEEMIA

11. AASTAKÄIK

1999

NUMBER 9

Suurdeprotsessid postsotsialistlikes riikides	Helje Kaldaru
Lisandusi Mihkel Kampmaa tundmaõppimiseks	Kristi Metste
Mihkel Kampmaa tütre mälestustes	Mari Valdas
Minu elust: Luulet ja tõtt	J. W. v. Goethe
Teadus kui elukutse ja kutsumus	Max Weber
Max Weber	Henn Käärrik
Kunstnikukeskne kognitivism esteetikas	Marek Volt
Kunsti keeled	Nelson Goodman
Väljendus kui metafoorne kehastamine	Mari Kadanik
Sissejuhatus Donald Davidsoni keelefilosoofiasse	Margo Laasberg
Kartulivabariik	Jaan Lepajõe
Pädev bioloogia ja bioloogiapädevus	Jüri Keskspaik

Dokumente 1949. aasta märtsiküüditamisest

EK(b)P Keskkomitee VIII pleenumi stenogramm

Kolleegium:

Jaak Aaviksoo, Jaan Einasto, Jüri Engelbrecht, Tiit Hennoste, Kalle Kasemaa, Kalevi Kull, Madis Kõiv, Ülo Matjus, Eero Medijainen, Uno Mereste, Peeter Olesk, Juhan Peegel, Rein Raud, Jaan Ross, Hando Runnel, Jaan Sootak, Peeter Tulviste, Kaljo Villako, Richard Villems

Toimetus:

peatoimetaja Ain Kaalep
tegevtoimetaja Indrek Ude
peatoimetaja asetäitja Agu Tani
universalia Jaan Kangilaski
humaniora Mart Orav
socialia Jaan Isotamm
naturalia Toomas Kiho
keeletoimetaja Triin Kaalep
korrektor Kristin Sarv
sekretär Tiiu Jõgi

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80,
50002 Tartu, Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse aadress:

Ülikooli 21, Tartu, Eesti

Telefonid: 43 13 73, 43 11 17, 44 19 75

Fax: 43 13 73

E-post: akademia@online.ee

Arveldusarve nr 221011384196 Hansapangas

© AKADEEMIA 1999

AS Akadeemia Trükk: Tallinn, Niine 11

Trükiarv 2000

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

11. AASTAKÄIK 1999 NUMBER 9 (126)

- Siirdeprotsessid Ida-Euroopa ja Kesk-Aasia
postsotsialistlikes riikides. I
Helje Kaldaru 1795
- “Nagu nüüd on selgunud...”:
Lisandusi Mihkel Kampmaa tundmaõppimiseks
Kristi Metste 1816
- “Egavene koedokold...”
Mari Valdas 1842
- Minu elust: Luulet ja tõtt. II
Johann Wolfgang von Goethe 1858
Tõlkinud Heli Mägar
- Teadus kui elukutse ja kutsumus. II
Max Weber 1878
Tõlkinud Henn Käärrik
- Max Weber: religioon, teadus, ratsionaliseerumine
Henn Käärrik 1895
- Kunstnikukeskne kognitivism esteetikas
Marek Volt 1903
- Kunsti keeled
Nelson Goodman 1917
Tõlkinud Mari Kadanik

Väljendus kui metafoorne kehastamine	<i>Mari Kadanik</i>	1925
Sissejuhatus Donald Davidsoni keelefilosoofiasse	<i>Margo Laasberg</i>	1939
Kartulivabariik	<i>Jaan Lepajõe</i>	1957
Pädev bioloogia ja bioloogiapädevus: Mõtisklus	<i>Jüri Keskpai</i>	1980
Dokumente 1949. aasta märtsiküüditamisest. VII	1993
<i>Arvustus: Kuidas kirjutada autobiograafiat. Ilmar Talve. Ke-</i> <i>vad Eestis: Autobiograafia I.</i> Tartu: Ilmamaa, 1997. 392 lk; <i>Kutsumatu külaline: Autobiograafia II.</i> Tartu: Ilmamaa, 1998. 304 lk.	<i>Ülo Tonts</i>	2006
Editorial note. Summaries		2010
EK(b)P Keskkomitee VIII pleenumi stenogramm. X	2017
	<i>Tõlkinud Mart Arold</i>	

Akadeemia numbreid aastatest 1990–1999 on võimalik osta Tallinna kauplusest “Müstarium”, Kopli 62 (trammid nr 1 ja 2 — Volta peatus). Müügil on ka muud filosoofilist kirjandust. Tel: 6416308. Kauplus on avatud kella 11–19.

Akadeemia honorarifondi toetab Eesti Kultuurkapital.

Lk 1815, 1857, 1877, 1902, 1956, 1992: Hando Mugasto eksliibrised.

SIIRDEPROTSESSID IDA-EUROOPA JA KESK-AASIA POSTSOTSIALISTLIKES RIIKIDES

Helje Kaldaru

SISSEJUHATUS

Kahel viimasel aastakümnel on kõikjal maailmas majanduspoliitika domineerinud neoliberaalne lähenemine. Seda võib käsitada omamoodi reaktsioonina niihästi enne seda ülekaalus olnud, riigi rolli majanduses esile tõstnud majandusteoreetilisele mõtteviisile, mis sai alguse John M. Keynesist, kui ka majanduse tsentraalse juhtimise tulemusena esilekerkinud probleemidele, mille kõige ilmekamaks näiteks on sotsialismisüsteemi kokkuvarisemine. Eriti ligitõmbavad on olnud majanduse liberaliseerimise, desentraliseerimise ja turujõudude arendamise ideed postsotsialistlikes riikides. Siirderiikides saavutatud majanduskasv, tootmisstruktuuri areng ja majanduse globaliseerumine on ilma kahtluseta igati positiivsed tulemused, mis loovad aluse nende riikide tulevaseks arenguks. Samas on reformidel hind, mis on avaldunud sotsiaalse ebaõigluse suurenemises. Kõige otsesemalt väljendub see ÜRO inimarengu aruannete tulemustes: mitte üheski maailma piirkonnas pole riigid kaotanud oma positsioone inimarengus 1990. aastatel sellisel määral nagu postsotsialistlikes riikides. Vastuolu turumajanduses konkurentsi toimel kujuneva majandusliku efektiivsuse ja jaotuse ebaõigluse vahel ei ole uus avastus. Pigem vastupidi: juba Adam Smith oli sunnitud põhjendama turumajanduse egoistliku iseloomu eetilist lubatavust. Konkurentsi seisukohalt on asi selge, sest indiviidide vastandlikud huvid võimaldavad leida antud situatsioonis kõige efektiivsema tasakaalulahendi. Samas ei

tohi unustada asjaolu, et tasakaalulahend sõltub ka ressursside algjaotusest (Kaldaru 1996: 76). Sotsiaalselt õiglane tasakaalulahend saab tekkida vaid sotsiaalselt õiglase ressursside algjaotuse korral, mille iseeneslik kujunemine turujõudude toimel on kaduvväikese tõenäosusega, samahästi kui võimatu. Majanduse arengus toob ressursside efektiivne kasutamine kaasa majanduskasvu. See aga omakorda on tulevikus heaolu suurenemise aluseks. Mida enam üritatakse jaotust õiglasemaks muuta ümberjaotuse tulemusena, seda enam pärsitakse majanduskasvu võimalusi. Juba rohkem kui kolmkümmend aastat tagasi oletas S. Kuznets, et majandusliku arengu käigus jaotuse seaduspärasused muutuvad. Reformidest tulenev majanduskasv, mis toob kaasa keskmise sissetuleku suurenemise, tingib alul kindlasti jaotuse ebavõrdsemaks muutumise. Mingil arenguetapil varanduslik kihistumine pidurdub ning edaspidi kaasneb arenguga sotsiaalse õigluse kasv ühiskonnas (Kuznets 1955: 18). Põhjenduseks väidetakse, et esialgu hõlmavad muutused produktiivsema tootmistehnoloogiaga sektorit ning nendega läheb kaasa kohanemisvõimelisem osa ühiskonnaliikmetest ja parema kvaliteediga tööjõud. Tulemuseks ongi erinevuste kujunemine sissetulekutasemes nii sektorite vahel kui ka sektori sees. Mida rohkem inimesi asub tegutsema uuel alal, seda kõrgemaks muutub tööviljakus traditsioonilises sektoris ning suureneb sissetulek ka seal. Jaotuse ebavõrdsus hakkab vähenema, kui suur osa inimestest on asunud uuele tegevusalale (Adelman, Robinson 1989: 961).

Tänapäeval ei kinnita tegelikud andmed ülaltoodud lootusi ebaõigluse süvenemise iseenesliku pidurdumise kohta majanduse arenedes. Viimasel aastakümnel on paljudes riikides, nii arenenud kui ka arengumaades, kasvanud sissetulekute erinevus. See on olnud saadetud nii majanduskasvust kui kaasnenu majanduse langusega. Ebaõigluse süvenemise peamiseks põhjuseks peetakse majanduse globaliseerumist, kuid ilmselt on mõju avaldanud ka neoliberaalsest mõtteviisist tulenev soovimatus näha sotsiaal-majanduslikust killustumisest tulenevaid probleeme. Olukorra teravnemine on sundinud viimastel aastatel rohkem tähelepanu pöörama heaolu ja tulujaotuse mitmete aspektide uurimisele. Selle tõestuseks piisab niisuguste rahvusvaheliste organisatsioonide nagu Maailmapank (WB), Rahvusvaheline Valuutafond (IMF) või

Euroopa Rekonstruktsiooni- ja Arengupank (EBRD) kodulehekülgede külastamisest internetis, kus on näha uurimuste temaatika.

Heaolu ja tulujaotuse uuringud on kallid, kuna põhjaliku analüüsi tarbeks luuakse spetsiaalne algandmete kogum. Eestis viimasel ajal läbi viidud tulujaotuse uurimustest võib esile tõsta EMORi tööd (*Eesti...* 1998). Vaesusuuringud on alati seotud ka poliitiliste hinnangutega ning peegeldavad autorite isiklikke hoiakuid. Selliste üksikuurimuste tulemused on omavahel raskesti võrreldavad, sest järeldused kehtivad vaid vaatlusaluses kogumis. Uuringute kokkuvõtted levivad vaid spetsialistide kitsastes ringides, jõudes mõne üksiku kokkuvõtliku järeldusena teadusartiklitesse või uurimuse tellinud organisatsiooni aruannetesse. Käesoleva artikli eesmärgiks on analüüsida siirdeprotsesside kulgu postsotsialistlikes riikides EBRD ja WB avaldatud statistiliste näitajate alusel, mis on üldiselt kättesaadavad. Näitajate üldistamise kaudu tuuakse välja transformatsioonikomponendid (algnäitajate muutumise põhjused) ja uuritakse nende kujunemist nii üldkogumis kui ka eri transformatsioonitasemel olevate riikide gruppides. Selgitatakse komponendid, mis on kõige enam mõjutanud heaolu muutust siirdeperioodil, samuti nende mõju sotsiaal- ja majandusparameetrite andmetel. Tegelikult heaolutaseme ja mudeli alusel tehtud prognooside võrdluse kaudu püütakse jõuda heaolu kasvu takistavate teguriteni. Üheks selliseks võib olla liialt ebaühtlane tulujaotus.

UURIMISOBJEKT

Maailmapanga klassifikatsiooni kohaselt kuulub Ida-Euroopa ja Kesk-Aasia siirderiikide hulka 27 riiki (*The World...* 1999: 38). Käesolevas uurimuses on välja jäetud Küpros kui ülejäänutest täiesti erineva ajaloo riik, ning Bosnia ja Hertsegoviina, mille kohta ei olnud võimalik saada võrreldavaid statistilisi andmeid. Seega jäi vaatluse alla 25 postsotsialistlikku siirderiiki. Riike ühendab üks tunnus, sotsialistliku majanduskorralduse lammutamine ning turumajanduse ülesehitamine viimase aastakümne jooksul, neid eristavaid tunnuseid on hoopis rohkem. Sellesse gruppi kuulub riike nii Euroopast kui Aasiast, nende tootmis-

struktuur ja majanduslik arengutase olid siirdeperioodi alguses erinevad, rääkimata looduslikest ja kultuurilistest erinevustest. Täna on osa riike kõige suuremate muutuste perioodi juba läbi teinud ning mitmed peavad oma lähitulevikus eesmärgiks liitumist Euroopa Liiduga. Teised aga peavad üle saama N. Liidu kokkuvõtte tagajärjel tekkinud kaosest ning astuma samme majanduse liberaliseerimiseks, privatiseerimise edendamiseks ning, mis kõige tähtsam, esmaste sotsiaaltagatiste loomiseks elanikele. Käesolevas töös iseloomustatakse siirdeprotsesside kulgu aastatel 1994–1997 Euroopa Rekonstruktsiooni- ja Arengupanga (*Transition... 1997; Transition... 1998*) ning Maailmapanga (*World... 1999*) andmete põhjal. Seejuures jäetakse vaatlemata sellised enam käsitlemist leidnud siirdemajanduse aspektid nagu muutused väliskaubanduses, maksebilansside seisund ning välisinvesteeringute sissevool. Kuigi ka need mõjutavad kahtlemata heaolu taset ja selle muutusi, on siinkohal eesmärgiks kirjeldada siseriiklike tegurite, nagu majanduskasvu, tootmisstruktuuri, inflatsiooni ja sotsiaalgarantiide olemasolu seost heaoluga. Tuleb märkida, et võrreldavate andmete saamine kõige selle kohta on küllaltki komplitseeritud. Kuigi tabelites esinevad mõned väga vajalikud näitajad, nagu näiteks tervishoiukulutuste osatähtsus koguproduktis, on paljude analüüsi kaasatud riikide positsioonid tühjad. Keeruline on võrdluste tegemine ka arenenud maadega, kuna vajalikud andmed puuduvad. Siiski ei saa analüüsi lükata määramatusse tulevikku. Tuleb leppida olemasolevate andmetega, pidada käesoleva käsitluse üheks põhieesmärgiks just metoodika väljatöötamist ning korrata analüüsi mõne aasta pärast, täielikumate andmete olemasolul.

Regionaalse tunnuse järgi võib välja tuua järgmised riikide grupid: Kesk- ja Ida-Euroopa (Horvaatia, Tšehhi, Ungari, Poola, Slovakkia, Sloveenia), Kagu-Euroopa (Albaania, Bulgaaria, Makedoonia, Moldova, Rumeenia), Balti riigid (Eesti, Läti, Leedu), SRÜ tuumikriigid (Valgevene, Venemaa, Ukraina), Kaukaasia riigid (Armeenia, Azerbaidžaan, Georgia*) ja Kesk-Aasia riigid (Kasahstan, Kõrgõzstan, Tadžikistan, Turkmeenia, Usbeki-

*Lugejale (ja autorilegi) võib tunduda uudisena säärase riiginime kasutamine. Tartu Ülikooli inimgeograafia professori Ott Kursi soovitusel mõõda pean vajalikuks eestikeelses tekstis "Gruusia" asendamist

stan). Lisaks asukohale ühendab nimetatud gruppidesse kuuluvaid riike analoogiline majanduslik arengutase enne siirdeprotsesside algust ning ajaloost, kultuurisituatsioonist ja traditsioonidest tulenev suhtumine demokraatlikesse juhtimisvõtetesse. Kolmes esimeses grupis ongi siirdeprotsessid kulgenud võrdlemisi ühtlaselt, ülejäänutes aga mitte. EBRD poolt välja toodud transformatsiooniindeks, kus arvestatakse riigi edukust privatiseerimises ja riigiettevõtete restruktureerimisel, hindade ja väliskaubanduse liberaliseerimisel, konkurentsipoliitikas ja finantsinstitutsioonide tegevuses, jääb Kesk- ja Ida-Euroopa riikides vahemikku 3–3,75 (maksimaalne pallide arv 4,5), Balti riikides vahemikku 3,2–3,4 ja Kagu-Euroopa riikides vahemikku 2,6–2,75. SRÜ tuumikriikides ulatub see näitaja 1,5-st pallist Valgevenes 2,6 pallini Venemaal. Kaukaasia riikides kõigub see 2,25 ja 2,75 vahel ning kõige suuremad erinevused on Kesk-Aasia riikides, kus Turkmeenia olukorda on hinnatud absoluutselt madalaima 1,4 palliga ning Kõrgõzstani olukorda 2,8 palliga ehk kõrgemalt kui Kagu-Euroopa riikides valitsevat situatsiooni (*Transition...* 1998). Selline hinnang tekitab paratamatult küsitavusi, mistõttu on käesoleva töö üheks eesmärgiks analüüsida üldnäitajate erinevusi gruppide vahel ning selgitada siirdeprotsesside erinevusi riigigrupiti.

Heaolu loomise üheks aluseks on riigi rikkus. Selle üldlevinud mõõtühik on **toodetud koguprodukt ühe elaniku kohta** (GDP või GNP *per capita*). Näitaja iseloomustab "piruka suurust", mida on heaolu tagamiseks võimalik kasutada. Maailmapank kasutab koguprodukti¹ konverteerimisel USA dollaritesse metoo-

traditsioonilise "Georgiaga". Me oleme muidu väga järeleandlikud ja alandlikud riiginimede kasutamise osas, ent kuigi georgid ise ei taotle omakeelse "Sakhartvelo" levikut, on "Gruusia" tarvitamine nende meelest võrdväärne sellega, kui Eestit mõnes võõrkeeles nimetatakse "Tšuhhooniaks". Pretsedendid samasugusest nimekasutuse nihkest on olemas omaaegselt Ida-Saksamaalt, kus vahepealse vene eeskujul tarvitatud *Grusinien*'i asemele tuli taas *Georgien*, ja Soomest. Samanimelise USA osariigiga segiminekut pole ehk tarvis peljata. *J. Isotamm.*

¹Sõltuvalt riigist kas GDP (sisemajanduse koguprodukt) või GNP (rahvamajanduse koguprodukt), siirderiikides kasutatakse tavaliselt esimest näitajat.

dikat (*World Bank Atlas method*), mis arvestab inflatsioonitaseme erinevust vaatlusaluses riigis ja G-5 grupis (Prantsusmaa, Saksamaa, Jaapan, Suurbritannia, Ameerika Ühendriigid) ning toob näitaja välja viimase kolme aasta libiseva keskmisena (*World...* 1999). Nii saadakse rahvusvaheliselt võrreldavad näitajad, mis iseloomustavad ressursside tootlikkust. Maailmapanga ettepanekul jagatakse riigid ühe elaniku kohta toodetud koguprodukti järgi järgmisteks gruppideks: 1) madal tulutase (alla 785 USD), 2) tulutase alla keskmise (786–3125 USD), 3) tulutase üle keskmise (3126–9655 USD) ja 4) kõrge tulutase (üle 9656 USD). Vaatlusalustest siirderiikidest kuulub 1997. a andmetel Sloveenia (9680 USD) napilt neljandasse gruppi, ülejäänud jäävad sellest tasemest allapoole (vt tabel 1).

Madalaim tulutase valimis oli Tadžikistanis (330 USD), mis on maailma riikidest võrreldav näiteks Angoola, Haiti ja Keenia tasemega. Madalaimasse tulugruppi jäidki lisaks Albaaniale enamik Kaukaasia ja Kesk-Aasia riike, kui Kasahstan ja Usbekistan välja arvata. Eesti näitaja (3330 USD) on samas suurusjärgus Türgi, Lõuna-Aafrika Vabariigi ja Venezuelaga ning riik kuulub üle keskmise tulutasemega riikide gruppi, nagu siirderiikidest ka Tšehhi, Slovakkia, Ungari ja Poola. Ülejäänud Balti riigid, SRÜ tuumikriigid, seni nimetamata Kesk-, Ida- ja Kagu-Euroopa riigid ning mainitud Usbekistan ja Kasahstan kuuluvad alla keskmise tulutasemega riikide gruppi, mis ongi valimis kõige arvukam (10 riiki).

Siirderiikide heaolust annab nimetatud näitaja siiski mõnevõrra moonutatud pildi, sest kohalik hinnatase on väga erinev ja jääb alla arenenud riikide, sealhulgas ka Ameerika Ühendriikide hinnatasemele. Heaolu seisukohalt ei ole oluline mitte tulu iseenesest, vaid see, kui palju hüviseid on saadud tulu eest võimalik tarbida. Seetõttu kasutatakse käesolevas uurimuses heaolu üldnäitajana **ostujõu kordajaga** (*Purchasing Power Parity*) **korregeritud koguprodukti mahtu ühe elaniku kohta** (vt tabel 1).

Tabel 1

Koguprodukti maht ühe elaniku kohta (USD) ja tulujaotus (1997)

Riik	PPP ^a	GDP ^a	PPP ja GDP suhe	PPP suhe E&CA ^{a,b} keskmisse	Tulujaotuse Gini indeks ^{a,c}
Sloveenia	12520	9680	1.29	2.85	29.8 (1996)
Tšehhi	11380	5200	2.19	2.59	27.1 (1995)
Slovakkia	7850	3700	2.12	1.79	19.5 (1992)
Ungari	7000	4430	1.58	1.59	33.7 (1994)
Poola	6830	3590	1.90	1.56	29.0 (1995)
Eesti	5010	3330	1.50	1.14	37,2 (1996)
Valgevene	4840	2150	2.25	1.10	21.6 (1993)
Leedu	4510	2230	2.02	1.03	35.0 (1996)
Rumeenia	4290	1420	3.02	0.98	30.3 (1996)
Venemaa	4190	2740	1.53	0.95	48.3 (1996)
Bulgaaria	3860	1140	3.39	0.88	30.8 (1992)
Läti	3650	1140	3.20	0.83	34.9 (1996)
Kasahstan	3290	1340	2.46	0.75	32.7 (1993)
Usbekistan	2250	1010	2.23	0.51	
Armeenia	2280	530	4.30	0.52	38.1 (1995)
Ukraina	2170	1040	2.09	0.49	41.3 (1996)
Makedoonia	2147 ^d	1090	1.97	0.49	25.0 (1996)
Kõrgõzstan	2040	440	4.64	0.46	42.8 (1996)
Georgia	1980	840	2.36	0.45	
Moldova	1900 ^d	540	3.52	0.43	39.0 (1995)
Aserbaidžaan	1520	510	2.98	0.35	
Turkmeenia	1410	630	2.24	0.32	
Albaania	1398 ^d	750	1.86	0.32	
Tadžikistan	930	330	2.82	0.21	
Horvaatia		4610			

Allikad ja märkused:

^a Maailmapanga andmed (*World...* 1999),

^b Euroopa ja Kesk-Aasia arengumaade (valimi) keskmine 4390 USD,

^c 1994–1996 EBRD andmed, sulgudes aasta (*Transition...* 1998: 148–203),

^d EBRD andmed 1996 (*Transition...* 1998).

Ka ostujõu pariteedi järgi hinnatuna oli vaatlusalustest riikidest rikkaim Sloveenia, kus tulutase oli ligemale kolm korda kõrgem

kui valimi keskmine, ning vaeseim Tadžikistan, kus see ulatus vaid viiendikuni keskmisest tasemest. Et Armeenias oli hinnatase ligi kaks korda madalam kui Ukrainas või Usbekistanis, on sealne heaolu tase nimetatud riikidega enam-vähem võrreldav, tootlikkuse kahekordsest erinevusest hoolimata. Majanduse globaliseerumise tulemuseks on siirderiikide hinnataseme paratamatu lähenedamine arenenud maade hinnatasemele. Seetõttu võib neis riikides, kus praegu on heaolu suhteliselt kõrgem madala hinnataseme tõttu, oodata tulevikus heaolu tõusu pidurdumist, seda muidugi juhul, kui tootlikkus ei suurene. Rikkus annab vaid potentsiaalse võimaluse heaolu loomiseks. Ühiskonnaliikmete tegelik heaolu sõltub tulu jaotusest. Varandusliku kihistumise traditsiooniline mõõtühik on **Gini indeks**, mis mõõdab tulujaotuse ebahühtlust Lorenzi kõvera ja täielikku ühtlust väljendava nurgapoolitaja vahelise pindala suhtena nurgapoolitaja alusesse pindalasse (protsentides)². Ühtlase jaotuse korral on indeksi väärtus null. Kui kogu tulu omandaks vaid kõrgeimat tulu saav elanikkonna kümnendik, siis oleks indeksi väärtus 100. Viimane variant ei ole reaalne, esimene ei ole isegi mitte eesmärgina aktsepteeritav, sest võrdne jaotus pole kunagi sotsiaalselt õiglane. Milline Gini indeksi väärtus vastab sotsiaalselt õiglasele tulujaotusele, sellele küsimusele ei ole võimalik ühest vastust anda. Kui ühiskonnas valitseb demokraatlik kokkulepe nõrgemaid toetada, siis on tulujaotus ühtlasem, näiteks Põhjamaades. Euroopa Liidu liikmesriikidest on tulujaotus kõige ebahühtlasem Suurbritannias, selle põhjuseks varanduselt saadava tulu suur osatähtsus tööjõu müügist saadud tuluga võrreldes. Viimane peaks jagunema ühiskonnaliikmete vahel tunduvalt ühtlasemalt, sest erinevus indiviidide töövõimes ei saa olla kunagi nii suur kui aastasadade jooksul kogutud varanduses. Asjaolu, et Gini indeksi väärtus iseenesest, ilma olukorra täiendava analüüsita, ei väljenda tulujaotuse õiglust, võib olla põhjuseks, miks

²Lorenzi kõvera konstrueerimiseks võetakse ühele teljele detšiilideks jaotatud elanike arv ja teisele kumulatiivselt teenitud tulu. Kui tulujaotus oleks võrdne, teeniks iga kümnendik elanikkonnast täpselt kümnendiku kogutulust. Tegelikuses saab vaeseim kümnendik (esimene tuludetsiil) alati vähem kui 10% ja rikkaim kümnendik (kümnes tuludetsiil) rohkem kui 10% tulust.

Maailmapanga andmed selle näitaja kohta on äärmiselt lünklikud ja ei pärine viimastest aastatest.

Siirdemaade andmetel pakub tulujaotuse analüüs huvi ning EBRD on just viimases raportis Gini indeksi kõigi siirderiikide kohta välja toonud (kuigi ka siin on andmed lünklikud; vt tabel 1). Neis riikides ei ole ühiskond veel suutnud toibuda äsja üle elatud majanduslikest vapustustest ning puuduvad ka riigi juhtimise demokraatlikud traditsioonid. Veel ei ole suudetud selgusele jõuda, kas enamiku arvates tuleks majanduselu ja ühiskonna arengu riiklikul suunamisel kasutada liberaalset, sotsiaaldemokraatlikku või hoopis Saksamaale omase sotsiaalse turumajanduse tüüpi konservatiivset lähenemist. Seega on tulujaotuse erinevused pigem juhuslikud kui taotluslikud. Siirdemaad alustasid üleminekupeerioidi alguses sotsialismi põhimõtetele vastavast suhteliselt ühtlasest tulujaotusest. 1990. aastate alguses oli Gini indeksi väärtus enamikus siirderiikides (Venemaa ja Moldova välja arvatud) 25 ja 30 vahel (*World... 1999; Transition... 1997*: 44-45). Nagu teoreetiliselt eeldatud, on reformid viinud varandusliku kihistumise süvenemisele. Eriti kiiresti toimus see Balti riikides, näiteks Eestis oli Gini koefitsient 1993. a juba 39,5 (*World... 1999*). Tabeli 1 andmetest on näha, et 1996. aastaks oli näitaja väärtus enamasti üle 35. Mitte kogu teenitud tulu ei ole sealjuures saadud õiglasel jaotuse tulemusena koos isiku suure tööpanuse, ettevõtlikkuse või nutikusega. Paljudel juhtudel teeniti korrapoliitika nõrkuse tõttu tulu soodsat ametipositsiooni kasutades, puhtjuhuslikult soodsate asjaolude kokkulangemise tõttu ning ebaeetilise või koguni suisa kuritegeliku käitumise tulemusena. Kas kujunenud tulujaotuse ebaühtlus on majanduskasvu soodustav või takistav tegur, see on piisavalt intrigeeriv küsimus, et selle juurde artikli lõpuosas spetsiaalselt tagasi tulla.

TEGURRUUM

Siirdeprotsesse iseloomustavate näitajatena (kõik EBRD andmed; *Transition... 1997; Transition... 1998*) oli kõigepealt vaatluse all **tootmisstruktuur**: tööstuse, põllumajanduse ja teenuste osatähtsus koguproduktis. Tööstuse osatähtsus kõikus ligikaudu küm-nendikust Tadžikistanis ligi pooleni Venemaal. Põllumajanduse

osatahtsus oli vaid mõni protsent Sloveenias, Tšehhimaal ja Slovakkias, ka Eestis on põllumajanduse osa juba alla 10 protsendi. Suur põllumajanduse osatahtsus oli iseloomulik suhteliselt vähem arenenud maadele nagu Albaania või Kõrgõzstan, kus see oli 50–60% koguproduktist. Paljudes riikides, näiteks Baltimaades, aga ka Tšehhimaal, Valgevenes ja Bulgaarias, oli esikohal teenindus (kaubandus), andes ligikaudu poole koguprodukti väärtusest. Albaanias ja Venemaal see tegevusala aga eelistatute hulka ei kuulu. Tootmisstruktuur sõltub tugevalt kohalikest tingimustest, mistõttu on võimatu ühe või teise haru osatahtsust pidada optimaalseks. Kui võtta aga arvesse, et 1995. a oli Maailmapanga andmetel (*World... 1999*) tööstuse osatahtsus keskmiselt ligikaudu kolmandik, põllumajanduse osatahtsus kõrge tulutasemega riikides paar protsenti ning teenuste osatahtsus eelmise kümnendi jooksul tõusnud, ulatudes kõrge tulutasemega riikides juba kahe kolmandikuni koguproduktist, võib tööstuse ja teenuste osatahtsuse suurenemist ning põllumajanduse osatahtsuse vähenemist siirdeperioodil pidada positiivseteks muutusteks.

Majanduskasvu iseloomustavate näitajatena olid vaatluse alla võetud koguprodukti, tööstuse ja põllumajanduse kasvutempo püsihindades. Koguprodukti kasvutempo oli valdavalt mõni protsent üle saja. Oli ka suuri tagasilööke, näiteks 1994. a Moldovas ja 1995. a Ukrainas, kus esines 25–30-protsendiline koguprodukti langus. Eesti majanduse 11-protsendiline juurdekasvutempo 1997. a oli valimis kõrgeim. Tööstuse ja põllumajanduse kasvutempodes olid riigiti erinevused veelgi suuremad. Põhiliselt toimus toodangumahu vähenemine. Tööstuse kasvutempo poolest olid meeldivad erandid Valgevene ja Eesti näitajad 1997. a (vastavalt 117,6% ja 113,4%) ning 1996. a Albaania (115,8%). Kuigi põllumajanduse osatahtsuse vähenemine on positiivne ning toodangumaht peabki siin kasvama teistest harudest aeglasemalt, ei saa liiga järsud struktuurimuutused (näiteks Leedu ja Läti 1994. a juurdekasvutempo 15%) mööduda heaolule jälgi jätmata.

Inflatsioon on siirdeperioodil paratamatu nähtus. Isegi kui jätta kõrvale kõik muud inflatsiooni tingivad tegurid, toob hinnatase-me ühtlustumine arenenud riikidega kaasa tarbijahinna indeksi kasvu. Näitaja väärtus varieerus 1,5%-lt 1997. a Makedoonias 15 607%-ni 1994. a Georgias. Aasta-aastalt on inflatsioon pidur-

dunud, mis näitab siirdeprotsesside loomulikku kulgu. Riiklikult kontrollitavad hinnad on paljude arvates turumajanduse üldpõhimõtetega vastuolus. See on nii vaid esmapilgul, kuna hinnakontroll võimaldab suunata mõnel tegevusalal (ja mida väiksem riik, seda rohkem neid on) paratamatult tekkivate loomulike monopoli-de tegevust. Ilmselt on igas riigis oma optimaalne kontrollitavate hindade osatähtsus, mida näitab asjaolu, et suhteliselt edukates siirdemaades (Tšehhi, Ungari, Eesti, Poola) ei ole see vaatlusaluse perioodi jooksul oluliselt muutunud. Eriti huvitav on fakt, et heaolu tasemelt parimal maal — Sloveenias — on kontrollitavate hindade osatähtsus üks kõrgemaid edukamate riikide hulgas, moodustades 20–23%.

Riigi osa majanduses väheneb siirdeperioodil oma mahu, kuid mitte tähtsuse poolest. Riikide erinevaid stardipositsioone näitab erasektori osatähtsus koguprodukti tootmises 1994. a, mil näiteks Valgevenes ja Tadžikistanis oli see vaid 15%, samal ajal kui Eestis, Lätis ja Poolas ulatus 55%-ni, Tšehhimaal näitaja (65%) oli sel ajal kõrgeim. Siirdeperioodil on erasektori osatähtsus kõigis riikides suurenenud, moodustades 1997. a Slovakkias, Tšehhimaal ja Ungaris 75% ning jäädes Kaukaasia ja Kesk-Aasia riikides 55% piirsesse. Maksukoormus on kõrgeim Horvaatias (üle 40% koguproduktist). Eesti ei erine selle näitaja poolest teistest enamarenenud siirderiikidest, kus maksukoormus jääb 30–40% vahele. Tähelepandavalt madal on maksukoormus Kaukaasia ja Kesk-Aasia riikides, jäädes alla 20%. Avaliku sektori kulutused (riigieelarve koos kohalike eelarvete ja eelarveväliste fondidega) ulatusid valimis 10–60%-ni koguproduktist. Eesti näitaja (ca 40%) jäi ka siin enamiku arenenud siirderiikide tasemele, suurim oli avaliku sektori kulutuste osatähtsus Ungaris ja väiksem Kaukaasia ja Kesk-Aasia riikides. Tollitulu osatähtsus impordi maksumuses on üks majanduse avatuse näitajaid, aga näitab ka soovi rahvusvahelist tulujaotust oma riigi kasuks pöörata. Eesti on oma allapoole arvutustäpsust jääva tollituluga valimis ainus riik, kus tollimaksu samahästi kui ei võeta. Näitaja väärtus on enamasti alla 10 protsendi, eranditeks Poola ja Ungari, kus see varem oli mõnevõrra kõrgem, kuid viimastel aastatel näitab samuti langustendentsi. Riigieelarvest makstavad subsiidiumid on kõrgemad Kesk- ja Ida-Euroopa riikides, kus tootmisstruktuur

ei ole üleminekuperioodil nii põhjalikult uuenenud kui N. Liidu lagunemise järel tekkinud iseseisvates riikides ning kus püütakse heaolu langust pidurdada vähem efektiivsete tegevusalade toetamisega. Aasta-aastalt on need vähenenud, moodustades 1997. a üks-kaks protsenti koguproduktist. Kas see ongi optimaalne tase või on selleks vaid mõne protsendikümnendikuni ulatuvad subsidiumid, nagu näiteks Balti riikides, selle peab selgitama täiendav analüüs.

Tööjõuressursi kasutamist iseloomustavate näitajatena on vaatluse all tööjõu ja tööhõive kasvutempo ning töötuse tase. Iseloomulik on tööjõuressursi ja tööhõive kahanemine, kuigi on ka erandeid, näiteks Tšehhimaal. Töötuse näitaja varieerub mõnest protsendist Kesk-Aasia riikides kolmandikuni tööjõuressursist Makedoonias. Oma osa on siin kindlasti näitajate väljatoomise erinevas meetodikas, aga ka kultuuritaustast tulenevast suhtumisest töötamisele tööandja juures, tootmisstruktuurist jne. Tegurruumi moodustavad vaatlusaluse 25 riigi andmed aastail 1994–1997. Autor annab endale täielikult aru, milliseid ohte kätkeb korduvate objektidega algandmete maatriksi matemaatilise-statistilise analüüsi tulemuste tõlgendamise seisukohalt. Kuid käesoleva ülesande lahendamisel on see paratamatu. Et siirdeperioodil toimub väga intensiivne majandustingimuste muutus, on eri aastatel maa erinevas transformatsioonietapis. Seetõttu ei pruugi riiki iseloomustavad näitajad olla korduvate vaatluste korral sugugi analoogilised. Kui aga mingi riik mõnes transformatsioonikomponendis oma mitme aasta näitajatega oluliselt tooni annab, võib see aidata kaasa komponendi interpreteerimisele. Matemaatilise-statistilise analüüsi teostamisel oli abiks *SPSS 8.0 for Windows*, tulemuste tõlgendamisel analüüsimetoodika põhitõdesid ei korrata.

OBJEKTIDE KLASSIFITSEERIMINE: DISKRIMINANTANALÜÜS

Autori arvates on siirdeprotsessidel oma eripära transformatsioonitasemest lähtuvalt. Selle selgitamiseks tuleb vaatlusalused objektid, mida iseloomustavateks tunnusteks esialgses maatriksis on riik ja aasta, klassifitseerida. Protseduuri läbiviimiseks on valitud diskriminantanalüüs, sest gruppidesse jagamisel on loogi-

line aluseks võtta EBRD poolt arvatud transformatsiooninäitaja väärtused (*Transition...* 1998: 29). Esimesse gruppi lülitati maad, mille siirdeprotsesside edukust oli hinnatud vähemalt kolme palliga 4,5 võimalikust, teist ja kolmandat gruppi eristavaks piiriks valiti 2,5. Esimene grupp osutus regionaalse tunnuse järgi küllaltki ühtlaseks, sest sinna kuulusid kõik Kesk- ja Ida-Euroopa riigid ning Balti riigid. Teise grupi tuumiku moodustasid Kagu-Euroopa riigid, kuid sinna tuli arvata Venemaa ning mõnevõrra üllatuslikult ka Georgia, Armeenia, Kasahstan ja Kõrgõzstan. Kolmandasse gruppi jäid ülejäänud, peamiselt Kesk-Aasia ja Kaukaasia riigid.

Analüüsi tulemusena tuli esile kaks kanoonilist diskriminantfunktsiooni, millest esimene kirjeldas 82% näitajate hajuvusest ning teine 18%. Kanoonilised korrelatsioonikordajad olid vastavalt 0,878 ja 0,65 ning funktsioonid statistiliselt usaldatavad olulise nivool 0,000. Sellega oleme saanud sobiva eeskirja gruppide eristamiseks. Esimene funktsioon on tugevalt seotud koguproduktiga elaniku kohta (korrelatsioonikordaja väärtus 0,552**)², mõnevõrra nõrgemalt põllumajanduse osatähtsusega koguprodukti tootmisel (-0,395**) ja maksutasemega (0,356**). Teine funktsioon on suhteliselt tugevamalt seotud teenuste osatähtsusega koguproduktis (-0,654**), erasektori osatähtsusega (0,589**), põllumajanduse kasvutempoga (0,318**) ja töötusega (0,312**).

Esimese diskriminantfunktsiooni väärtus on esimese grupi keskmes 2,526, teise grupi keskmes -1,033 ja kolmanda grupi keskmes -1,655. Seega erinevad esimese grupi objektid ülejäänutest suurema elaniku kohta toodetava koguprodukti mahu, väiksema põllumajanduse osatähtsuse ja kõrgema maksutaseme poolest. Teise ja kolmanda grupi objektide omavaheline erinevus on suhteliselt vähemoluline. Teise funktsiooni väärtus oli suurim teise grupi keskmes (0,862). Seega iseloomustab keskmisel transformatsiooniastmel olevaid riike suur erasektori osa ja kõrge töötus. See on hiljuti läbi viidud privatiseerimise täiesti loomulik tulemus. Et teise grupi objektid on orienteeritud põllumajanduslikule tootmisele, on teenuste suhteliselt väike osatähtsus selle loogili-

²Märk ** tähendab siin ja edaspidi, et korrelatsioonikordaja on statistiliselt usaldatav vähemalt 99%-lise tõenäosusega ning * märgib usaldatavust vähemalt 95%-lise tõenäosusega.

ne tulemus. Esimese grupi keskmeks on teise funktsiooni väärtus keskmisele lähedane (-0,161), kolmanda keskmeks aga oluliselt madalam, nimelt -1,247. Seega on selle funktsiooni põhjal grupid hästi eristatavad.

Algselt EBRD transformatsiooniindeksi järgi esimesse gruppi määratud objektidest hõlmas diskriminantanalüüs 27 (et algandmete maatriksis olid tühikud, ei olnud kõik objektid analüüsiks sobivad). Nendest vaid üks (Poola 1994) osutus analüüsi tulemusena oma näitajate poolest tõenäosusega 0,7 teise gruppi kuuluvaks. Leedu 1995 ja Poola 1995 klassifitseeriti küll esimesse gruppi, kuid suhteliselt madalamate tõenäosustega (vastavalt 0,74 ja 0,88). Ülejäänud objektide esimesse gruppi kuulumise tõenäosus oli üle 0,9. Seega osutus esimene grupp EBRD määratluse järgi üsna hästi eristatuks.

Algselt teise gruppi liigitatud 34 objektist langes analüüsi tulemusena kolmandasse gruppi viis. Ka siin olid iseloomulikud just varasemate aastate vaatlused, näiteks Moldova 1995, Moldova 1994 ja Kasahstan 1995 kuulusid kolmandasse gruppi tõenäosusega vastavalt 0,87, 0,86 ja 0,72. Moldova langes ka 1996. a näitajate alusel kolmandasse gruppi, kuigi nüüd oli selle tõenäosuseks vaid 0,6. Ja alles 1997. a olid siirdeprotsessid Moldovas saanud sellise ulatuse, et riik jäi tõenäosusega 0,6 püsima teise gruppi, kuhu ta esialgu oli klassifitseeritud. Kolmandast grupist liikus teise omakorda seitse objekti, mille hulgas olid valdavad Kaukaasia ja Kesk-Aasia riikide 1997. a seisundid. Näiteks Aserbaidžaan kuulus 1997. a teise gruppi tõenäosusega 0,94, kuigi EBRD liigituse järgi on tegemist madalaimasse gruppi kuuluva riigiga. Kindlateks kolmanda grupi riikideks osutusid Tadžikistan ja mõnevõrra ootamatult Valgevene, mille kõigi vaatluse all olnud aastate näitajad viitasid objekti kuulumisele algselt määratud kolmandasse gruppi tõenäosusega üle 0,9.

Erinevused teise ja kolmanda grupi objektide vahel olidki suhteliselt väikesed. Sellele viitas juba ka esimese diskriminantfunktsiooni lähedane väärtus gruppide keskmeks. Siiski võib teha järelduse, et vaatlusaluse perioodi jooksul on enamikus siirdemaades toimunud areng, mille tulemusena on edukamad riigid teistest veelgi enam eristunud ning ülejäänute saavutatud transformatsioonitaset hakkab järjest enam määrama edukus oma riigi

majanduse arendamisel, mitte enam looduslikult ja ajalooliselt kujunenud lähteseisund.

Diskriminantanalüüsi tulemuste põhjal oli algandmete maatriks võimalik jaotada objektide transformatsioonitasandi alusel kolmeks. Need objektid, mida andmete puudulikkuse tõttu sellesse analüüsi kaasata ei saadud, liigitati EBRD määratluse järgi. See on põhjendatud, sest 84% analüüsitud objektidest klassifitseeriti diskriminantanalüüsi tulemusena algselt määratud gruppidesse. Edaspidine matemaatilis-statistiline analüüs viiakse läbi nii terve andmekogumi alusel kui ka eraldi gruppides.

NÄITAJATEVAHELISED SEOSED: KORRELATSIOONANALÜÜS

Näitajatevaheliste seoste tugevuse ja suuna tundmaõppimine võimaldab kavandada edasist analüüsi. Võib juhtuda, et juba korrelatsioonimaatriksi alusel tuleb mõni esialgne hüpotees kõrvale jätta. Käesolevas töös on korrelatsioonianalüüsil järgmised eesmärgid. Esiteks tuleb kontrollida, kas heaolutaset väljendavatel ühe elaniku kohta loodud koguprodukti näitajatel on üldse seost siirdeprotsesse kirjeldavate algnäitajatega. Teiseks tuleb selgitada, kas üldse ja millisel kujul tuleb esile teoreetiliselt eeldatud seos tulujaotuse ja majanduskasvu vahel. Kolmandaks tuleb uurida algnäitajate korrelatsiooni aastanumbriaga, sest ühe riigi eri aastate näitajaid vaatluse alla võttes eeldati, et sellest ei teki süstemaatilist viga. Neljandaks võimaldab üksiknäitajate korrelatsioonide arvestamine paremini koostada komponentanalüüsi algmaatriksit ning tõlgendada selle tulemusi. Ning lõpuks, kõike seda tuleb uurida eelmisel analüüsietapil moodustatud gruppide lõikes.

Üksiknäitajate seoseid iseloomustavad korrelatsioonikoefitsiendid jäid valdavalt absoluutväärtuselt alla 0,6. See vastab eeldusele, et tegemist on äärmiselt ebaühtlase objektidekogumiga. Et aga vaatluste arv oli väga suur (kuni 100), siis osutusid ka 0,3–0,4-se absoluutväärtusega korrelatsioonikoefitsiendid statistiliselt usaldatavaks. Usaldatavad, kuigi nõrgad näitajatevahelised seosed viitavad vajadusele teha kindlaks näitajate koosmuutumise

algpõhjused, mida võibki käsitada transformatsioonikomponentidena.

Koguprodukti väärtus ühe elaniku kohta ning vastav ostujõu kordajaga korrigeeritud näitaja olid kõigi vaatlusaluste objektide andmete põhjal seotud väga tugevalt (korrelatsioonikordaja väärtus 0,89**). Grupiti oli seos mõnevõrra nõrgem. Kuigi ühe elaniku kohta toodetav koguprodukt on heaolu oluliseks mõjuriks, lubab nimetatud asjaolu esimese lülitada siirdeprotsesse iseloomustavate näitajate hulka ning teist vaadelda üldistava heaolunäitajana. Kõigi teiste algnäitajate seosed regressioonanalüüsi kavandatava resultaatnäitajaga (ostujõu kordajaga korrigeeritud koguprodukti väärtus elaniku kohta) osutusid nõrgemaks ja avaldusid grupiti erineva tugevusega. Märkimist väärib ehk näitaja negatiivne korrelatsioon põllumajanduse osatähtsusega (kõigi objektide andmetel -0,63**, esimeses grupis aga näiteks -0,73**). Avaliku sektori maht, maksutase ja erasektori osatähtsus osutusid ostujõu kordajaga korrigeeritud koguprodukti tootmisega elaniku kohta seotuks korrelatsioonidega 0,5**–0,6**, kuid grupiti ei tulnud avaliku sektori maht heaolu olulise mõjurina üldse esile.

Majanduskasvu iseloomustavad koguprodukti, tööstuse ja põllumajanduse kasvutempod olid kogu andmestiku põhjal omavahel positiivses korrelatsioonis. Põhiliselt määras majanduskasvu siiski tööstuse kasvutempo (seos 0,827**), põllumajanduse kasvutempoga oli seos nõrgem. Põllumajanduse ja tööstuse kasvutempo omavaheline seos osutus aga hoopis nõrgaks (0,279*). Tulemus on loogiline, sest üheks siirdeperioodile iseloomulikuks protsessiks on majanduse ümberstruktureerimine põllumajanduse kahjuks. Seda järeldust kinnitab asjaolu, et teises grupis, kus olakse ümberkorralduste algjärgus, on majanduskasv seotud vaid tööstuse kasvutempoga, ülejäänud kasvutempode vahelised seosed osutusid statistiliselt ebausaldatavaks. Esimeses grupis, kus uus tootmisstruktuur on tõenäoliselt paremini välja kujunenud, ning kolmandas, kus vana lammutamisega ei ole veel kuigi kaugele jõutud, on majanduskasv tugevalt seotud nii tööstuse kui ka põllumajanduse kasvuga, aga seotud on ka viimased omavahel.

Tulujaotust väljendavat Gini koeffitsienti oli andmete vähesuse tõttu võimalik vaatluse alla võtta vaid 36 objekti korral. Kogu andmestiku alusel tuli esile selle nõrk negatiivne seos majan-

duskasvuga (-422**), mis kinnitab oletust ühtlase tulujaotuse positiivsest mõjust majanduskasvule siirdemajanduse tingimustes. Grupiti avaldus sama tendents, kuid andmete vähesuse tõttu ei osutunud need korrelatsioonikordajad statistiliselt usaldatavaks. Autori arvates on siin võimalik püstitada hüpotees mainitud seose võimaliku mittelineaarse kuju kohta ning tulla selle juurde hiljem tagasi. Korrelatsioonimaatriksite võrdlemisel tuli esile mitmeid huvitavaid üksiktulemusi, mis kinnitavad oletust gruppide näitajate homogeensema jaotuse kohta kogu valimiga võrreldes. Näiteks on kõigiti loogiline eeldada positiivset korrelatsiooni maksumataseme ja avaliku sektori mahu vahel, kuna sisuliselt on sel juhul tegemist ümberjaotatava produkti suurema osatähtsusega. Korrelatsioonikordajate väärtused *ca* 0,8** kinnitasid seda nii kogu andmehulga kui ka teise ja kolmanda grupi andmetel. Miks see seos aga esimeses grupis üldse esile ei tulnud, selle kohta seletus puudub. Teises grupis avaldus üsna tugev positiivne seos maksumataseme ja ühe elaniku kohta toodetud koguprodukti vahel (0,713**), sama seos avaldus ka kolmandas grupis, kuigi nõrgemalt (0,453**), kuid esimeses grupis oli see hoopiski vastupidine (-0,443**). Sellele esmapilgul vastuolulisele tulemusele võib siiski leida mitu loogilist seletust. Esiteks võib esimese grupi riikides tegemist olla neile omase liberaalse majanduspoliitilise orientatsiooniga, kus madal maksumatas on taotluslik. Teiseks on aga just vaesemates riikides vaja rohkem vahendeid ümber jagada, et tagada minimaalset sotsiaalkaitset, rikkamates piisab selleks vähemast. Kolmandas grupis avaldub nõrk seos võib aga tähendada, et need suhteliselt siirdeprotsessi algjärgus olevad riigid alles kujundavad oma optimaalset maksupoliitikat ja avaliku sektori mahtu.

Korrelatsioonanalüüsi tulemused kinnitavad oletust, et algnäitajate väärtused ei ole seotud konkreetse aastaga. Esile tulid vaid siirdeprotsesside loogilist ajalist arengut väljendavad seosed, kuid needki osutusid nõrgaks. Siirdeperioodile on iseloomulik: erasektori osatähtsuse kasv (0,394**), subsiidiumide vähenemine (-0,334**), koguprodukti kasvutempo kiirenemine (0,333**) ja inflatsiooni pidurdumine (-0,256*). Grupiti avaldusid analoogilised tendentsid, kuid objektide väiksema arvu tõttu jäid seosed ebausaldatavaks.

TRANSFORMATSIOONIKOMPONENDID: KOMPONENTANALÜÜS

Komponentanalüüsi tulemusena eraldatakse algnäitajate hulgast kogumid, kuhu kuuluvate näitajate varieerumist on põhjustanud mingi esialgu tundmatu ühine nähtus. Käesolevas töös on algpõhjuste eristamiseks kasutatud peakomponentide meetodit ning toodud välja sõltumatud komponendid, mis vastavalt püstitatud eesmärgile ja valitud algnäitajatele peaksid iseloomustama siirdeprotsesside kulgu vaatlusaluses valimis. Et andmekogum oli lünklik, tuli analüüsi kaasatavate algnäitajate valikul olla hoolikas, et tagada piisava arvu objektide hõlmamine. Eriti oluline oli jälgida kujunevate gruppide suurust, sest just kolmandasse gruppi kuuluvate objektide kohta ei olnud mitmed näitajad teada. Algnäitajate valikul oli võimalik kasutada ka korrelatsioonanalüüsi tulemusi. Näiteks tööjõuressursside ja tööhõive kasvutempode vahelised tugevad positiivsed seosed kõigis gruppides võimaldasid olulise infokaota lülitada algnäitajate hulka vaid viimase. Kokkuvõttes võeti analüüsimiseks 13 näitajat, mille väärtused olid mõõdetud 80 objektil.

Kuigi senise analüüsi käigus on mitmel korral esile tulnud asjaolu, et siirdeprotsesside kulg ei ole kogumis ühesugune, ei saanud autor üle kiusatusest tuua välja üldisi, kogu siirdemajandust iseloomustavaid transformatsioonikomponente. Algnäitajate kogumist eristuski kolm komponenti, mida võis tõlgendada kui majanduse arengutaset, kasvutempot ja privatiseerimist. Need äärmiselt loogilised komponendid kirjeldasid kokku aga vaid 61% algnäitajate variatsioonist, ning loodud mudel tuli madala kirjeldatuse tõttu kõrvale jätta. Hoopis sisukamaks osutusid grupiti tehtud analüüsi tulemused.

Esimesse, siirdeprotsessidega kõige kaugemale jõudnud gruppi kuulus 28 objekti. Pööratud komponentmaatriks on esitatud tabelis 2, kusjuures iga komponendi juures on toodud ära suure tõenäosusega usaldatavad komponendi laadungid (algnäitaja ja komponendi korrelatsioonikordajad).

Tabel 2
Pööratud komponentmaatriks esimeses grupis

Näitaja	Majandus- kasv	Arengetase x-komponent	Ümberjaotus
Tööstuse kasv	0,912**		
Koguprodukti kasv	0,890**		
Põllumajanduse kasv	0,770**		
Tarbijahinna indeks	-0,640**	-0,422*	
Tööhõive kasv	0,634**	0,428*	
Põllumajanduse osa		-0,845**	
Koguprodukt <i>per capita</i>		0,738**	-0,479*
Tööstuse osa		0,669**	
Erasektori osa			0,898**
Töötus			-0,822**
Teenuste osa			-0,788**
Maksutase			0,408*
Avaliku sektori kulud		0,474*	0,732**
			0,631**

Komponentide määramisel võetakse aluseks seoste suund ja tugevus algnäitajatega. Esimene komponent kirjeldab **majanduskasvu** kõiki aspekte, hõlmates nii koguprodukti, tööstuse, põllumajanduse kui ka hõive kasvutempot. Tarbijahinnaindeksi negatiivne seos selle komponendiga vastab küpsusperioodi jõudnud siirdeprotsesside tegelikule seaduspärasusele: kiire majanduskasv on saadetud inflatsiooni pidurdumisest. Teisel komponendil on tugev positiivne seos koguprodukti mahuga elaniku kohta, ta on tugevalt positiivselt seotud tööstuse osatähtsusega ja negatiivselt põllumajanduse osatähtsusega. Pisut nõrgemad, kuid siiski statistiliselt usaldatavad positiivsed seosed avaliku sektori kulutuste ja tööhõive kasvuga ning negatiivne seos inflatsiooniga kinnitavad oletust, et siin on tegemist majanduse **arenutuseme**ga. Kolmanda komponendi äratundmine on kõige keerulisem. Suur erasektori osatähtsus ja väike tööpuudus viitavad arenenud majandusele,

kõrge maksutase siirdemajanduse tingimustes aga mitte. Samas on komponent seotud negatiivselt ka koguprodukti tootmisega elaniku kohta. Jätame selle esialgu tundmatuks **x-komponendiks** ja üritame asjas selgusele jõuda komponentkaalude analüüsi abil. Viimane komponent on tugevalt seotud maksutaseme ja avaliku sektori kulutustega ja viitab seetõttu **ümberjaotusele**. Teenuste osatähtsuse negatiivne seos selle komponendiga tuletab meelde varem mainitud tõsiasja, et enamarenenud siirdemaades ongi ümberjaotuse osa majanduses väiksem. Esimene komponent kirjeldab 26,8% algnäitajate variatsioonist vaatlusaluses grupis, teise osa on 18,2%, kolmandal 17,2% ning neljas kirjeldab 13,3% algnäitajate variatsioonist. Kokku on vaatlusaluste komponentidega hõlmatud 75,6% algnäitajate variatsioonist. Kaotsi läinud alginfot tuleb vaadelda tunduvalt ülevaatlikuma analüüsi alternatiivkuluna.

(Järgneb)

EX*LIBRIS

DANIEL PALGI

HANDO MUGASTO. (Puugravüür. 1936)

“NAGU NÜÜD ON SELGUNUD...”

Lisandusi Mihkel Kampmaa tundmaõppimiseks

Kristi Metste

1937. aastal küsis ajaleht *Esmaspäev* tuntud pedagoogi, koolikirjaniku ja kirjandusloolase Mihkel Kampmaa (kuni 1936 Kampmann) 70. sünnipäeva puhul retooriliselt: “Kes meist ei ole ammutanud omale vaimuvalgust tema lugemata hulga õpperaamatute kaudu?”, ent praegu seisame küsimuse ees: kes üldse teab Mihkel Kampmaa ja tema õpikute olemasolust, kes peale filoloogidehuviliste on lugenud-lehitsenud tema *Eesti kirjandusloo peajooni*?

Teatmeteostest leiame loomulikult andmeid (ja kivilinenud hinnanguid) Kampmaa elutee ja -töö kohta, ainus avaram ja inimlikum Kampmaa-tutvustus pärineb tema kaasajast (Roos 1937), hilisemad autorid on keskendunud peamiselt tema *Eesti kirjandusloo peajoonte* uurimisele (Vinkel 1967; Raudvere 1993). Ei ole siinnegi kirjutis põhjalik ülevaade Kampmaa elust ja tegevusest. See on ülevaade Kampmaad puudutavatest materjalidest Eesti Kultuuriloolises Arhiivis Tartus, mis võiks pakkuda lähtekohti Kampmaa uurimiseks.

MIHKEL KAMPMAA — JÄRELÄRKAMISAJA TEGELANE?

“M. Kampmaa suleliigutused on haaranud hämmastavalt mitmekesiseid alasid. [...] Ta varasema vaimse aktiivsuse kasvupinnaks oli rahvuslik järelärkamine, kus haritlaste hõredus tegelaste harastust tõukas kõiksugu toimete ja nõuete rahuldamisele,” kirjutab G. Suits M. Kampmaa 70. sünnipäeva puhul (Suits 1937:

MIHKEL KAMPMAA
(*Eesti Kultuuriloolise Arhiivi foto*)

1817

123). Tõepoolest on järelärkamisaja olud ja võimalused määranud Kampmaa tegevuse ja huvide suunda. Juba õpingute ajal Valgas "köstrite seminaris" aastail 1884–1888 hakkas ta tegema kaastööd ajalehtedele, tõlkis ja kirjutas luuletusi, pälvis koguni *poeta laureatus*'e au Eesti Kirjameeste Seltsi II võidupeol 1888. aastal, kogus rahvaluulet. Hiljem võtab ta sõna põllumajanduse edendamise, eesti keele arendamise ja lastekasvatuse küsimustes, juhatab laulukoore, jätkab rahvaluule kogumist, soetab puuduvaid kooliõpikuid, ikka sedamööda, missuguses ametis ta parajasti oli ja missugused vajadused ning kohustused sellega kaasnesid. Ta "teotses igasuguste küsimustega väga mitmetel aladel tüüpilise rahvamehena ja rahvavalgustajana" (Roos 1937: 129).

M. Kampmaa esimesed vanasõnade ja mõistatuste saadetised on *Meelejahutajas* ilmunud juba 1887. aastal, samuti esimesed oma luuletused ja luuletõlked Heinelt, Goethelt, Puškinilt, Lermontovilt jt. Ta on ette võtnud mahukamaidki tõlketöid. Sellele viitab K. A. Hermann'i kiri Kampmaale 29. XI 1888, milles ta teatab, et on kätte saanud Kampmaa käsikirja Stanley reisidest, mida aga enne pühi trükkida ei jõua (Eesti Kirjandusmuuseumi Kultuurilooline Arhiiv (EKLA), f 36, m 1:12; edaspidi viidatakse vaid fondile ja mapile). Tõenäoliselt on siin tegemist R. Rothi raamatu *Stanley leiukäik Aafrikas* tõlkega, mis ilmus lõpuks läbi paljude numbrite *Sakala* lisalehes 1894. aastal, mil Kampmaast oli saanud *Sakala* toimetaja.

1887.–1888. aastast pärinevad ka Kampmaa varasemad säilinud kirjad Eesti Kultuuriloolises Arhiivis. 17. XII 1887 on ta *Meelejahutajale* saatnud mõned luuletused avaldamiseks (f 68, m 7:2). 4. VI 1888. aastast pärineb kiri J. Hurdale, kaaskiri ühele Kampmaa "vanavara"-saadetisele (f 43, m 8:5). Selles kirjas leidub ka Kampmaa üleskutse Sauga valla rahva virgutamiseks kogumistöele, mille palub sõna-sõnalt Hurda kogumistöö aruandes avaldada. Hurt on seda ka teinud. Kampmaa oli esimene korrespondent, kes Hurda aruannetes sedalaadi üleskutsega omakandi rahvale esines (Pino 1989: 4). Rahvaluule kogumisega on Kampmaa algust teinud juba 1881. aastal, mil ta oma ema suust on üles kirjutanud vanasõnu, ebausukombeid jm (Eesti Rahvaluule Arhiiv (= ERA), H II 11, lk-de 424–425 vahele köidetud elulugu). Temast saab üsna aktiivne rahvaluulekoguja, kes hiljem

õhutab kogumistööle oma õpilasigi. Peale sõnalise rahvaloomingu on Kampmaa üles kirjutanud ka rahvaviise, on neid seadnud neljale häälele ja saatnud K. A. Hermannile *Laulu ja mängu lehes* avaldamiseks (f 41, m 1:4 ja f 42, m 1:3).

26. XI 1889. aastast pärineb J. Kõrvi kiri, milles ta palub Kampmaal hakata ajalehe *Valgus* kaastööliseks ja saata avaldamiseks oma luuletusi. Peale selle palub ta ka *Valguse* tellimusi vastu võtta, pakub tellimuste pealt väikest tasugi ning soovib, et Kampmaa jätaks kirja sisu enda teada (f 36, m 1:22).

Mõned kirjad 1890. aastate algusest heidavad valgust ühele raskele perioodile Kampmaa elus. 1889. aasta märtsis kutsuti ta Väike-Maarja koguduse köstriks, kus ta aasta hiljem ka kihelkonnakoolis tööle hakkas, kirjutab Kampmaa Hurdale 2. III 1890 saadetud eluloos (ERA, H II 11). Kirjas A. Saalile 20. VI 1891, kes tundub otsivat töökohta, kiidab ta väga köstriametit, peab seda igati tänuväärseks ja paistab olevat väga rahul, et tal on võimalik selle ametiga leiba teenida. Pealegi on tal olnud sellesse ametisse üsna raske pääseda: "Peaasi on meie ajal õige ja plaanilik Spekulation ka köstrikohta saamises, seda hakkasin ju seminaris peale, tegin ennast hulga kihelkondadega tuttavaks, reisisin ühest kohast teise Eestimaal ümber, olin tihti õpetajate juures leeri ajal ja lauluraamatu parandamise juures abimeheks, tõlkisin vaimulikku laule ümber ja muud sellesarnast, kuna lühikese aja järele koha saingi" (f 113, m 14:2).

Kirjas V. Reimanile 1. IX 1892 räägib ta uue kirikuõpetaja valimisest Väike-Maarjasse. Koguduse eestlastest liikmed tahavad endale eestlasest õpetajat ja nii arutab Kampmaa Reimaniga mitme eesti soost kandidaadi sobivust sellesse ametisse, pealegi kui "Veike-Maarja on seesugune koht, kus esimene Eestlane võib ametisse pandud saada. Siin on põld hää, rahval on rahajõudu ning sellepärast ka rohkem haridust [---] Siin võib Eesti kogudus oma Eesti soost õpetajale hääd varju ja kaitsmist pakkuda, kui ta Sakstega kord peakski riidu minema" (f 105, m 17:2).

Ometi pole kogudusel veel nii suurt jõudu ja uue õpetaja valimistest tõuseb vähemalt Kampmaale ainult tüli ja pahandust. Eesti kogudus on palunud Kampmaal kedagi ametisse soovitada ja olles ka V. Reimaniga nõu pidanud, sobiv kandidaat leitaksegi. Eesti koguduse esindajad on seejärel pöördunud kohaliku

kirikueestseisja poole palvega see isik ametisse nimetada. "Kõrge härra" on aga hirmsasti vihastanud ja koguduse esindajad nii ära hirmutanud, et need on üles tunnistanud, kes ettepaneku taga on. Kampmaale öeldakse koht üles ja lubatakse hoolt kanda ka selle eest, et ta enam kunagi ühtegi köstrikohta ei saaks. 10. X 1892 pöördub Kampmaa J. Hurda poole palvega aidata tal leida uus töökoht, kuivõrd Hurdal on lai tutvusringkond. Kampmaa on äsja abiellunud ja tema hirm tuleviku ees on suur. Ta on nõus töötama ükskõik kus Venemaal kas organistina, köstrina või õpetajana, kasvõi valitsejana kusagil mõisas, sest tal on teadmisi põllumajanduse ja raamatupidamise alalgi (f 43, m 8:5). M. Kampmaa konfliktist kirikuõpetajaga on juttu ka M. Valdas-Kampmaa mälestustes, seal aga on tüli põhjuseks toodud Kampmaa vastuolud õpetajaga, kes on tahtnud temast teha isiklikku teenrit (f 169, m 241:4, l 26).

Kampmaa on kohaotsimisel abi palunud ka V. Reimanilt. 4. VIII 1893 vastab Reiman talle, et Tarvastu köstri koht on küll vaba, aga palka on seadusevastaselt vähe. Ta arvab, et Tarvastu-Paistu mehed valivad ametisse mõne kohaliku, sest neil olevat küüned väga oma poole (f 36, m 1:34).

Sündmuste edasist käiku arhiiviallikad väga täpselt ei kajasta. 28. XII 1893 pärineb A. Peedi vastus ilmselt Kampmaa järelepärimistele töökoha asjus. Ta märgib, et *Sakala* vastutavaks toimetajaks on kinnitatud K. Krimm, mida muuta ei saa, aga kui aeg peaks muutusi tooma, tahab ta Kampmaa soovile "lahkelt vastu astuda". Seniks aga palub jätkuvalt kaastööd (f 36, m 1:30). Umbes poole aasta pärast ongi Kampmaa juba ametis *Sakala* toimetajana. G. E. Luiga kommenteerib 3. VIII 1894 Kampmaa kohasaamist *Sakala* juures: ta on tundnud võõrastust Kampmaa sellise valiku vastu, sest lehetoimetaja amet pole tema arvates midagi ihaldusväärset — pealegi ühe nii väikese lehe juures ja väikeses kohas. Aga soovib edu sellegi poolest (f 36, m 1:27).

Kampmaa ise paistab oma tööga esialgu rahul olevat. 4. VII 1894 palub ta toimetajana *Sakalale* kaastööd K. E. Söödilt: "Nõuandmisi ja kaastööd tuleb mulle nüüd igast nurgast. Hurti poolt südamlikum õnnesoovitus ja teejuhatust. Palun ka Teid mulle mõni lühikene laulukene saata, et ma näidata võiks, kes mu tööst osa võtavad. [---] Vanemad laulikud, Kuhlbars (Villi Andi, Man-

gu Sild, -ld, -di, ch), Tamm, Jakobson, Liiv jne. on kõik mul saadaval” (f 173, m 59:26). J. Hurt on palunud Kampmaal *Sakalas* avaldada oma korjamistöö aruandeid ja Kampmaa tahab neid hea meelega trükkida, kui aga Hurt trükkida lubab (f 43, m 8:5). Kirjas J. Kägerile 14. XII 1894. aastal selgitab Kampmaa, miks pole võimalik Kägeri laule *Sakalas* järjest avaldada: ta tahab lehe võimalikult mitmekesiseks teha ja paljude meeste töid avaldada (f 121, m 1:13).

Kampmaa tööd ajalehetoimetajana puudutab ka paar kirja 1896. aastast. K. Hellat palub Kampmaal ühineda teiste toimetajatega ja tulla koosolekule, kus arutatakse eesti ajalehtede olukorda ja võimalusi asjade parandamiseks. Teisest Hellati kirjast Kampmaale selgub, et Kampmaa on valmis ühinema, kuid koosolekust osa võtta ei saa, ja nõnda palub Hellat tema parandusettepanekuid kirjalikult (f 36, m 1:11).

Sakala toimetajana töötab Kampmaa aastani 1896, siis saab temast A. v. Stryki eraalgkooli juhataja ja Viljandi saksa koguduse köster. Selle eluetapi kohta EKLAAs materjali ei leidu.

Aastail 1900–1903 on Kampmaa Viljandis olnud koorilauluseltsi “Koit” laulukoori juht ja Viljandi Põllumeeste Seltsi juhatuse liige. Tema tegevust “Koidu” seltsis kajastab tema enese koostatud brošüür *Viljandi “Koidu” seltsi laulukoori ja näitlejate tegevus aastal 1900–1902*, mis sisaldab seltsi põhikirja, kontsertide, teatri- ja perekonnaõhtute kavasad, ajalehelõikeid seltsi tegevuse kohta kuni aastani 1904, samuti Kampmaa kirjutatud 4-leheküljelise saatesõna (f 36, m 2:28).

Kampmaa varasemate kirjatööde kohta EKLAAs eriti palju materjali ei leidu, paaris J. Jänese kirjas on juttu tema luuletustest ja osalemisest Eesti Kirjameeste Seltsi võidupeol, kus Kampmaa sai auhinna (f 36, m 1:15), on vastukajasad mõnele tema raamatule. Nii on R. Kallas oma kirjades 1895. aastal andnud häid hinnanguid Kampmaa raamatutele (nimetatud on tema “Lahtisi kirju emadele”, teise raamatu pealkiri puudub, märgitud on aga, et see on pühendatud R. Kallasele), mille ilmumist ja võimalikult laia levikut ta igati soovitab (f 36, m 1:17). Kooliõpetaja A. Solba on tutvunud M. Kampmaa *Piibliloo õpetamisviisiga* (1895) ja palub nüüd juhatust, kuidas õpetada katekismust (f 36, m 2:6). Keila kooliõpetajas J. Karellis on see raamat tekitanud rohkes-

ti küsimusi, mille kohta ta Kampmaalt selgitust palub (samas, m 1:19).

30. X 1895 kirjutab Kampmaa M. J. Eisenile, et tal on kavas kirjutada eesti keeles stilistika, poeetika ja retoorika õpik, eesti kirjanduses aga puuduvad veel paljude luulevormide ja -liikide näited: "Et ma neid kõiki ise teha ei või, see on selge." Nii palub ta vajaminevaid näiteid Eisenil kirjutada. Ühtlasi palub ta abi terve rea terminite tõlkimisel (f 25, m 6:1).

Veidi rohkem, aga samuti katkendlikku materjali leidub Kampmaa töö kohta kooliõpikute (aabitsa, lugemike jm) koostamisel. Kirjas J. Tammele 22. II 1904 teatab ta, et tal on kavas koostada uus lugemik vallakoolidele. Ta palub sellele tarvis kaastööd ja talle teada anda, kui J. Tamm leiab midagi eesti kirjanikelt, mis lugemikku sobiks (f 129, m 2:29). Järgnevatel kirjades pöördub Kampmaa J. Tamme poole juba konkreetsemate soovidega. 2. I 1905. a palub ta Tammel tõlkida Krõlovi valmi "Luik, haug ja vähk", sest varasem, J. Bergmanni tõlge, talle ei meeldi. 8. I 1907 palub ta tõlkida valmi "Kaks külameest". Tõlge valmibki, aga see pole Kampmaale meele järele ja kirjas 15. IV 1907 palub ta selle tõlkida uuesti originaali värsimõõtu ja salmiehitust järgides: "Vemblavärsi mõõt, mida ennemini tarvitaste, teeb keele kangeks ja soetab katkenud lauseid."

Samalaadsete koostööettepanekutega on ta pöördunud ka Fr. Kuhlbari, J. Hurda ning tõenäoliselt veel paljude teistegi poole, kelle materjalid pole säilinud. 16. III 1904 palub ta Kuhlbarsil kirjutada tuntud ainetel paar eestikeelset ballaadi ja võib-olla ka paar sobivat lugu. Nimelt koguvat ta materjali Jakobsoni lugemiku täienduseks. Samas kirjas on juttu ka tööst *Kirjaseadmise õpetuse* kallal, mis peaks paari nädala jooksul valmima. (Raamat ilmus Viljandis 1904. a.) 25. VIII 1904 palub ta lugemiku tarvis luua "Kooliminemise laulu" ning arvab, et ka "Karjase laul" oleks väga soovitatav. 28. XI 1917 palub ta Kuhlbarsil *Lugemiseraamatu* tarvis kirjutada lastele "Öövahi laulu" (f 65, m 8:22). Kuhlbars on luuletuse "Öövaht" saatnud 12. XII 1917. a (f 36, m 1:20). Oma järgmises kirjas aga, vabandades, et pole soove küllalt selgesti väljendanud, palub Kampmaa tal luuletuse ümber teha, sest lastele on vaja jutustavat laulu (f 65, m 8:22).

J. Hurdalt palub ta 7. III 1906 lugemiku II osa tarvis mõnda rahvalaulu Tallinna murrakus — paari eepilise sisuga ja paari lüüriolist (f 43, m 8:5). Nagu selgub Kampmaa kirjust Hurdale 22. VII 1906, on Hurt talle saatnud oma “Ilulaulu”, mille Kampmaa lubab ka lugemikku panna: “Arvan, et Teil küll õigust on rahvalaule nõnda kokku põimida ja seega kõige täielikumaid teistsidisi valmistada. See sünnib otse rahvalaulu meeles ja vaimus, nõnda töötavad ju rahvalaulikud ise ka.” (F 45, m 8:83.)

22. IV 1905 kirjutab Kampmaa P. Orgile, palub tal *Kooli Lugemiseraamatu* käsikiri läbi vaadata ja vajalikud parandused teha. Tal on olnud soov panna raamatule pealkirjaks “Seemned”, aga see mõte on maha laidetud, sest “seemned” on sõnaga “seeded” väga sarnase kõlaga. Ta tahab lugemikku lisada ka geograafiaalaseid lugemispalaseid, sest algkoolis puudub täiesti üldgeograafia. 2. IV 1906 palub Kampmaa P. Orgilt kaastööd *Lugemiseraamatu* II ande tarvis. See on määratud kihelkonnakoolidele ja peaks sisaldama tähtsamate eesti kirjanike elulugusid, mistõttu ta palub Orgilt ülevaadet J. V. Jannseni elust ja kirjanduslikust tegevusest (f 96, m 1:5).

Lugemiseraamatu II osast on juttu veel ka 1913. aastal. 4. IV kirjutab ta A. Mohrfeldt-Mäeväljale, et lugemiku seda osa pole lubatud koolides kasutada, sest see on “sihilik”. Kampmaa toob ka näiteid selle kohta, mida raamatule ette on heidetud. Nii on raamatus juttu sellest, et inimsugu on umbes 200 000 aastat maa peal elanud, see on aga vastuolus piiblitõdedega, mille kohaselt võib kõnelda ainult 6000 aastast, jne. Kampmaa on valmis käsikirja uuesti ümber tegema ja ehkki raamat on trükitud, keelatud palad välja võtma ning uutega asendama: “Pealegi panen veel paar uut tükki sisse, mis raamatule uut värvi annavad: keisri pilt ja “Kiitus tsaarile” (A. Reinvaldi laul).” Ta on välja arvutanud kulutusedki, mida tuleb uute poognate trükkimiseks teha (f 89, m 4:8).

Vähesel määral kajastavad arhiiviallikad Kampmaa tööd lugemike uustrukkidega. 1926.–1927. aastal on tal olnud probleeme Jakob Liivi “Püha kuju” avaldamisega, sest luuletaja on hakanud selle eest liiga suurt tasu nõudma. Kampmaa kirjutab: “Ja kas ei ole Teile tähtis, et Teist meie laste ees üldse kõneldakse ja võimalikult mõõduka hinna eest kooliraamat välja antakse.” Lõpuks

on J. Liiv siiski väiksema summaga nõustunud (f 78, m 1:17). 1929. aasta algul on Kampmaa olnud kirjakontaktis mitme soome autoriga, et saada neilt luba soome aabitsa materjalide kasutamiseks (vt S. Heinämaa, A. V. Laitakari, V. Soldan-Brofeldti kirjad Kampmaale, f 36, m 1:10, 1:23, 2:27). S. Heinämaa on Kampmaale tutvumiseks saatnud soome algkooliõpikuid, selgitamaks, kas on võimalik mõnda neist eestindada (f 36, m 1:10).

Kampmaa Kooli lugemisraamatuid (I 1905, II 1907) ja Eesti lugemikke (I–III 1924, IV–V 1925) on nimetatud eesti kooli- ja pedagoogilise kirjanduse tippsaavutusteks, eponi sünnitavateks teosteks (Roos 1937: 131). Eriti on esile tõstetud Kooli lugemisraamatuid, mis võimaldasid veneaegsesse kooli viia lugemispaladena kirjeldusi Eestist ja Eesti ajaloost (EBL 1926–1929: 196). J. Roos rõhutab, et Kampmaa taotles oma lugemikega algusest peale esteetilise kasvatuses suunda, asendades õpetliku sisuga ja moraliseerivad palad ilukirjanduslikega, eriti eesti autorite teostega ajal, kus eesti keel õppeainena oli rahvakoolis veel võõrlapse osas (Roos 1937: 132).

Kui 1907. a asutatakse Eesti Kirjanduse Selts (edaspidi EKS), saab Kampmaast selle agar liige. Aastail 1907–1914 kuulus ta seltsi eestseisusesse, oli aastaraamatu toimetaja ja juhtis koolikirjanduse toimkonda. Peale selle võttis ta osa veel mitme teisegi toimkonna tööst, esines sageli kõnekoosolekuil, kuulus 1913. a ilmunud kirjanduse auhinnakomisjoni jne. EKLas Eesti Kirjanduse Seltsi kogus (f 16), peamiselt kõikvõimalike komisjonide protokolliraamatuis, leidub Kampmaa tegevuse kohta palju materjali: koolikirjanduse komisjoni protokollides (m 17:2), keeleteimkonna (m 315:1 ja 316:1), rahvakirjanduse toimkonna (m 18:2), kodumaa tundmaõppimise komisjoni (m 16:1) protokollides jm; kirjastuse komisjoni protokollides (m 13:1 ja 14:1) leidub materjali tema kirjanduslugude, eraldi mappides (m 239:9 ja 239:10) tema kirjanduslugude kordustrukide väljaandmise kohta. Järgnevalt vaadeldakse Kampmaa tegevust kahes EKSi toimkonnas — koolikirjanduse ja keeleteimkonnas —, kus ta tegutses aktiivsemalt ja mille kohta leidub täpsustavaid andmeid ka tema kirjavahetuses.

EKSi koolikirjanduse komisjoni protokollide järgi oli Kampmaa selles aktiivselt tegev kuni 1916. aastani. Koolikirjanduse toimkonna juhina on ta suhelnud autoritega, paludes luba ühe või

teise teose avaldamiseks (kirjad Fr. Kuhlbarsile, M. J. Eisenile), või lihtsalt arutades, missuguseid raamatuid veel välja anda (kirjad V. Reimanile). Samuti on ta olnud kirjavahetuses kirjastajatega, leppimaks kokku raamatute väljaandmise konkreetsetes tingimustes (kirjad Ed. Virgole ja H. Leokese kirjastusele).

Koolikirjanduse komisjoni esimestel koosolekutel 1908. a arutatakse eesti õppekeelega keskkoolides vajaminevaid õpikuid: kirjandusteooria, looduslugu, ajalugu, matemaatika. Peale selle leitakse, et laste raamatukogude jaoks on "soovitav niisuguseid raamatuid välja anda, mis aja- ja looduseeloolisi ja maadeõpetuselisi jutustusi sisaldavad". Kirjandusteooria õpiku koostamine, mis on mõeldud kasutamiseks keskmistes klassides, otsustatakse jätta J. Aaviku hooleks: raamatus ei tuleks peensusi liiga taga ajada, nii et kooliõpetajal enam midagi ütelda ei jääks: ta ei pea olema mitte kapitaalne töö, vaid peab jääma kooliraamatuks. Mõistete käsitlemise eel peaks välja tooma "algkujulisi" näiteid ja eestikeelsete "oskuseliste nimetuste" kõrval peaks esitama ka vene, saksa ning vajaduse korral ladinakeelsed nimetused (f 16, m 17:2, l 3). Kampmaa viis kirja J. Aavikule 30. I 1908–18. XI 1909 puudutavadi "Kirjanduse teooria" käsiraamatu kirjutamist eesti keskkoolidele (f 275, m 7:14). Kampmaa on vastava ettepanekuga Aaviku poole pöördunud. Aavik on nõusoleku kirjutamiseks ka andnud ja Kampmaa selgitab siis juba täpsemalt, mida õpik peaks sisaldama. Raamatu valmimisest kirjades juttu pole. Ülevaates koolikirjanduse komisjoni tegevusest 1908. aastal tähendab Kampmaa: "J. Aavik annab lootust, et tema "Kirjanduse teooria", mille tähtsamad eeltööd juba tehtud, tulevaks sügiseks ilmuda võib" (Kampmann 1909: 111). Kampmaa on Aavikut korduvalt palunud käsikiri üle anda, sest koolidele on õpikut kiiresti vaja, ometi peab ta koolikirjanduse toimkonna 1911. a aruandes märkima, et "Kirjanduse teooria" kirjutamine, mille J. Aavik enda peale võttis, on pooleli jäänud (Kampmann 1911: 120).

Koolikirjanduse toimkonna koosolekul 4. X 1908 annab M. Kampmaa teada, et EKSi eestseisus on toimkonnal lubanud avada omaette koolikirjanduse seeria. Juba on olemas ka esimesed õpikute käsikirjad (A. Bilow, "Arithmetikaliste ülesannete kogu", T. Weinmann, "Kodumaa tundmine"), millele määratakse retsensendid, M. Kampmaa teiste hulgas.

4. IV 1909 on Kampmaa koolikirjanduse toimkonnale teinud ettepaneku avada uus raamatuseeria "Nooresoo kirjavara" kooliraamatukogude täiendamiseks ja lastekirjanduse rikastamiseks, milles avaldatakse "sündsaid" jutustusi, muinasjutte, kirjeldusi ajaloost, loodusloost, kuulsate meeste elust ja ka lastenäidendeid. Teoste hindamiseks on Kampmaa välja töötanud põhimõtted, mis toimkonna poolt heaks kiidetakse ja avaldatakse seltsi aastaraamatus (Kampmann 1910).

Järgnevatel koosolekutel on kõne all peamiselt koolikirjanduse ja noorsoo kirjavara seerias avaldamiseks mõeldud teoste käsikirjad, kusjuures Kampmaa on olnud üks peamisi retsente. Raamatud on ilmunud kooliõpetajate, kirjastajate, koolikirjanduse komisjoni liikmete jt ettepanekul. M. Kampmaa algatusel ilmus kolm teost: *Lookesed loodusest* (1910), *Kasumets* (1911) ja *Eesti kodumaa*. Viimase koostamine on nõudnud aega ja vaeva. Kogumiku koostamise mõte sündis juba 1909. a. Raamat pidi esialgu kandma pealkirja "Kodumaa pildid" ja ta oli mõeldud lisamaterjaliks kodumaatundmise käsiraamatu juurde, eesmärgiks äratada noorsoos osavõtmist ja armastust kodumaa ja rahva vastu (f 16, m 17:2, l 8). "Selles pidid ruumi leidma kodumaalised reisi-kirjeldused, kujutused kodumaa loodusest, kodurahvast ja tema töödest, kohalikud ennemuistsed jutud, mälestused minevikust, pildid Eesti ajaloost, rahva tegelastest jne.," kirjutab Kampmaa. Raamatusse vastuvõetavatel töödel pidi olema kirjanduslik väärtus; pöörduiti umbes saja kirjaniku ja kirjandussõbra poole ning paluti kaastööd. Materjali saadi aga ainult viielt isikult ja seegi oli kuivapoolne (Kampmann 1913: 93–94).

EKLAs leiduvad mõned kirjad erinevatele adressaatidele, milles Kampmaa palub kaastööd "Kodumaa piltidele". Varasem neist pärinebki 1909. aastast. Kampmaa palub G. J. Parikasel saata fotode kõrval ka "sõnadega maalitud pilte" (f 256, m 1:25). 1914. aastal on ta palunud Eesti eri paikkondade kirjeldusi P. Grünfeldilt (f 34, m 1:12a), J. Sõsterilt (f 126, m 1:26); Kr. Rauaga arutab ta kolmes kirjas *Eesti Kodumaa* illustreerimise küsimusi. 29. IX 1914 on ta kätte saanud "äratõmbed ühes piltidega": "Pildid on üleüldiselt õige ilusad, kahjuks ei ole äratõmbed mitte ikka nende väärilised. Mõnel pildil ei peaks põhitoon nõnda tume olema — avaldab rõhuvat mõju. Meie saatusega ja halli

minevikuga käib see küll ju ühte, kuid ergutuse pärast oleksin tahtnud kodumaad heledamasse valgusesse seada." 12. V 1915 teatab ta Kr. Rauale, et Pihlakas tahab *Eesti Kodumaad* värviliste piltidega välja anda (f 221, m 2:8). Raamatu *Eesti kodumaa* I osa, Põhja-Eesti, ilmub 1918, II osa, Lõuna-Eesti, 1921.

Oma eluloolistes märkmetes tähendab Kampmaa, et ta on koolikirjanduse toimkonda juhtinud tasuta ja tema töötamise ajal on noorsoo kirjavara välja antud 50 numbrit (f 194, m 16:39).

Eesti keele õigekirja küsimustega on Kampmaa valitud ameti ja vajaduse tõttu olnud sunnitud pidevalt tegelema. Juba 1902. a ilmub temalt raamat *Kirjalikud harjutused Eesti keele õppimiseks*, 1904. a *Kirjaseadmise õpetus* jm. Nii kuulub temagi asjatundjana EKSi keeleteoimkonda ja võtab aastail 1907–1911 selle tööst aktiivselt osa, ehkki ta ise ennast vist päris asjatundjaks ei pea — tema kirjavahetuse hulgas leidub kirju, milles ta on nõu ja abi palunud oma aja autoriteetidelt keeleküsimustes, J. Jõgeverilt ja J. Hurdalt.

EKSi keeleteoimkonnas on Kampmaa alguses, kui kõne all olid ühtse kirjaviisi küsimused, olnud väga aktiivne. 30. X 1907 on keeleteoimkonna koosolekul arutatud, milline peaks olema kirjavii, mille EKS kasutusele võtab. Kampmaa on olnud seisukohal: "Kirjaviis, mida meie tarvitusele võtame, ei tohi olla meie eneste päralt: rahvas ootab meie otsust. [...] Kirjaviis peab üldine olema ja ühine." Kui tekivad vaidlused uue kirjaviisi põhimõtete üle, räägib Kampmaa erinevatest printsiipidest — ajalooline, foneetiline ja praktiline —, millest võib kirjaviisi loomisel lähtuda, ning on (vastukaaluks K. A. Hermannile, kelle arvates tuleb õigekiri teaduslikule alusele seada) arvamusel, et kirjaviis on kokuleppimise, mitte niivõrd teaduse asi (f 16, m 315:1, 14–7).

Toimkonna järgnevatel koosolekutel arutatakse ikka õigekirjaküsimusi. Kampmaa valitakse mitmesse komisjoni, kus tuleb ette valmistada küsimused, mida koosolekutel oleks vaja läbi arutada. 1909. aastal arutatakse keeleteoimkonnas matemaatika oskussõnu, samuti kreeka ja ladina keele sõnade (pärisnimed) kirjutamist eesti keeles. Viimastega jätkub töö ka 1910. aastal. 1910. aasta esimesel poolel on protokolliraamatu järgi keeleteoimkonna koosolekud toimunud harvemini kui varem. Dateeringuga 24. II 1910 on Kampmaa murelik kiri EKSi eestseisusele, milles ta teatab

seltsi keeleteoimkonna lagunemise ohust, sest keegi elukutselistest keelemeestest ei võta toimkonna juhatamist enda peale. Toimkonna töö oleks aga väga vajalik ja referendina paneb ta ette kümme küsimust, mida kindlasti peaks arutama, muu hulgas eesti perekonnanimede käänamine, laensõnade õigekirjutus, sõnade kokku- ja lahkukirjutamine, suured algustähed, häälikute peenenduse küsimus jne. Kampmaa kirjal oli mõju — A. Jürgenstein on kirjale pliitsiga lisanud pöördumise J. Jõgeveri poole, et ta keeleteoimkonna juhatamist enda peale võtaks, sest komisjonil ei saa lasta laguneda ajal, mil lektoriamet jälle käimas (f 51, m 37:5).

29. IV 1910. aastal otsustatakse J. Jõgeveri ettepanekul hakata koostama "Kirjaviisi õpetust ja sõnastikku", tööd ette valmistavasse ja korraldavasse komisjoni valitakse ka Kampmaa. 19. V 1910 valmistatakse ühise kirjaviisi arutamise koosolekuks Tallinnas, võetakse selleks vastu rida otsuseid ning valitakse saadikud — H. Põllu ja K. Leetbergi kõrval ka Kampmaa. 1910. aasta sügisel on koosolekutel arutuse all foneetikaküsimused, "Õigekirjutuse sõnaraamatu" koostamine. 1911. aasta jaanuarist alates (seitsmel koosolekul) arutatakse sõnade kaupa läbi maateaduse oskussõnu, 18. II on arutuse all "Õigekirjutuse sõnaraamatu" sõnad. Aprillist alates Kampmaa peaaegu enam keeleteoimkonna koosolekutel ei osale.

Küllap nõuaks Kampmaa tegevus EKSis eriuurimust. Siin esitatu on vaid veel üks näide tema mitmekesisest ettevõtmistest. Ja ehkki käsitletud napp materjal võib-olla ei põhjenda päriselt Kampmaa nimetamist järelärkamisaja tegelaseks, võib öelda, et eesti kultuuri edendamise oli tema elusihiks alati ja viljastas tema paljuharulist kirjameheteed. Biograafilise leksikoni tarvis kirjutab ta (arvatavasti kunagi 1920. aastatel), et kõigist tema töödest käib läbi üksainus ühendav mõte: "[...] nad on Eesti idee ümber koondatud ja selle täheks kannavad tiitellehel Eesti nimetust: Eestlase iseloom, Eesti lugemik, Eesti kirjanduslugu, Eesti keele õpeviis, Eesti ajalugu, Eesti kodumaa. See oli isamaalise vaimu teadlik õhutamise ja Eesti sisemine ülesehitamine sel ajal, kui Eestit väliselt rõhuti ning laotati. Seesugust ülesehitamist ei saanud ka kõige järsum ümberrahvustamise poliitika takistada, sest et seda hariduse edendamiseks tehti ja seks oli kooliõpetaja ju kutsutud" (f 194, m 16:39).

KIRJANDUSLOOLISE MATERJALI KOGUMINE

Väärtuslikuma (ja ka mahukama) osa M. Kampmaa kogust EKLas moodustavad eesti kirjanike elu- ja loominguloolised materjalid. Töötades 1903–1907 seminariõpetajana Volmaris, selgus Kampmaale, et olemasolevate materjalide põhjal (K. A. Hermann ja T. Sanderi kirjanduslood, mõned üksikuurimused) pole võimalik anda rahuldavat ülevaadet eesti kirjanduse arengust. Ta otsustas puuduvad andmed ise hankida ning vajaminevad õppe- raamatud ise soetada, nagu ta oli teinud varem teistegi kooliõpikute puhul. Volmari seminaris oli Kampmaa tunnikoormus üsna väike ja tal oli oma erihuvidele võimalik rohkem aega pühendada, töötada nii Õpetatud Eesti Seltsi kui Eesti Üliõpilaste Seltsi raamatukogus Tartus.

Kirjas J. Jõgeverile 23. XII 1905, milles Kampmaa tervitab uue kuukirja (mõeldud on ajakirja *Eesti Kirjandus*) ilmuma hakkamist, kirjutab ta muuhulgas: “Eesti kirjanduse ajalooost on mulle kaunis rohkesti materjali kokku kogunud, iseäranis XIX aastasaja esimesest poolest, Eesti sentimentalistliku voolu ehk “haledate juttude” valitsuse ajajärgust. Nimetan neid kõiki “jenowewadeks”.” (F 51, m 5:3.) See on varaseim kiri Kampmaa materjalide hulgas, milles ta räägib kirjandusloolise materjali kogumisest.

Peagi hakkab ilmuma tema kirjutisi eesti vanemast kirjandusest: “Carl Wilhelm Freundlich” (1906), “Nicolaus Friedrich Russow” (1907), “J. W. Jannsen kui ilukirjanik” (1908) jt, ning 1908. a ilmub raamat *Eesti vanem ilukirjandus*.

“Kampmaal on tulnud raskeis tingimustes töötada, alates sellest hetkest, kui ta oma ülesande juurde asus 1903. a. Ta on pidanud heaks võtma etteheiteidki, et miks ta asub viljelema ala, mis ei kuulu temale,” kirjutab J. Roos ja toob näiteks tsitaadi K. A. Hermann kirjust Kampmaale 24. VI 1908: “Teie pidada Eesti kirjanduse ajalugu uuesti välja andma. Eesti kirjanduse ajalugu teaduse põld on 3/4 minu oma. Kümme aastat olen kogunud ja väsimata töödeldud seda teadust systematiseerida materjalide põhjal, mis aina minu kogutud ja mesilase virkusel ivakeste kaupa otsitud. Keegi teine ei oleks vaeva enese selga võtnud. Avaldan protesti selle vasta, kes minu põllult lõigata ihkab, kus ta ei ole külvanud. Ainult 1/4 on Reimani, Kallase, Ederbergi töödest sys-

temi seatud: ka seegi tegi tööd küllalt. Seni ajani ei oleks keegi Eesti kirjanduse kangelastest nii hästi kui midagi teadnud, kui mina seda ei oleks võimalikuks teinud. Teiste sõnadega oma usinust puudulise töö tarvis pruukida mina ei luba. [...] Ümber sepietseda keelan täiesti ära” (Roos 1937: 134; f 36, m 1:12).

B. Linde osutab arvustuses Kampmaa *Eesti vanema ilukirjanduse* kohta, et raamatus avaldatud kasutatud kirjanduse nimestikus puudub K. A. Hermann *Eesti kirjanduse ajalugu*, ehkki nagu arvustaja Kann *Peterburi Teatajas* on näidanud, “mõlemate literarhistorikuste kirjeldused pea sõna sõnalt kokku käivad”. Siiski ei sõanda Linde väita, et Kampmaa on Hermannilt laenanud, sest mõne kirjaniku kohta on nii vähe ütelda, et “[...] tahes ehk tahtmata tuleb vanu teateid korrata, kuigi need vanad teated iseseisvalt on kogutud” (Linde 1909: 280).

Kampmaa ja Hermann kirjavahetus ulatub säilinud materjali põhjal tagasi 1888. aastasse, mil Kampmaa saatis Hermannile avaldamiseks ühe oma tõlke; ta on saatnud ka eesti rahvaviiside üleskirjutusi *Laulu- ja mängu lehes* avaldamiseks jm. Meie päevini on jõudnud ainult üksikud kirjad, aga nende põhjal võib väita, et kirjavahetuse toon on lugupidav. Võib-olla see tõsiasi ja ka eespool tsiteeritud K. A. Hermann *kiri* aitavad mõista, miks Kampmaa püüdis ehk vältida Hermann *teose* nimetamist oma nimestikus.

Kampmaad ennastki on mõnikord haaranud samasugused meeoleolud. Sellest annab tunnistust tema kiri J. Jõgeverile 29. IV 1906: “Kirjatöö kallal, millest kirjutasin, läheb veel vaja tööd teha ja hallikaid nõutada, nimelt rahva enese suust. Tükikese sellest olin “Lindale” 1906 prooviks saatnud (C. W. Freundlich); nagu näete on A. J. seda juba oma kasuks tarvitanud ja minu korjatud ained “Lastelehes” oma firma Nr. all avaldanud. Pealiskaudsete, subjektivistlike arvustuste mõjul kaob igasugune lust avalikule tööle [...]” (f 51, m 5:3). Kiri pärineb küll varasemast ajast ja puudutab tõenäoliselt Kampmaa *Kooli Lugemiseraamatu* III osa, mille kallal töötamisest kirjutab Kampmaa Jõgeverile 11. III 1906, aga sobib hästi sellegi situatsiooni iseloomustamiseks. Pealegi on autorsuse probleemid vaevanud Kampmaad hiljemgi.

Kampmaa kirjavahetusest V. Reimaniga selgub, et *Eesti vanema ilukirjanduse* käsikirja pole ta trükki andnud ainuüksi omal

vastutusel. Et raamat ilmus EKSi toimetistes, on sellega tutvunud J. Luiga, A. Jürgenstein, J. Jõgever ja ka V. Reiman, kõik EKSi liikmed. V. Reimaniga on ta raamatu väljaandmise küsimusi lähemaltki arutanud. Kirjas 3. XII 1907 põhjendab ta oma raamatu pealkirja. See peaks olema "Eesti vanem kauniskirjandus. Hale-duse vool: Üleminek vaimulikust kirjandusest Eesti algupärasele rahvuslikule kirjandusele", sest "Nii saab tiitel kolmekordne ja ei jäta ostjat mitte sisu üle kahevahele" (f 105, m 2:4). Trükist ilmunud raamat kannab veidi lühemat ja kaasaegsemalt sõnastatud pealkirja *Eesti vanem ilukirjandus: Üleminek vaimuliku kirjan-duse valitsusest Eesti algupärasele rahvuslikule ilukirjandusele*.

Raamat saab üsna hea vastuvõtu osaliseks. Teravat kriitikat teevad nooreestlased, kes heidavad Kampmaale ette kirjandusloo-lise meetodi, süsteemi ja tühtlase esteetilise ning ajaloolise mõõdu-puu puudumist. "Ainult Dr. K. A. Hermann julges ilma eeltöödeta teiste poolt otse Eesti kirjanduse ajaloo raamatu kokkuseadmise-le asuda. Ja tõesti, on ikka tarvis suur hulk pealiskaudsust ja veel suurem osa kergemeelset usku enese jõuu sisse, et niisuguse väikesegi rahva, nagu Eesti rahvas, veel väiksema kirjanduse aja-loo raamatu kirjutajaks hakata, kui eeltööd ja hallikad, — peale alghallikate, — puuduvad," kirjutab B. Linde (1909: 279), aga neis sõnades kõlab nii kriitika kui ka tunnustus ja selline kahe-tine suhtumine saadab Kampmaa tegemisi kirjandusajaloo põllul pidevalt.

Kampmaa ise on oma raamatu eessõnas väga tagasihoidlik. Tema raamat ei saagi olla üldistav teos, sest eesti kirjandusloo uurimine seisab alles materjali kogumise järgus. Tema kirjatöö ei ole muud kui "kirjanduselo materjal, nimelt selle ajajärgu tarvis, mis tänini kõige vähem tähelepanemist leidnud ja mille hallikad osalt üles otsimata ja läbi katsumata seisnud." Ja et iga aastaga jääb eesti vanemate kultuuritegelaste kaasaegseid vähe-maks, on Kampmaa olnud sunnitud oma tööga ruttama (Kamp-mann 1908: 3).

Eespool tsiteeritud Kampmaa kiri J. Jõgeverile ja tema ki-ri 17. III 1907 K. E. Söödile, milles ta tänab Sööti Freundlichei eluloo täienduste ja pildi eest (f 173, m 64:13), on varaseimad viited sellele, et Kampmaa on haaranud teisigi kirjandusloolise materjali talletamise töösse. Peale selle, et Kampmaa on andmete

saamiseks pöördunud otse autorite poole, on ta andmeid saanud kirjanike sugulastelt (H. Rosenthali kirjad andmetega L. Koidula eluloo kohta, J. Pitka kiri andmetega Peäro August Pitka kohta, D. Loddi kiri G. Suitsu elulooliste andmetega jt). Tihti on ta kasutanud pastorite abi, kes kirikuraamatutest või tõepoolest "rahva enese suust" on nõutanud vajalikke andmeid eesti kirjameeste kohta (G. Beermanni, J. Meeri, J. Reitagi, J. Valgu, K. Wõhrmani jt kirjad Kampmaale). Muidugi pole kogumine tema ainus eesmärk. Oma ülesandeks seab ta ikkagi ülevaate kirjutamise eesti kirjanduse ajaloost, puuduvate õpperaamatute soetamise. Ülesande püstitamisel ta ehk nii tagasihoidlik ei olegi. Kirjas Eduard Vildele 16. XI 1912 märgib ta: "Nagu ehk vast kuulnud olete, asusin ma juba mõne hea aasta eest Eesti Kirjanduslooo hoone ehitusele. Püüan seda hoopis uuele alusele rajada [---]" (f 153, m 2:12).

Esimesed pikemad EKLAAs säilinud eluloolisi andmeid sisaldavad kirjad pärinevad aastast 1908, mil H. Rosenthal on vastanud Kampmaa pärimistele Koidula kohta (f 36, m 2:1). 1909. a kirjutab J. Pärn kahes kirjas Kampmaale C. R. Jakobsoni noorpõlvest, omaenese haridus- ja töökäigust, vastab Kampmaa otsestele küsimustele oma juttude aine ja "eesti rahvuslike tundmise" algaegade kohta (f 36, m 1:33). Pastor J. Kukk Keilast saadab 18. II 1909 andmeid pastor Otto Reinhold von Holtzi elu ja tegevuse kohta, mis ta on leidnud kirikukroonikatest (f 36, m 1:2).

Säilinud elulugude põhjal tundub, et aktiivsemalt on M. Kampmaa kirjandusloolist materjali kogunud *Eesti kirjanduslooo peajoonte* koostamise ajal. Suurem osa EKLAale loovutatud kirjapanekutest pärineb ajavahemikust 1910–1914. Pikemaid või lühemaid ülevaateid oma elust ja loomingust on saatnud E. Aspe, J. Bergmann, E. Brunberg (Bornhöhe), J. Järv, F. Kuhlbars, A. Saal, L. Suburg, K. E. Sööt, Ed. Vilde. 1920. aastast on olemas ainult Peäro August Pitka (Ansomardi) ülestähendused, 1935. aastast V. Grünthali, J. Vares-Barbaruse ja J. Semperi elulood. Daatumita on O. Lutsu kiri, milles ta räägib oma kirjanikutee algusest ning kirjanduslikest mõjutajatest, ja H. Visnapuu kaks kirja mälestustega varasemast lapsepõlvest ja kooliajast. Kõik see väga väärtuslik allikmaterjal leidub M. Kampmaa kogus ja seda on hilisemad uurijad korduvalt kasutanud.

Kampmaa on üsna täpselt teadnud, missuguseid andmeid ta kirjaniku iseloomustamiseks vajab. “Niihästi kirjaniku väline elulugu, kui ka sisemine arenemine on mulle väga tähtsad ja teadmise väärt [---],” kirjutab ta Hubelile 21. IX 1913 (f 182, m 3:4). Ja Vildele 16. XI 1912: “Mul kui ajaloolasel on kange tung kõiki põhjalikult seletada, ilmuvaid nähtusi minevikuga ühendusse seada, tõugete algust otsida ja nende järeldusi näidata. Siin juures tahan ma täit arusaamist kõigile nähtustele vastu tuua” (f 153, m 2:12).

Kampmaa uurimistöö teoreetiliste eeskujude selgitamine nõuaks omaette uurimust. Ta ise on mõned nimed esitanud *Peajoonte* eessõnades, samuti on mõnes tema kirjas mainitud autoreid ja raamatuid, mida ta on lugenud. A. Vinkel on seda küsimust selgitanud artiklis “M. Kampmaa töö eesti kirjanduse historiograafias” (Vinkel 1967). Tsiteerigem aga Kampmaad ennast: “Nagu nüüd selgunud, sisaldas mu vaatlusmenetlus juba algusest peale elemente sellest, mida W. Dilthey nimetab ideede-ajalooks, Fr. Gundolf elutunde ja elutungi jälgimiseks, S. Lublinski kirjandusarengu sotsiaalsete eeltingimuste selgituseks ja O. Walzel kunstide vastastikuseks valgustuseks. Mul jääb üle oma uuendatud käsiraamatus neid moodsaid menetlusviise siin-seal veel paremini rakendada, niikaugelt kui meil on selleks andmeid” (Kampmann 1933).

EKLAs on säilinud kolm kirja, milles ta on esitanud pikema küsimustiku kirjaniku elu- ja loominguloo kohta: varaseim on kiri Ed. Vildele 1912. aastast (f 153, m 2:12), 1913. aastast pärineb kiri Ed. Hubelile (f 182, m 3:6) ja daatumita on nummerdatud küsimustik (25 küsimust) G. Suitsule, mis tõenäoliselt pärineb ajast, mil G. Suits oli kirjandusprofessori ametikohal Tartu ülikoolis (f 36, m 2:23a).

Küsimustikud erinevad peamiselt vaid sõnastuse ja konkreetse astme poolest, küsija huvide suund on aga sama. Et Vildele ja Suitsule esitatud küsimused on otsesemalt neile suunatud, Hubelile esitatud aga üldisemat laadi, siis olgu viimased siin muutmata sõnastuses esitatud. Selguse huvides on küsimused nummerdatud, Kampmaal numeratsioon puudub. Peale selle on *w* asendatud *v*-ga ja mõned suurtähed väiketähtedega.

1. Kas on Teie vanematel kirjanduslikka huvisid ja kalduvusi olgu kunstluule ehk rahvaluule alal?
2. Kus olete sündinud ja missuguses ümbruses üles kasvanud?
3. Varasema lapsepõlve muljed, mäng ja seltsimehed.
4. Vaimliku arenemise algus, kooliskäimine, esimesed raamatud.
5. Missuguse eesti kirjaniku tööd avaldasid Teie kohta iseäralist mõju?
6. Kuidas saite Teie kirjanikuks ja kus ilmusid Teie esimesed tööd?
7. Kõikide tööde nimekiri.
8. Kes on Teie armsamad kirjanikud vene, saksa ehk muus võõrakeelses kirjanduses?
9. Teie ilmavaade ja selle arenemine.
10. Teie kunstivaade. Missuguste kunstiharude kohta tunnete muidu veel huvi ja kuidas olete neid huvisid rahuldanud?
11. Kellega olete pikemat aega kirjased vahetanud?
12. Kes on Teie kirjatõsisid arvustanud ja mis Teie ise nende arvustusest peate?
13. Mis asjus on Teile siin ülekohut tehtud?
14. Missuguseid enese töödest peate Teie kõige paremateks?
15. Kust olete oma töödeks algatust saanud ja missugused inimesed tõsisest elust on Teile kirjutuse juures silma ees seisnud? (F 182, m 3:4).

A. Vinkel on ülalmainitud artiklis tähendanud, et niisugune andmete kogumise tee oli eesti kirjandusloo koostamise praktikas esmakordne. See tõi kokku tööpoolest väga haruldast ja väärtuslikku materjali, millest on säilinud ainult väike osa, sest Kampmaade kodu (ja arhiiv) hävis 1941. aastal. Enamik materjalist on aga ära kasutatud tema *Peajoontes* ja kirjandusloolise materjali koguna on tema teos hinnatav tänapäevalgi.

“EESTI KIRJANDUSLOO PEAJOONTE” KIRJUTAMISE TAUSTAST

“Eesti kirjanduselo hoone” ehitusest on juttu juba eelpool tsiteeritud kirjas Ed. Vildele 16. XI 1912. Tuntud on tõsiasi, et aastail 1910–1913 peab Kampmaa “Vanemuise” seltsi üldhariduslikel suvekursustel loenguid kirjanduse ajaloost, mis saavad eeltöödeks *Peajoonte* I ja II köitele (I — 1912, II — 1913). Neist

loengutest on nappe teateid Kampmaa kirjavahetuseski. 9./22. VI 1910 kirjutab ta V. Reimanile Hämes Hounijärvel G. Saarineni suvekodus viibides, et tal pole võimalik Köleri—Hurda kirjavahetuse eestindamist enda peale võtta, sest valmistub suvekursusteks. Kõne "Peterburi patrioodid ja vabameelse voolu algus Eestis" olevat valmis (f 105, m 17:2). Sama pealkirjaga artikkel ilmus 1910. aastal *Postimehes* (Kampmann 1910a).

Ettekannetega eesti kirjandusest on Kampmaal tulnud esineda EKSi ja mujalgi. 30. V 1913 teatab ta Reimanile, et ei taha Haapsalu koosolekul eesti "impressionismusest" kõnelda, "sest et aine raske ja keeruline on" (f 105, m 17:2). Kummatigi on samal aastal ajakirjas *Eesti Kirjandus* ilmunud Kampmaalt artikkel "Impressionistlik uusromantika mujal ja meil" (Kampmann 1913a).

Kirjandusloo küsimusi on ta arutanud ka M. J. Eiseniga. 11. II 1911 kirjutab ta: "[---] mis ma Eesti kirjanduseloos Kreutzwaldi "Kalevipojaga" pean tegema: kas võib teda veel rahvaluule hulka Suur-Tolli kõrva mahutada, või peab teda Kreutzwaldi kunstiluule hulgas harutama. [---] See oleks küll suur muudatus Eesti kirjanduseloole käsitlusel, et Kreutzwaldi töö ja meie suur rahvuslik ausammas rahvaluulest välja heidetakse ja õige vilets kujud selle asemele seatakse." Seejärel palub Kampmaa, et Eisen kirjutaks ülevaate "rahva-Kalevipojast" või saadaks talle käsikirjad ja teisendid rahvaluule üleskirjutustest, mille põhjal ta siis ise kokkuvõtte saaks teha (f 25, m 6:1). Sellelgi teemal on ilmunud artikkel — "Kalevipoja mõju Eesti ilukirjanduse peale" (Kampmann 1911).

Ka *Peajoonte* kolmanda köite materjale on kõigepealt tutvustatud üldhariduslikel kursustel, Tartu rahvaulikoolis aastail 1922–1923 peetud loengutel. Käsikirjadega on aga tutvunud ja oma parandusi teinud ka teised asjatundjad. 8. X 1912 palub Kampmaa V. Reimanil läbi vaadata ja arvustada *Peajoonte* II ande käsikirja: "Hra Grünthal on seda suuremalt osalt juba lugenud ja mõndagi märkust teinud, kahjuks seisab ta Eesti kirjanduse asjus tihti eita-val seisukohal, ei leia sealt suuremat head. Nii ei ole mul tema poolt palju positivist abi loota, seda rohkem loodan Teie poolt kasulikku näpunäiteid saada" (f 105, m 2:4).

1933. aastast pärineb kaks Kampmaa kirja D. Palgile, milles ta arutab *Peajoonte* romantismiköite uustruki väljaandmise probleeme. Kampmaa väidab, et on oma käsikirja "põhjalikult ümber töötanud ehk uuematele nõuetele kohandanud". Ta on materjali teisel viisil peatükkidesse jaotanud, mis peaks asjast andma selgema ülevaate. Selgituseks lisab ta: "Igale peajärgule on seatud aluseks ja lähtekohaks literaarsotsiaalne arutus ehk endine kultuurajalooline tagasein, mis nüüd teadlikult täiendatud sellepoolest, kuidas ühiskond kirjanduse arengut mõjustas, mis eeltingimusi ta löi" (f 257, m 1:39).

Oma tööde koostamisel ja väljaandmisel pole Kampmaale ka asja materiaalne külg päris ükskõik olnud. 16. IX 1912 kirjutab ta raamatukaupmehele A. Buschile, pidades silmas *Peajoonte* II osa: "Ma olen selle töö juures täieste 4 aastat vaeva näinud, oma pühapäevad, suvise ja talvise prii aja selle peale ohverdanud, nii ütelda sellele asjale elanud ja peaks tema eest rohkem tasu nõuda tohtima. Pealegi ei ole siin enam mingit eestööd [---] leida olnud, vaid pidin sootuks uut maad kündma" (f 10, m 1:5).

M. Kampmaa *Eesti kirjandusloo peajoonte* neli köidet võetakse arvustuses vastu mitmeti. Erinevaid hinnanguid tema suurteosele leidub ka tema kirjavahetuses. 28. I 1914 tänab Ed. Brunberg (Bornhöhe), kes on Kampmaale varem saatnud andmeid oma elu ja loomingu kohta, *Peajoonte* II osa saamise eest ja märgib, et on raamatu sisuga nõus ja rahul (f 36, m 1:7). 7. II 1914 kirjutab L. Suburg: "[---] ja igalt leheküljelt paistab ikka Kampmanni meeleõiglus, erapooletus ja — heasüdamlus välja: iga kirjaniku häid omadusi, andeid toodakse hoolega päevapaistele, kuna tema nõrkusi ja halvemaid omadusi ainult möödaminnes puudutakse." (F 36, m 2:8.) Viimane kiiduavaldus on omamoodi üllatavgi, sest L. Suburgi varasemad kirjad, milles ta toob andmeid Koidula lapsepõlve ja kooliaja kohta, on väga tigidad ja mõjuvad otse arveteõidendamisena oma kooliaegse rivaaliga. Kõigest sellest tigidusest pole aga jälgegi *Peajoonte* vastavas peatükis. Kampmaa õiglast meelt on esile tõstnud ka P. Grünfeldt oma kirjas 15. III 1917, milles ta õnnitleb Kampmaad tema 50. sünnipäeval ja märgib: "Õiglane arvustus on Eestis haruldane; üks selle kindlamatest tugedest olete Teie [---]" (f 36, m 1:8).

Teravamalt on Kampmaad kogu tema loomeaja vältel kritiseerinud nooreestlased. Eespool oli juttu B. Linde artiklist 1909. aastal *Eesti vanema ilukirjanduse* kohta, ka Fr. Tuglase arvustus *Peajoonte* III köite kohta on üsna karm (Tuglas 1923). Kampmaa kogus leidub üks huvitav kiri ka B. Lindelt. 26. VIII 1927 keeldub ta, kokkuleppel G. Suitsuga, Kampmaa käsutusse andmast umbes tuhandet Suitsu kirja, sest need ei kuulu veel avaldamisele. Peamiseks keeldumise põhjuseks on aga Kampmaa erapoolik suhtumine B. Lindesse ja "Noor-Eestisse", mistõttu kirjad võiksid leida sihilikku kasutamist. Omal ajal on Linde andnud kasutada Vilde kirju; see ei ahvatle samalaadset sammu astuma (f 36, m 1:25). Mõnigi kord tundub nooreestlaste-kriitika veidi sihilik. Selle tagamaad võivad pärineda EKSi tegevuse algusaegadest (1907–1916), mil seltsi nooremad liikmed olid opositsioonis vanematega. "EKS oli tollal kirjanduslik rühmitis, paralleelne ja vastandlik Noor-Eestile. Tal olid mitmed kirjandusliku rühmitise tunnused: terav opositsioon teise mõõduandva rühmaga, teatavad püsivad vaatekohad ja arusaamised kodumaa kirjandusnähtuste kohta (rahvusliku toonitamine, küla realismi eelistamine, sisu rõhutamine, moralistlikke vaatekohti jm.). [---] EKS oli tol ajal olemuselt võitlusasutis rahvuslike paleuste eest, ta võitles siis ka vaimlisel alal ilmnenud voolude vastu, mis tema arvates ähvardasid kaotada sidet oma maa ja rahvaga, mis kaldusid liigseisse võõrmõjundesse. Ainult nii laseb seletada see sallimatus, mis EKS-il oli Noor-Eesti vastu [---]" (Palm 1932: 48–49).

M. Kampmaa oli EKSi ajajärgu üks agaramaid ja autoriteetsemaid kirjanduseuurijaid-hindajaid ja küllap kandus nooreestlaste pahameel kõige vanameelse vastu üle ka temale, ehkki ta tõi omal ajal kirjanduse mõistmisse mõndagi uuenduslikku (nt kõne EKSi kõnekoosolekul "Impressionismist mujal ja meil", vt Raudvere 1993), ja kogu tema tegevust silmas pidades võib küll vist öelda, et ta püüdis uut mõista, mitte otsustada selle kahjulikkuse või kasulikkuse, väärtuste või puuduste üle. Iseküsimus on, kui palju ta seda suutis aja- ja haridusolude kiuste, mis olid määranud tema elutee ja -töö. 1937. aastal kirjutab G. Suits, Kampmaa tööd kirjandusloo alal tunnustades: "Eesti kirjandusloo senise suurejoonelisema ürituse on sooritanud eraõpetlane, kes oma järk-järgult valmivat töövilja mitte pole ette kandnud ülikoolis, vaid keskkoo-

lis, seminaris, üldhariduslikel kursustel. Ta peateos sillutab aga ülikooliski üldhariduse ja teaduse vahemaid [---]" (Suits 1937: 126).

Kampmaa *Eesti kirjandusloo peajoonte* IV jao sünniloost on kirjutanud põhjaliku uurimuse K. Raudvere, mis põhineb samuti peamiselt EKLA materjalidel (Raudvere 1993). Seepärast siinkohal IV osa puudutavaid allikaid lähemalt ei vaadelda. Olulisema-na olgu nimetatud vaid Fr. Tuglase kiri Kampmaale 24. VI 1935, milles ta kritiseerib viimase "Noor-Eesti"-käsitlust, sest Kampmaa on "Noor-Eestile" andnud hinnanguid, mis Tuglase arvates paika ei pea. "Mulle näib, et Teie ses oma ajaloo köites rohkem kui üheski eelmises tutvustamise ja selgitamise asemel hindate ning arvustate," kirjutab Tuglas, ühtlasi lisades ülevaate "Noor-Eesti" algaegadest, selle tegelastest ja ajastu meeleoludest üldse (f 36, m 2:10a). Siia kuulub ka Kampmaa kiri EKSile 27. XI 1935, milles ta kaitseb oma arvamusi uusromantismi kohta *Peajoonte* IV köites ja avab ka mõne oma teoreetilise allika (f 16, m 98:2).

M. Kampmaa kirjavahetus peegeldab mõningal määral ka *Peajoonte* vastuvõttu väljaspool Eestit. Peamiselt tõdetakse, et Kampmaa raamatu näol on tegemist väga vajaliku eesti kirjanduse ajaloo allikaga (A. Bán ja A. Salokannel, f 36, m 1:5 ja 2:5). W. Luig Leipzigi ülikoolist teeb 30. IV 1923 täpsustusi *Peajoonte* I köite juurde (f 36, m 1:26), M. Airila peab Kampmaad üheks paremaks eesti kirjanduse tundjaks ja palub temalt nõu, mida eesti uuemast kirjandusest soome keelde tõlkida (f 36, m 1:3). E. Judas, kes USAs Columbia ülikooli juures kirjutab väitekirja vene mõjust eesti kirjanduses, palub 5. VI 1936 Kampmaalt materjali ja ühtlasi luba nimetada Kampmaad oma töö eessõnas "eesti kirjandusloo isaks" (f 36, m 1:14a).

5. II 1932 saadab Kampmaa teateid biograafilise leksikoni täiendusköitele. Muu hulgas märgib ta: "Biograafiline Leksikon alahindab M. K. tööd, kui ta ütleb, et ta kirjanduslugu ei pretendeeri iseseisvust. Mitte ainult vaatlusviis ja ainete korraldus ning läbitöötamine pole esmakordne Eestis, vaid autor on pidanud sagedasti iseendale eeltöid tegema, käsitlema terveid ajajärke ja nende osi, mida ükski enne teda polnud puudutanud" (f 194, m 47:40). 8. IV 1937 pärineb J. Olveti (sekretäri) kirja pandud märkus biograafilise leksikoni materjalide hulgas: "Kampmaa pa-

lub tungivalt EBL-i täiendvihikus teda käsitlevas artiklis "Eesti kirjandusloo peajoonte" kohta mainida õiendavalt "... kord põhjusega mitteiseseks nimetatud...". Ja sinna juurde on samuti J. Olveti poolt pliiatsiga lisatud: "Otsustatud toimetuse koosolekul 9. IV 1937. a. eitavalt" (samas).

*

M. Kampmaa materjalid EKLas jagunevad kahte ossa: esimesse kuuluvad need, mis moodustavad M. Kampmaa kogu (f 36), ja teise ossa materjalid M. Kampmaa kohta, mis on arhiivi jõudnud eri aegadel ja kuuluvad teistesse kogudesse.

M. Kampmaa enda kogu on väike, sisaldades kahte mappi koondatult 81 säilikut ajavahemikust 1872–1936. Materjali on M. Kampmaa ise annetanud EKLa-le 1931., 1937. ja 1938. aastal, kusjuures kogu on olnud mõnda aega "suletud kirjandusloo õpperaamatute koostajatele". Hiljem on kogusse lisatud ainult kaks ühikut: M. Kampmaa matuse-laululeht (1948) ja Kirjandusmuuseumi arhiivraamatukogust saadud M. Kampmaa poolt Eesti Üliõpilaste Seltsi tellimisel koostatud ülevaade *Viljandi "Koidu" seltsi laulukoori ja näitlejate tegevus a. 1900–1902* (1959). Peamise osa kogust moodustavad 65 eesti kultuuritegelase ja kirjaniku kirjad Kampmaale ajavahemikust 1888–1936.

Peale Kampmaale adresseeritud kirjade leidub kogus vähesel määral ka muud kirjandusloolist materjali, mida kirjandusuurijad on tihti kasutanud. Huvitavamad on ehk A. H. Tammsaare neli kirja õele Marie Hansen-Grossthalile aastast 1898–1899 (f 36, m 2:13c), mis sisaldavad tema kooliaegseid elamusi ja mõtteid; J. Aaviku kiri G. Suitsule 16. VIII 1904 (m 2:16a), milles Aavik muuhulgas põhjendab soome keele õpetamise vajalikkust Eestis, olles seisukohal, et eestlaste ja soomlaste ühtsus aitaks seista "üleujutavate slaavi laenete" vastu; V. Grünthali kolm kirja G. Suitsule 1910. aastast (m 2:16b); N. Johanson-Pärna kiri *Postimehe* toimetusele 30. XI 1913, milles leidub üksikasju C. R. Jakobsoni õpetajate algusest Tormas jm.

M. Kampmaa materjalide teise osa moodustavad peamiselt M. Kampmaa kirjad eesti kultuuritegelastele aastast 1887–1940. Leidub ka Kampmaa luuletuste ja mõne perioodikas ilmunud artikli käsikirju, samuti *Eesti kirjandusloo peajoonte* I jao 4. väljaande, II jao 3. väljaande ja IV jao trükikäsikiri. EKLA nn *Varia*-kogus leidub M. Kampmaa tütre Mari Valdas-Kampmaa 44-leheküljeline käsikiri "Mälestusi Mihkel Kampmaast" (1980), mis annab Kampmaast pildi peamiselt kui kooli-

õpetajast ja perekonnaisast (f 169, m 241:4), ja EKSi kogus (f 16) leidub rohkesti materjali Kampmaa tegevuse kohta seltsi erinevates komisjonides ja üht-teist tema kirjanduslugude kohta.

EKLAsse jõudnud kirjade põhjal on M. Kampmaaga olnud kirjavahetuses sadakond isikut, kusjuures mahukaid kirjavahetusi tema materjalide hulgas ei leidu. Kampmaa enda kirju on kõige rohkem V. Reimani kogus — 21 kirja ajavahemikust 1. IX 1892–8. X 1912 (f 105, m 2:4 ja 17:2), H. ja J. Leokese kogus 15 kirja 21. I 1895–7. XI 1913 (f 224, m 83:35 ja 56:1), J. Sõsteri kogus 11 kirja 25. VII 1902–5. XI 1924 (f 126, m 1:26), Fr. Kuhlbari kogus samuti 11 kirja 2. X 1894–16. VIII 1921 (f 65, m 8:22 ja 20:25), M. J. Eiseni kogus 10 kirja ajavahemikust 30. X 1895–1. VI 1921 (f 24, m 20 ja f 25, m 6:1). Ülejäänud adressaatidele on kirju vähem.

M. Kampmaale saadetud kirjade hulgas leidub kõige rohkem Ed. Vilde kirju — kaheksa kirja 8. I 1900–24.(11.) I 1914 (f 36, m 2:11) ja L. Suburgi kirju — kuus kirja 17. II 1895–7. II 1914 (f 36, m 2:8). Ülejäänud korrespondendid on piirdunud enamasti ühe-kahe kirjaga.

Kirjandus

- E B L 1926–1929 = *Eesti biograafiline leksikon*. Tartu
- K a m p m a n n , Mihkel 1908. *Eesti vanem ilukirjandus: Üleminek vaimuliku kirjanduse valitsusest Eesti algupärasele rahvuslikule ilukirjandusele*. Tartu
- K a m p m a n n , Mihkel 1909. Koolikirjanduse-toimekonna tegevus. — *Eesti Kirjanduse Seltsi Aastaraamat*. I. Tartu
- K a m p m a n n , Mihkel 1910. Koolikirjanduse-toimekonna tegevus. — *Eesti Kirjanduse Seltsi Aastaraamat*. II. Tartu
- K a m p m a n n , Mihkel 1910a. Peterburi patriidid ja vabameelse voolu algus. — *Postimees*, 9. XII–18. XII
- K a m p m a n n , Mihkel 1911. Kalevipoja mõju Eesti ilukirjanduse peale. — *Eesti Kirjandus*, nr 11–12, lk 461–480
- K a m p m a n n , Mihkel 1912. Koolikirjanduse-toimekonna tegevus 1911. — *Eesti Kirjanduse Seltsi Aastaraamat*. IV. Tartu
- K a m p m a n n , Mihkel 1913. Koolikirjanduse toimekonna tegevus. — *Eesti Kirjanduse Seltsi Aastaraamat*. V. Tartu
- K a m p m a n n , Mihkel 1913a. Impressionistlik uusromantika mujal ja meil. — *Eesti Kirjandus*, nr 10, lk 353–368, nr 11, lk 397–414, nr 12, lk 444–450
- K a m p m a n n , Mihkel 1933. Eeskõne kolmandale trükile. — *Eesti kirjandusloo peajooned*. II jagu. III trükk. Tartu

- L i n d e , Bernhard 1909. Eesti vanem ilukirjandus. Üleminek vaimuliku kirjanduse valitsusest Eesti algupäralisele rahvuslikule ilukirjandusele. Kirjutanud M. Kampmann. — *Eesti Kirjandus*, lk 279–288
- P a l m , August 1932. *Eesti Kirjanduse Selts 1907–1932*. Tartu
- P i n o , Veera 1989. Kirjanikud ja kunstnikud J. Hurda kaastöölise-
na. — *Reede*, 25. VIII
- R a u d v e r e , Koidu 1993. “Kuid oma esitusmeetodist ei või ma mingil tingimusel loobuda.” Mihkel Kampmaa “Eesti kirjandusloo peajoonte” IV jao sünniloost. — *Keel ja Kirjandus*, nr 4, lk 212–220
- R o o s , Jaan 1937. Mihkel Kampmaa elust ja tegevusest. — *Eesti Kirjandus*, nr 3, lk 126–139
- S u i t s , Gustav 1937. M. Kampmaa 70-ndaks sünnipäevaks. — *Eesti Kirjandus*, nr 3, lk 123–126
- T u g l a s , Friedebert 1923. M. Kampmann: Eesti kirjandusloo peajooned. Kolmas jagu. — *Looming*, nr 6, lk 460–466
- V i n k e l , Aarne 1967. M. Kampmaa tööst eesti kirjanduse historio-
graafias: Kirjamehe 100. sünni-aastapäeva puhul. — *Keel ja Kirjan-
dus*, nr 3, lk 151–155

KRISTI METSTE (sünd. 1961) on lõpetanud Tartu ülikooli eesti keele ja kirjanduse erialal 1985, 1990. aastast töötab Eesti Kultuuriloolises Arhiivis teadurina.

“EGAVENE KOEDOKOLD...”

Mihkel Kampmaa
tütre mälestustes

Mari Valdas

Nii kaugele kui mu kujutus mind möödunusse kannab, mäletan oma isa aina töötamas. Mida ta kirjutas või luges? Sellele võiks lapsemeeli vastata: kõike. Alati oli ta kummargil töölaua taga. Sulg krabises paberil. Muidugi, koolist tulnud ja lõunastanud, heitis ta pooleks tunniks pikali, tavaliselt seda aega kasutades ajalehe lugemiseks. Siis käsutas ema meid lapsi vaikusele. Kuid see on kadunud kuidagi ebaolulisena nagu isa harvad haiguseperioodidki, mõni angiin või influentsa. Isa kummargil kogu töölaua taga — see on kustumatult mu silme ees. Nagu see krts-krts paberilgi tundub praegugi kõrvaltoast kostvat.

Kui meenutan me sõjatules hävinud kodu, siis elustuvad kõigepealt helid, kodu vaikuse helid: köögikella käbekiire ning vali tiksumine (seinakell oli toast pagendatud kööki, sest selle masinavärgi tiksumine-löömine käis isale närvidele), puhvetikapi ukse kiinumine, millest mingi määrimine ega sättimine jagu ei saanud, söögitoa ühe põrandalaua naksumine ja see krts-krts-krts, väsimatu, pidev, nagu veretuiked oimudes. Siis vahel sekka kuivatuspressi tumedad mütsatused paberil või laual, paberilehe krabisev keeramine. See oli me kodu argipäev.

Väikelapsena imetlesin isa oskust kiiresti-kiiresti raamatulehti keerata, see oli ilmselt siis, kui ta lehitsedes midagi “taga ajas”.

Eesti Kultuurilooline Arhiiv, f 169, m 241:4. Avaldame kauaaegse emakeeleõpetaja Mari Kampmaa-Valdase (28. I 1904–2. XI 1982) mälestused oma isast lühendatuna, väljajätte eraldi osutamata.

See oli eriline oskus: parema käe keskmine sõrm litsus raamatulehe ülemisest nurgast libisema sellise hooga, et see sujuvalt pöördus, silm haaras mõlema äsjaavanenud lehekülje kirjepilti koos paljude märkmetega. Ja nii ruttu-ruttu kasvõi kogu raamat läbi.

Muidugi oli isa sageli ka "jooksus": õppenõukogud ja linnavolikogud, ülikooli kiriku eesti praostkonna targad arupidamised, igasugused komiteed, raamatukogud, kontakt kirjandusnimestega viisid isa paljudeks tundideks ka töölaua juurest eemale, vahel hiliste öötundideni. Ja muidugi koolitöö. Minu lapsepõlves ja varasemas koolieaski oli selleks mu isa tööväljaks Eesti Noorsoo Kasvatuse Seltsi tütarlaste keskkool. Nii olen ma ka oma isa õpilane olnud. Emakeel ja maateadus olid need ained, mis mul tuli isa juures õppida. Kuid mäletan oma isa ka viiuliga kaenla all klassist klassi käimas (ta õpetas mõnedes alamates klassides laulmist) ja ka usuõpetus oli tema töökoormuse komplekteerimisel vahel sekka tema aineks, oli see ju kunagi köstriametit õppinud mehele otseseks kohustuseks. Ka mäletan oma isa hommikutel ülekoollistel palvustel sageli klaveri taha astuvat, *Punschel** kaenlas.

Kui isa siirdus Tartu õpetajate seminari tööle, ütles ta end olevat nagu koju jõudnud: tõsine, sihiteadlik õpilaspere; distsiplineeritud, teadlik suhtumine õppetöösse oli üldharidusliku tütarlaste keskkooli lärmaka ning puhuti hellitatud tüdrukute või preilikestega võrreldes suureks kontrastiks. Et isa ise oli võrsunud seminariõhkkonnast (Cimse seminar Valgas), siis polnud ime, et ta ka õpetajana tundis end "koju jõudnuna".

Mu isa tundides oli tööpinge ajalik, õpilaste suhtumine nii isasse-õpetajasse kui ka tema vahendatud ainesse lugupidav ning tõsine, kuigi ka temal olid omad valulapsed. Kodustes kõnelustes esinesid üsna sageli nimed Laine Kallas ja Hella Jürgenstein, mõlemad minust vanemad ning mõned klassid ees.

Isa tegeles meie, oma lastega, suhteliselt vähe ja harva. Meie, laste kasvatamine — toitmine, korrastamine, meie jonnidele ning

*Johann Ehregott Punscheli koraaliraamat neljale häälele (1839).
Toim.

rõõmudele kaasaelamine nagu meie meelsuse ning iseloomu kujundamine — olid ema hool ja mure.

Kuid mäletan end 4- või 5-aastasena isa käekõrval jalutuskäikudel. Elasime tollal Tartus Riia tänaval (praegu kannab see maja numbrit 31) ja tavaline jalutusteedekond viis meid raudteesilla alt läbi vabasse loodusesse. See vaba loodus algas just raudtee tagant. Paremat kätt oli veel üks raudteelaste ühekorruseline maja (on praegugi olemas), seal edasi aga algasid põllud, tammede palistusega munakivisillutisega Riia maantee sirutas nende vahelt suurde maailma. Meile piisas selle suure maailma ääremaastki, tammedest, mis sügiseti puistasid läikivaid tõrusid, rukkiväljast ohteliste viljapeadega, lilledega, liblikate, putukate ja lindudega. Iga nopitud lill sai isa juhendusel oma nime eesti, saksa ja ladina keeles, putukate elu muutus omapäraseks imeliseks maailmaks, linnuhääletsus oli lähteks linnu endagagi silmsi tutvumiseks, vilja kasvamine idukesest oraseleheks, kõrsumine ja võrsumine küpse terani võis täita lapsemeelt päevad ja ööd. Öhtuti, videviku aegu, kui ema kõrvaltoas einega askeldas, seisin isa najale toetudes ta põlvede vahel, öde istus tugitooli käetoel, ja siis me laulsime. Kui meil olid viis ja sõnad selged, siis isa põristas teist häält laulda, muidu aga käis see lauluansambel ühehäälsel jorul.

Meie jalutuskäigud isa käekõrval viisid meid veskisse, Riia tänava klaasitöökotta, Maarja kiriku torni, Toomele, Meltsi tiigi äärde, Raadile, Tähtveresse. Ja ikka ja jälle tutvusime puude ja põõsastega, inimese töö ja tegevusega, esivanemate eluga (ohvrikivi, varemed Toomel), nii et hiljem kooli minnes oli mul sageli eakaaslastest kahju, et nemad paljusid huvitavaid asju ei teadnud. Kuid ma ei mäleta, et isa oleks kunagi meiega hullanud, käpuli laskunud või midagi taolist teinud, mida täiskasvanud tavaliselt ei tee. Ei, meie isa ei laskunud kunagi laste tasemele, vaid püüdis alati meid mudilasi tõsta mingil määral täiskasvanute tasemele. Ma ei mäleta juhtu, mil isa meid oleks löönud. Tõsi küll, kord pani ta mind nurka. Ja ma ei mäleta teist taolist karistusjuhtu ei enda ega mu õdede suhtes. Meil olid külalised. Täiskasvanud. Ja pole midagi igavamam lastele kui väärrikad külalised, kes vanemate kogu tähelepanu ja aja hõivavad. Pärast kombekat teretamist saadeti meid lapsi tagatuppa mängima või omapäi tegutsema. Kuid missugust mängu sa mängid, kui joosta ei tohi, kilgata ei tohi,

mürada ka mitte. Just siis pole tahtmist lugeda, käsitööga tegelda, sest erakorralisus majas tingib mingi erakorralise tegevusegi. Sellise leiutas õde, oli ta ju minust vanem ja algatusvõimelisem. Nimelt lugeda võis ju alati, aga nüüd tuli raamat õhku visata, muidugi võimalikumalt kõrgemale lae alla, ja siis lapiti plaksuga pihkude vahele püüda. Kas siis meie olime süüdi, et selline püüdmine põhjustas karglemist, trampimist ja isegi kilkamist? Muidugi prantsatas raamat vahel põrandale. Ja just siis, kui mina oma järjekordses voorus tegev olin, tuli isa uksele. Nurka! Kibe oli see, et ma üksi seal olin, õde kokkus minu saatusest taltsaks ja asus siis juba tõemeeli lugema. Kuid ka mina lugesin. Lugesin nurgas püsti seistes meeleheitliku andumusega, kuigi loetu ei kõitnud. See oli *Rahvavalgustajad*.

Isa karistas meid lapsi teisiti. See oli töö, õigemini tegevusse rakendamine meie endi huvides. Mu vanem õde oli hea näitleja, tuleks öelda, otse loodud talent. See avaldus eriti ilmekalt ja viljakalt matkimises. Vaesed õpetajad! Vana Hans Valk, "rehkenduse" ja "laulmise" õpetaja pööras suurt tähelepanu diktsioonile laulmise tundides: mitte hammaste vahelt pigistatud *i-i-i*, vaid lahtine *e-kõlaline i*. Kaks sõrme hammaste vahele, mitte lapiti, vaid teineteise peal, ja siis — ole lahke — laula *i*. Nii sai ka *u* hoopis kõlavama *o*-kallaku. See oli meile jõnglastele puhas *e* või *o*: *Egavene koedokold, kadomata armovalgos...* Kodus korrati seda suurima andumusega. Külla tulnud kooliõed ja mina, meie olime see koor, õde, isa vanad klaasideta näpitsraamid ninal, kustutuskummist meisterdatud surnupealuu berlokina* kollasest pärl-lõngast uuriketi küljes padjast kõhukumerusel, oli nõudlikkus ise selle kurikuulsa *i* ja *u* pärast. Eks see hansvalgalik koor punninud suurima andumusega kõik õpitud koraalid kõlama. Kõps-kõps-kõps! Sellest piisas. See oli isa laulatussõrmus, mis lapiti peost vastu lauaserva oma signaali (oh kui tuttavat!) klõbistas. (Sellest klõbinast muide piisas ka 40-liikmelise õpilaspere taltsutamiseks, kui tunni hakul sumin polnud iseenesest veel vaibunud.) Mu õde, käed puhtaks, klaveril harjutama, mina ilukirjavihikuga isa juurde. Naabrilapsed igaüks oma koju. Ma ei oskaks tänagi lapsel hullemat piina leiutada kui ilukiri! Olid sellised vihikud: kümme

*Sks *die Berlocke* — brelokk, ehisripats (nt uuriketil). *Toim.*

rida leheküljel, igale reale tähekörgused-laiused püsti- ja ristijooned. Ülemisele reale maalis isa punase (!) tindiga midagi taolist nagu “enne mõtle, siis ütle” ja “kõik pole kuld, mis hiilgab” jmt, ja mina, vaene patune, pidin siis tavalise (!) tindiga selle jubeda lehekülje täitma. Tekkis ka omamoodi nõks, kuidas ajaga sujuvamalt hakkama saada ja ka — originaalsemalt. Esiteks — kõik suured e-d ülevalt kuni alla ritta, siis -nne, siis *mõt-mõt-mõt*, siis *le-le-le*. Kuid isa sai jaole ja siis tuli kõik otsast alata uuel leheküljel ja rida-rea järele kogu lause algusest lõpuni kirjutada. Jah, mu vanem õde pälvis alati kergelt vaeva, tal oli vaja vaid pool tundi klaveril plinnida, mina aga sain alati kahekordselt: enne see “kiri” ja siis pool tundi klaveri taga *Bisping-Rose** plinn-plinn. Ja kui kummaline: vahi neid noote ja vahi sõrmi, plinni asemel tuli liigagi sageli mingi plärts. Siis isa, kes kogu aja istus oma töölaua taga, pooliti seljaga klaveri poole, ei pööranud peadki, ainult kamandas: *si-bemoll* või *fa-diees* või muud vajalikku.

Raamatute taha ja õppima polnud isal meid vaja sundida, sest see meil laabus alati pikematagi. Olgu siis nii, et raamatud, s.o juturaamatud kippusid küll vahel õpikuid varjutama, kuid selle jälile isa nii hõlpsasti ei saanud. Tema samme kuuldes kaeti lahtine juturaamat lahtise õpikuga, ja kõik oli korras. Juturaamatuid meil kodus liigseks ei peetud, vastupidi, isa hankis neid väljastpoolt raamatukogudest lisakski, eriti siis, kui keegi meist pikemalt tövevoodisse jäi. Mäletan isakese Jannseni “halledaid ja armsaid” lugemisi, määrdunud ja katkenud, kooli pitsatiga, kollasel tiitellehel pealkirjaks *Saardami linna puusepa-sell*, *Uus variser* ja muud taolist. Isa kandis neid raamatuid mulle järjest, nädalate kaupa, sest järjekordne kopsukatar oli visa kaduma. Hiljem polnud takistuseks ka keelepiirid. Leidus majas Grimmi ja Anderse-ni saksakeelseid väljaandeid, lastele telliti Moskvast *Задушевное слово*, *Сказки*, hiljem olid kooli raamatukapid avatud, kuni jõuti prantsuse keeleni välja.

Kord oli mu lugemise pärast laia pahandust. Etteheiteid sai ema, kuid mitte mina, mina siis juba emalt. Olin umbes neljateistkümnepäevane. Et isa raamatukapp oli risti-põiki läbi

*Tõenäoliselt on tegemist sajandivahetusel kasutusel olnud saksa päritolu klaveripalaga. *Toim.*

soritud ja ka loetud, siis sattusin vana suure ning laia türgi diivani alussahtli sisu uurima. Avastasin seal kimbu lugemisvara. See oli siis, kui minul olid kujunenud isa kirjutuslaua ja raamatukappide suhtes erilised volitused, õigused ning kohustused. Isa kirjutuslaud oli maailm omaette. See oli vana väikesevõitu laud kolme sahtliga, suurem keskel, vähemad kummalgi pool, tagasihoidlike kaunistustega treitud jalad ja “aiaga” kolmest äärest piiratud: väikesed viguritega treitud pulgakased olid toeks liistule, mis ilmselt pidi täitma aediku ülesannet laual vohavale paberi- ja raamatulasule ning muule segadusele. Kuidas ta küll ise selles kõiges orienteerus? Või ei orienteerunudki?! Selle lauasegadiku korraldamise ning koristamisega oli alati häda. Eks ju “aeti segi” ja isa ei suutnud siis tükil ajal leida vajalikku paberilipakat vajaliku märkmega. Ja ega neid suuremaid ja vähemaid ja üsna tillukesi märkmelehekesi polnudki vähe, neid jätkus tohutul hulgal. Neid kleebiti vajalikule lehepognale vajalikku kohta, vahel isegi kustutamisele kuuluvale tekstile. Ja nii olidki teatud sisuga märkmed kirjutuslaua teatud koordinaatides leida. Neid võis puhuti muu materjali peale sattuda — lahtine raamat vastava viitega vajaliku le reale, ajaleht selliselt murtud, et otsitav tekst oleks käepärast, käsikirja mustandi või puhtandi mõni osa, isegi juhuslikult käest pandud õpilasvihik või midagi muud taolist. Aga seal all või vahel oli lehti või lehekesi, vahel vaid ühe sõnaga, kuid see sõna oli kuld, selge sula mõttekuld, ja see ei tohtinud kaduda ega mõnesse muusse paika sattuda. Sellisel juhul kostis isa töölaua tagant rahuliku sulekrabina asemel ärevat kobinat, lehtede sahinat, lehitsemist ja raamatute raevukat kinnilöömist. Vahel juhtus ka, et mõni raamatu- või lehtedelasu libises üle aediku, põntsatas põrandale, lendas laiali. Siis pääses kuri valla! Süüdi oli kirjutuslaua koristaja (mina!), isa loominguilise töö segipaiskaja, tavaliselt ema. Ajapikku oli see peen töö minu ülesandeks kujunenud. Keskkel kohal oli laual raudvara — valgest vasest tindipottidealus ja valatud rauast taldrik pudi-padi jaoks (suled, pliiatsijupid, kummid, klambrid, nõelad, nõöbid — ja need oskasid nii kuuel kui ka vestil eest ära joosta), paberipraht ja pliiatsipuru, siis naelad ja nõpikud ja — ühe sõnaga — kõik mis võis mahtuda niisugusele rauast valatud taldrikule, kõike oli seal. Siis oli laual marmorist pealsega kuivatuspress, vasest loodikaal, laualamp ja puust treitud tops

sulepeahoidjaga — ja ongi vist kogu loetelu esemetest. (Siiski. Jäid nimetamata klaasist lühtrid, sellised, mis kujutasid Pariisi Eiffeli torni olemust (jubedad!). Kust nad meie majja sattusid, ei tea. Kummalgi küünal sees.) Kahel pool laua ääres kolmed raamatuvirnad ja keset lauda lehtede-lehekeste olmeväli. Vahel sekka risti ja põiki raamatute vahel ja lehtede vahel veel lehti, niisuguseid ja teistsuguseid, nii et mine võta kinni, kust ja kuidas korrastamises-koristamises joonduda.

Mul oli oma meetod isa töölaua koristamiseks. Hiljem, pärast vanema õe surma, kui mul unepuudus krooniliseks muutus, oli selleks sobivam aeg hommikupoolne öö. Koristamine-korraldamine toimus muuseas, istusin ja lugesin, lugesin nii, et kadus ajataju, kadus unevajadus. Ja siis juhtus, kui isa vahel peale sattus, oli meil millest kõnelda, pärida, seletada ja ka vaielda. Kuid see oli hiljem, kui mu meel juba kandma hakkas. Kümneaastase tüdrukuna pälvisin isa usalduse vaid selle tõttu, et ma ta kirjutuslaua segadust segasemaks ei muutnud.

Nii olin siis küllalt varakult lunastanud pääsme isa raamatute maailma. Siis olin jõudnud diivani-lamovoi põhjasahatlist koukida ei midagi muud kui Zola *Germinai* ja Boccaccio *Dekameroni* saksakeelsed tõlked. On vist pikematagi selge, miks need teosed olid "asumisel" diivani põhjas ja miks ema sai sarjata laste omapäi jätmises. Aga leevendas see, et võisin väita, nagu oleksin Zolaga juba tuttav kooli atkääe liikuvate väljaannete kaudu (ja vale see polnud, kuigi sedapuhku küllap siiski ennatlikult), ja et *Dekameroni* tundsin minagi "Weltliteratur'i" analüüsina. See lugu lõppes sellega, et paigutasin need raamatud isa ja ema nähes raamatukapi alumisele riiulile ja deklareerisin, et ma võin neid ka mitte lugeda. Mul oli seda lihtne öelda: uudishimu oli juba rahuldatud ja isalemale usalduslik sõna antud. Muide, usaldus oli meie perekonnas kõigutamatu, antud sõna peeti otse range järjekindlusega. Olime ju harjunud vanemate käske ja korraldusi vastuvaidlematult täitma. Tõsi küll, emaga sai vahel kaubeldud, et too mõnd korraldust muudaks, isaga polnud kombeks kaubelda.

Raha seisis isa kirjutuslaua vasemapoolses sahtlis koos dokumentide ja muu tähtsaga, sahtel oli lukus, võti rippus keskmise, suure sahtli sisemisse külglauda löödud suure naela otsas. Seda vasakpoolset sahtlit pidas isa alati laitmatus korras. Ka täiskas-

vanuna ei avanud ma kunagi seda vasakpoolset sahtlit, küll aga teisi, sest neis jätkus, mida korraldada. Ema majapidamisraha seisis lahtiselt kapis, meile lastele ostudeks antud rahast tagastasime peenraha kopika pealt, olgu siis, et poodnik oli meid tüssanud. Rahaküsimustesse suhtus isa nõudlikult, täpselt. Raha polnud temale väärtus omaette, vaid vahend oma perekonna kindlustamiseks. See kindlustatuse küsimus oli kunagi kord kardinaalsemaid, sest pension võis vaid kõrgemaid riigiametnikke vanaduse ja mustade päevade suhtes muretuks teha, teised vaadaku ise, kuidas hakkama saavad. Oma noorpõlves oli isa seda ise hakkama saamist omal nahal enam kui küllaga tunda saanud. Kunagi poisisialisena olevat isa oma emalt saanud õpetuse: hoia kopikat, kopikas on võim.

Ei saa vist märkimata jätta isa kasvuaeg olusid ja tingimusi. Saun oli Maidla talu ääremail Sauga mõisa piirides. Maad oli põllepärisuurune tükike. Lehma ei peetud, sest sellele ei jätkunud ei heina- ega karjamaad, küll aga hobust. Hobune toitit kogu peret. Söödeti teda teedel ja teeveertel, käidi teda kordamööda karjatamas öösel ja päeval. Ka heina varuti sedamööda, kuidas taluperest jäi saunikule rüpetäisi koguda või tööpäevade tasuks saada. Hobusega käinud saunapereisa voorides, peamiselt Pärnu ja Riia vahet. Suurlinna veetud vilja, viina, kala, sealt toodud soola, suhkrut, petrooleumi ja muid linnakaupu. Vooris käidi mõisniku ülesandel, harvemini linnakaupmeeste huvides. See oli kalapüügi kõrval saunikupere peamine teenistus. Kalapüük andis vähe tulu (randlasest popsipere "siga" oli meres): polnud nimetamisväärseid püügivahendeid, kehvikutest kalameestele ei jätkunud püügipaiku. Pere toidupoolise ülesannet pidi kuivatatud kala aga täitma aastaringiselt, sest kõike muud tuli hankida mõisa ja talu põldudel töötades või otseselt poest raha eest ostes. Oli nii vähe, et poeg saadeti Valka kooliteele pasteldes. (Ja kus see tol ajal teisiti oligi!) Esimesed saapad sai isa jalga noorukieas. Et isa pääses õppima Valga seminari Cimse juurde, olevat osaliselt mõisniku vahendusel toimunud. Isa ei tavatsenud meile, oma lastele, oma lapsepõlvest kõnelda. Kui vahel sai jutujärke sellele teemale viidud, vajus isa mõttesse, vaikus. Ainult põselihased töötasid intensiivselt. See oli üks isa harjumusi, kui ta vaikselt vajus mõtetesse, unustades ümbruse. Hallide silmade terav pilk

tardus ja põselihased alustasid oma tööd: kiiresti rõhus alumi-
ne lõualuu vaheldumisi vasak- ja parempoolsed hambad kokku.
Nende isa mõtiskluste puhul jäeti teda rahule, need olid liigagi
tõsised, paljutähendavad hetked. Ja nii jäi paljugi sõnastamata,
mis isa lapsepõlvesse puutus. Ainult haruharva pudenes muu kõ-
neluse vahele killuke isa varasematest elukogemustest. Nii seegi,
et vahemaad Valgast Pärnu tuli suvevaheajal jalgsi minna: polnud
kopikaid küüdimehele.

Eks see, et polnud kopikaid, sundis isa kohe seminarist välja
jõudes ametisse astuma. Ja eks see, et kopikaid polnud, sundis
teda arestikambri oma karistust kandma rahatrahvi asemel. See
lugu arestist puutus meie, laste kõrva ühest ema poetatud mär-
kusest, isa ei kõnelnud sellest kunagi. Ja see võis nii juhtuda:
noor abielumees kõster-kooliõpetaja töötas Väike-Maarjas. Aja-
lehele (millisele?) sõnumeid saates olevat isa kuidagi riivanud
kirikuõpetajat, kes sõnumisaatja kohtulikule vastutusele võtnud.
Sellele oli järgnenud arest. Ema jutu järgi olevat isa sallima-
tult suhtunud kirikuõpetajasse, kes kõstriit tema otseste ametiüles-
annete kõrval alandanud isiklikuks teenriks: kõster pidi mõni
samm kirikuõpetaja taga astudes kandma tema talaari, seda tema-
le selga upitama, tema jämedalt käskivaid korraldusi täitma laulu
alustades-lõpetades. Ja nii alati. Kirikuõpetaja käske kõlas ini-
meste juuresolekul kodudes käies. Sellele lisaks olevat kujunenud
mingi majanduslikku laadi konflikt. Aga võib-olla polnudki see
nii. Nagu oleks tüli kõstri seapidamisest alguse saanud. Ma ei
mäleta üksikasju. See oli ammu-ammu, kui ema seda jutustas. Ja
mitte kunagi hiljem, ei ema ega isa kõnelustes pole sellest juttu ol-
nud. Kindel on aga see, et sellega isa kõstriamet lõppes ja asendus
õpetajaametiga. Vahest oli sellest kogemusest tingitud isa eitav
ja järsk arvustav suhtumus maakõstri ametisse. *Eine miserable
Existenz!*, kõlas kord isa huumori- ja paatosesegane ütlus.

Kummati kuulus orelimäng isa tõsiste harrastuste hulka. Pol-
nud sõjaeelses Tartus kirikut, kus isa poleks mängimas käinud.
Eriliselt paelusid teda eel- ja järelmängud, kasutades selleks Hayd-
ni, Bachi, Händeli jt loomingut. Tundide kaupa võis isa kodus
klaveri taga sobitada improvisatsioone eelmängust koraalile üle-
minekuks või koraalilt järelmängule siirdumiseks. Ja kui tal kir-
jutuslaua taga olukord "umbseks" muutus (isa väljendus!), haaras

ta noodipaki ja kirikuvõtme (noid suuri, tapariistataolisi kolaskaid, mis otsapidi isa palituskust välja vaatasid, kui need sinna mahutati, teised taskud olid sellise riistapuu jaoks hoopiski mannetud), ja kadus majast. Noid suuri võtmeid leidis alati me majas. Isa andis meeledki puhkepäevi Tartu organistidele, asendades neid kord ühes, kord teises kirikus, eriti aga Enn Võrku ülikooli kirikus. Need isa organistiharrastused polnud kantud majanduslikest kaalutlustest. Kui talle kord ülikooli kirikus ta sagedaste organistiülesannete eest tasu arvestati, jättis ta saadud summa oreli remondifondi. Ainult okupatsiooni ajal, kui ta pensionisaamine katkes ja majas olukord ostmarkade poolest kitsaks jäi, oli ta Pauluse kirikus palgaline organist. Kuid sedagi lühikest aega. Seitsmekümne viie aastasele raugale polnud see ülesanne kerge.

Isa kogus raha. Kogus selleks, et perekonda, s.t meid lapsi eluks kindlustada. Isa oli kokkuhoidlik. Raha kulutamine tühjale-tähjale polnud tema loomuses. Kipun arvama, et kopika hoidmine ta ema kunagises õpetuses oli võtnud kogemuste põhjal juuri. Kopika võimu küsimust aga tuleks teisiti tõlgendada tavalise võimutsemise või valitsemise mõttes. Seda joont mu isa elukäsituses polnud, küll aga majandusliku kindlustatuse vajaduse tunnetamist, "mustadele päevadele" muretumat astumist. Kuid mu isa ei mõtelnud kunagi enesele, vaid ikka oma lastele. Vahel küll tundus, et tal puudus usk oma laste iseseisvasse toimetulekusse. Ei ilmutanud ju meie, tema lapsed, sellist raudset tahet, eesmärgikindlust ja püsivust, lõpuks töökustki mitte kui tema. Meie, tema lapsed, kannatasime huvide killustatuse all, millist tema vist kunagi polnud kogenud. Pole juhuslik, et näiteks üks mu kunagisi austajaid-tiivaripsutajaid Ants Oras tammus mööda tuba, silitades nõutult kukalt: jaa-jaa, selles perekonnas on kunsti, muusikat, kirjandust, teadust. Ainult et temale sellelt peenramaalt ei võrsunud naist. Meie, vana Mihkli lapsed, maksime lõivu jõudumööda kõigile nendele eespool nimetatud aladele, saavutamata midagi nimetamisväärset. Või ma teen ülekohut oma õdedele: noorem oli lõpetamas "Pallast", talle ennustati avaraid tööperspektiive, minust vanem õde, kooli paremaid õpilasi, kustust tiisikusega heideldes lõpuklassis, nagu mu nooremgi, lõpetamata kunstikooli. Ju siiski see niinimetatud isahool ja isakohustus nägi

oma eluülesandes enamat: anda lastele majanduslikku tuge ellu kaasa, nagu seda kodanlik maailm nii väga vajas.

Mäletan mõttevahetust, mida kutsus esile A. H. Tammsaare teos *Vanad ja noored*. "Eit tuletab tihti väimeest meelde, kes neile vanadele head kambrid ehitanud. "Need ehitas ta minu jaoks, ema ütles," seletas kord Ats tõsisel häälel. Kõik vaatasid nagu imestades poisi poole. "Sinu jaoks, jah, sinu jaoks," näisid kõik öelda tahtvat. "Kuid sinule on nad ükskord vanad, pead uued ehitama.""

Ei mäleta täpselt aega, kui arutlesime seda elutõde. Isa nimetas Tammsaaret suureks mõtlejaks, valusaks tõetsijaks. Mitte ühegi kirjaniku mõtted ja elutõde ei tunginud meie arutlustesse ja võib öelda, otse meie ellu, nii kui Tammsaare omad. Sellepärast seisid Tammsaare looming isa kirjanikutunnetuses aukohal, mitte ainult kirjanikuna, vaid ka inimesena. Isa tundis isiklikult A. H. Tammsaaret, kuid vaid kirjanduslikul pinnal, ka kirjavahetus oli pelgas literaarne, kuid Tammsaare kirjanikuisiksus oli isale lähedane, vist küll sellesama elutõe tõttu. Ja eks ammutanud Tammsaare oma elutõe samadest allikatest ja samade meetoditega nagu isagi. Elu ise kinnitas Tammsaare vanade ja noorte eluküsimust: sinule on nad ükskord vanad, pead uued ehitama. Mitte üksi majad ning elamine, vaid kogu elu ja selle alused — kõik. Igatahes nägi isa veel oma silmaga, kuidas see kodanlik elutõde materiaalsest kindlustatusest, mis sajandeid oli maailmavaate vundamendiks olnud, õhumullina lõhkes.

Kummati oli rahal isa silmis ka teine väärtus, mis ta südamele oli hoopis lähedasem, isiklikult talutud tähendus: vahend, mis tasandab teed õppimisele.

Mis tähendab sõna otseses mõttes kopikatega taskus hariduse omandamisel eesmärgile jõuda, sellest isa, nagu öeldud, ei tavatsenud kõnelda. Isa oli oma perekonnas ainuke haridust saanud esindaja. Temast kümme aastat vanem õde Tiiu, saanud kahel talvel kooliõpetust, jäi koju. Cimsse seminarist suvevaheajale tulnud vend püüdnud tema teadmiste lisa anda, ja see oligi kõik. Tiiust-õde abiellus Peeter Tomsoniga, tööka, tõsise, kuid vaimsete huvideta põlluharijaga. Nende ühiste elupäevade alguses koliti saunaeluasemega uude kohta, kus maalapike oli suurem, nii et põllusiilukestki jätkus. Maidla talu ääremail lammutati saun ja

veeti Sauga mõisa piiridesse, isegi kaasa võttes metsiku õunapuu, mille mu isa karjasepõlves oli kord metsaäärses padrikus nääpsukese võsuna avastanud ja kodutare ukse ette istutanud. Saugas laoti saunelumaja palgid uuesti paika, vähe avaramana küll, kuid ikkagi rehealuse ja laudosaga ühise katuse all.

Tol ajal, kui saunaga uude kohta koliti, heideldi majanduslike raskustega otse sülitsti. Ja need jäid võimutsema, kuni Tiiu-Peetri lapsed jõudsid vanemaid toetama hakata. Kuid lapsed — Juhan, Julie, Marie ja Kati — vajasisid teadmisi-oskusi, millega ellu minna. Need neli õelast koolitas mu isa. Kolm esimest elasid ajuti, koolis käies, meie perekonnas, noorimat, Katit, toetas isa rahaliselt, sest teda kui majapidamise pärijat ei saanud töö juurest eemale nõuda, ka olid siis juba Pärnus kooliskäimise võimalused avaramad. Mu isa rahalised toetused õele, hiljem tütrele on vist hoopis vähemat osa etendanud kui õelaste koolitamine.

Hiljem on isa tähelepanu äratanud mitmed andekad, kuid majanduslikesse raskustesse sattunud õpilased. Mõtlen poissi, kirikuõpetaja Alveri sohipoega (kahjuks olen ta nime unustanud, õigemini ma pole vist seda teadnudki), keda isa aitas koolitada: pikk, sihvakas poisivolask, kahvatu näoga, kuid erksatähelepaneliku pilguga. Hiljem oli kahele tüdrukule, õestele, õpingute võimaldamine päevakorral. Hiljem selgus, et tütarlastekoolis, kus isa oli tsaariajal õpetajaks ja meie, tema lapsed, õpilasteks, oli isa üsna sageli oma juhatatava klassi kehvemate õpilaste kooliraha tasunud, andes kantseleisse vastava summa ja pistes lastele kvittingid kätte. Lapsed ja nende vanemad sageli ei teadnudki, kuidas see abi oli toimunud: lastevanemate komitee summadest või mõne teise fondi arvel. Aastaid hiljem oli kooli asjaajaja O. Truu sellest ühele lapsevanemale kõnelnud. Mäletan tumedaid halliseguseid juukseid, ta tumedaid pisarais silmi, kui ta mulle sellest kõneles isa avatud kirstu juures seistes. Aga kes ta oli?

Siin põikab mõte ühele seigale. See on lugu meie pööningutoast ja Anna Haavast (vt "Inimlikku Anna Haavast". — *Looming*, nr 10, 1964). Kummaliselt visalt püsib see versioon mu isamaja "külmast" ja "niiskest" ja küllap elamiseks kõlbmatust pööningutoast, mis olevat Anna Haavale nii palju piina valmistanud ja inspiratsiooniks olnud luuletusele "Ja puhus mu katusekambris

tuul". Elas Anna Haava seal mitte niivõrd üürnikuna, sest üüri maksis ta vaid sümboolses mõttes, tasuta elamist pidas ta endale solvavaks, kui isa heast kavatsusest hädasolijat aidata. Sellest oli aga meie kodus palju ebameeldivusi. Anna Haava polnud rahul: kord oli ta teistest inimestest liiga eraldatud, kord olid talle teised inimesed liiga lähedal. Ta tundis end seal kolmandal korrusel mahajäetuna, elavast elust kõrvalejäetuna. Teda segasid meie, laste algelised klaveriharjutused, mis läbi lae pööningutappa kostsid. Ja siis see tuba ise: ainuke soe nurgake me majas, ja ega juhuslik polnud seegi, et hiljem, kui mu vanem õde haigestus *tbc*-sse ning vajab sooja ning kuiva eluaset, siis oli just see avar pööningutuba tema tõveaegseks pesapaigaks. Ja pärast tema surma olen mina seal aastaid elanud. Kuid kirjaniku loominguinspiratsiooniga on lugu kord juba nii, et elutõe ja loomingulise tõe piirjooned ei tarvitse kattuda. Nii on ka selle Kampmanni maja katusekambrilooa, "müüdi" ja "fakti" vahekorraga. Literatuurile lõivu makstes on kummatigi kahju isast, kes head taotledes on end kuni haua põhja halvaga, laimutaolise versiooniga sidunud. Olin tollal laps ja mälus on nii mõnigi lugu oma täpsuses tuhmunud, kuid isa ja ema sügav nõrdimus nii Anna Haava elamise aegu meil kui ka hiljem seoses selle luuletusega "katusekambrist" on mul elavalt mees.

Muide selles katusekambris on ajuti ka mu ema õed-kunstnikud elanud, Anna ja Olga Sonne, ja just seal on tädi Anna, ema vanem õde, oma loomingult produktiivsemad aastad veetnud, need, mil ta innuga andus laste mänguasjade, puust loomade vestmisele- nikerdamisele. Sellega ta saavutas tunnustust nii meil kui ka välismaal. Näidised — Noa laev kõikide mõeldavate loomadega — omandasid Nürnbergi mänguasjatööstus, Londoni ja Brüsseli mänguasjade kolleksionäärid ja kunstnikud.

Ei saa öelda, et meie kodus käis sageli ja palju külalisi. Kummatigi olid selleski omad traditsioonid ja traditsioonilised külalised. Lahutamatult on nende mälestustega seotud August Kitzberg ja ta perekond. Nii meie kodusünnipäevi kui ka Kitzbergi kodusünnipäevi on sageli peetud koos. Pärast kombekohast kohvilauas istumist kadusid isad oma tupa, emad sättisid end mugavalt elutoa nurka ja meie, lapsed — Kitzbergi Jaan oli mu eakaaslane (oleme ühel aastal sündinud) ja Hans, mõni aasta vanem, mina

ja mu pooleteise aasta võrra vanem õde — hakkasime mängima. Mida? — Röövleid! Murdeas puutusime harva kokku küllap häbelikkuse pärast ning ühiste huvide puudumise tõttu. Kui vanemate vastastikused külastused jätkusid, siis meie, lapsed, neist enam osa ei võtnud.

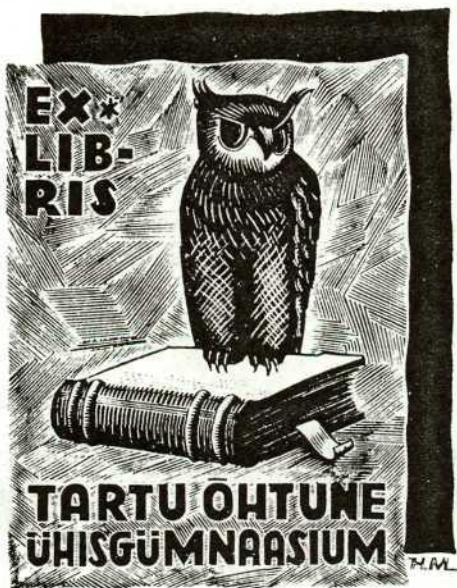
Isade kohvijärgseks ajaviiteks oli male. Seal nad siis kõrvaltoas istusid, need kaks vanataati, ruudulise laua taga, ja haudusid oma sõnaohtraid sõjaplaane. Kui Kitzbergi lahingutandril asjad tõsiseks muutusid, siis hakkas Kitzbergi jalg laua all ketrama: s.t varvaste põrandale toetudes tegi kand kiirelt-kiirelt hüppeid, nii et põlv sai tublit sõitu. Mida ohtlikum oli situatsioon lahinguväljal, seda intensiivsemalt käis ketramine. Või ka ümberpöörduvalt: mida energilisem ketramine, seda tõsisem oli taktika. Minu isa aga hakkas kämblaga põlve triikima, vahel üht, teinekord aga mõlemaid: kämblad tegid oma tõsist tööd. Seda saatsid vaiksed kommentaarid: asi on vask! asi on vask! Minu uudishimu peletati vaikse käeviipega eemale, sest kes siis oma hädadele tunnistajat vajab.

Emade jutt oli samuti põnev, nii et vahel nagu ei saanudki otsustada, kummale tähelepanu pöörata, kummast lõbust loobuda. Emade jutu köitvam teema oli — mehed. Johanna Kitzbergi kustumatu huumorimeel oskas oma perekonnasekeldusi põnevalt ja vaimukalt edasi anda ja nende hädakangelane oli tavaliselt ta ise.

Isa eluõhtu kujunes umbes kahe aasta jooksul pärast me kodu hävimist sõjatules. Mu noorem õde oli Tartu Riia tänava sanatooriumis kopsudega lootusetus olukorras. Et okupatsiooni ajal toit ka seal oli kehavõitu, tuli kodus olude kiuste midagi suupoolise või hõrgutise taolist toota. Kord nädalas käisime kas isa või mina seda kompsukest raviausutusse viimas. Isa võimed oli lõpukorral: aeglaselt, seisakutega astus ta oma teed. Eks siis mina võtsin kätte ja sammusin mööda tuttavat teed linnast välja. Ja õde, kes teadis mu tulekust, tuli raviausutuse ääremaille mulle vastu. Seal siis leppisime omavahel kokku, et mu telefoniteate põhjal õde matustele tuleks. Olid ju tema võimed-käimised lõpukorral. Haiglas öeldi isale, et tal olevat kõhukatarr, kuigi mulle teatati üsna ulatusliku vähktõve arengust. Päästa polnud enam midagi. Vist viimane külaline oli Jaan Roos.

Ülikooli eesti pihtkond mattis isa. Matused toimusid ülikooli kirikus, mattis kirikuõpetaja Jüri Kimmel. Matuselisi jätkus, kuigi paljusid ma ei tundnud. Olen kõik omaksed matnud. Oma vanemate kuuenda lapsena olen need käigud matustemaile astunud, niipaljud kui need on olnud. Seitsmes, mu noorem õde, pidas veel aasta vastu, siis oli tema kord mullamaale jõuda. Nüüd olen järjekorras ma ise, meie perekonna viimne võsu. Mind toimetavad isa kõrvale mu endised õpilased. Ja — ongi kõik.

Jabruar 1980.

HANDO MUGASTO. (Puugravüür. 1936)

MINU ELUST: LUULET JA TÕTT

Katkendeid

Johann Wolfgang von Goethe

Tõlkinud Heli Mägar

K O L M A S O S A

On hoolitsetud selle eest,
et puud ei kasvaks taevani.

KAHETEISTKÜMNES RAAMAT

Rändaja jõudis nüüd viimaks koju³⁸ tervemana ja rõõmsamana kui eelmisel korral, kuid kogu tema olemus reetis siiski mingit ülepinget, mis täielikule vaimsele tervisele ei viidanud. Kohe algul seadsin oma ema olukorda, kus tal tuli siluda vastuoksusi ja leida kesktee isa õiglase korrameele ja minu ülemäärase ekstsentrilisuse vahel. Mainzis meeldis mulle üks harfi mängiv poiss nii väga, et kutsusin ta Frankfurti; et mess oli parajasti ukse ees, lubasin talle peavarju anda ja teda paremale järjele aidata. See juhtum tõi taas kord esile iseärasuse, mis on mulle elus kalliks maksuma läinud, nimelt et näen enda ümber meelsasti noori hingi, kes end minuga seovad, mistõttu mul lõpuks tuleb ka nende saatuse eest hoolt kanda. Üks ebameeldiv kogemus teise järel pole suutnud

Aus meinem Leben: Dichtung und Wahrheit. — Werke, Band V. München: Winkler Verlag, 1973.

Algus eelmises numbris.

³⁸14.08. 1771 Strassburgist, kus Goethe oli alustanud ülikooliõpinguid.

mind võõrutada sellest kaasasündinud tungist, mis veel praegu-
gi, täie teadlikkuse juures, ähvardab mind aeg-ajalt eksiteele viia.
Ema, kes oli minust ettenägelikum, kujutas küllap ette, kui kum-
malisena see mu isa silmis paistaks, kui üks laadamuusik käiks
lugupeetud majast trahterites ja kõrtsides leiba teenimas; seepä-
rast muretses ema talle kosti ja peavarju naabruskonnas; mina
soovitasin teda oma sõpradele, ja nii polnud poisi olukord sugugi
kurta. Hulk aastaid hiljem nägin teda uuesti, ta oli suuremaks
ja juhmimaks kasvanud, oma kunstis polnud ta eriti edenenud.
Südi emand, kes oli rahul esimese silumis- ja lepituskatsega, ei
osanud arvatagi, et tal seda kunsti võiks lähiajal taas tarvis minna.
Isa, kelle turvaline elu koosnes tavapäraest lemmikharjumustest
ja toimingutest, võis nüüd rahuldust tunda inimesena, kes kõi-
gi takistuste ja hilineemiste kiuste oma plaanid läbi surub. Olin
nüüd promoveerunud,³⁹ esimene samm mu kodanliku elukäigu
astmetel⁴⁰ oli tehtud. Minu disputatsioon⁴¹ sai tema heakskiidu
osaliseks, ta uuris seda lähemalt ja tegi mõningaid ettevalmistusi
selle tulevaseks väljaandmiseks. Elsassis viibides olin kirjutanud
hulganisti väikseid luuletusi, artikleid, reisimärkeid ja muid lah-
tisi lehti. Talle pakkus lõbu neid rubriikidesse jagada, korrastada,
nende lõpetamist nõuda, ja nii ootas ta õhinal, et mu senine ületa-
matu vastumeelsus mõndagi neist asjust trükituna näha peagi üle
läheks. Õde oli enda ümber kogunud mõistvaid ja armastusväär-
seid naishingi. Ise valitsejaloomuta, valitses ta kõigi nende üle,
kusjuures oma arukusega suutis ta nii mõnestki asjast üle olla ja
oma hea tahtega paljutki tasakaalustada, jäädes ise pigem usal-
dusaluse kui rivaali rolli. Vanadest sõpradest ja tuttavatest leidsin
*Hornis*⁴² muutumatult truu sõbra ja lõbusa seltsilise; samuti tuli
mulle lähemale Riese,⁴³ kes mu teravmeelsust proovile pannes se-

³⁹Õigusteaduse litsentsiaadiks Strassburgi ülikoolis 6. 08. 1771. Töö
käsitles seadusloome ja usu probleeme.

⁴⁰Goethe tahtis oma autobiograafiat "kujutada nende seaduste järgi,
mida õpetab meile taimede metamorfoos"; mõeldud on astmelist arengut
eost taimeks.

⁴¹Akadeemilisele eksamikomisjonile esitatud teesid.

⁴²Johannes Adam Horn (1749–1806), Goethe noorusaastate sõber,
1770. aastast advokaat Frankfurdis.

⁴³Johann Jakob Riese (1746–1827), linna vaestekassa kirjutaja.

da pidevate vastuväidetega lihvis, vastates kõhklevalt ja eitavalt sellele dogmaatilisele innule, millesse ma nüüd liiga meelsasti kaldusin. Järk-järgult lisandus sellesse ringi teisigi, kellest hiljem veel juttu tuleb, kuid nende seas, kes mu seekordse kodulinnas viibimise meeldivaks ja viljakaks muutsid, on vennad Schlosse-rid⁴⁴ kahtlemata esikohal. Vanem vend Hieronymus, põhjalik ja elegantne õigusteadlane, oli advokaadina üldsuse silmis usaldusväärne. Kõige meelsamini viibis ta koos oma raamatute ja toimikutega, tubades, kus valitses ülim kord; sealt leidsin ta eest alati rõõmsana ja osavõtlikuna. Ka laiemas seltskonnas osutus ta meeldivaks ja kõitvaks, sest suure lugemuse tõttu kaunistas teda eelnevate aegade vaimuvara. Sobival võimalusel ei põlanud ta ära seltskonna lõbustamist vaimukate ladinakeelsete värssidega; mul on veel praegugi alles mõned tema naljakad distihhonid, kirjutatud minu joonistatud karikatuuride alla, millega kujutasin kõigile tuntud veidraid frankfurtlasi. Tihtilugu pidasin temaga nõu oma tulevase elu- ja ametikäigu üle, ja kui musttuhat harrastust, kirge ja ajaviidet poleks mind sellelt teelt kõrvale kiskunud, oleks temast saanud mu kõige usaldusväärsem teejuht.

Vanuselt seisis mulle lähemal tema vend Georg, kes oli naasnud Treptowist Württembergi hertsogi Eugeni teenistusest. Maa-ilmatumdmises ja praktilistes oskustes edenenu, polnud tema ülevaatlikud teadmised saksa ja välismaisest kirjandusest põrmugi maha käinud. Ta kirjutas nagu varemaltki ladusalt kõigis keeltes, kuid mind ta sellega ei tiivustanud, sest mina olin täielikult pühendunud saksa keelele, muid harrastasin vaid nii palju, et suuta parimaid autoreid lugeda mingil määral originaalis. Ta oli oma ausameelsusele truuks jäänud, tutvus maailmaga näis olevat kindlamalt, koguni jäigemalt kinnistanud tema heasoovlikku mõttelaadi.

Nende kahe sõbra kaudu sain peagi tuttavaks ka Merckiga,⁴⁵ kellele Herder oli Strassburgist minu kohta üsna soodsaid teateid

⁴⁴Hieronymus Peter Schlosser (1735–1797), advokaat, kellest sai vandekohtunik Frankfurdis. Johann Georg Schlosser (1739–1799), Goethe pärastine õemees.

⁴⁵Johann Heinrich Merck, elukutselt sõjaväe majandusametnik (*Kriegszahlmeister*) (1741–1791); alustas oma kirjanduslikku tegevust tõlgetega inglise keelest, kirjutas hiljem kirjandus- ja kunstikriitikat,

andnud. See omapärane mees, kes on minu elule ülisuurt mõju avaldanud, oli sündinud Darmstadtis. Tema varasemast haridusteest on mulle vähe teada. Pärast stuudiumi lõpetamist oli ta ühe nooruki saatjaks reisil Šveitsi, kuhu ta mõneks ajaks jäi ja kust ta naasis abielumehena. Kui ma temaga tutvusin, oli ta sõjaväeametnik Darmstadtis. Mõistuse ja vaimuanded sündides kaasa saanud, oli ta omandanud hulganisti teadmisi, eriti uuemast kirjandusest, ning tutvunud eri ajajärgude ja paikade maailma- ja inimajalooga. Ta mõistis tabavalt ja teravalt oma arvamust avaldada. Teda hinnati kui tublit kindlameelset ametnikku ja osavat arvutajat. Kõik ukсед avanesid talle kergesti, ta oli meeldiv seltsiline neile, kes ei lasknud end heidutada tema salvavusest. Kujult oli ta pikk ja kõhetu, silmatorkava, teravalt etteulatava ninaga, helesiniste või ka hallide silmadega, mis andsid ta tähelepanelikult sinna-tänna rändavale pilgule tiigerliku ilme. Lavateri⁴⁶ *Füsiognoomia* on meile tema profiili jäädvustanud. Tema karakteris peitus kummaline ebakõla: loomult tubli, õilis, usaldusväärne mees, oli ta maailmas pettunud ning lasi sel haiglaslikult süngel meelelaadil endas sedavõrd valitseda, et tundis vastupandamatut kihku olla meelega võrukael, kogunisti kelm. Mõistlik, rahulik ja hea, võis talle järgmisel hetkel pähe tulla — nagu teol, kes oma tundlad välja ajab, — midagi säärast, mis teist solvab, haavab, kahjustab. Kuid ohtlik mõjub peibutavalt, kui ise usutakse end olevat selle eest kaitstud; nii tõmbas mindki miski tema poole, nautima tema häid omadusi, kuna kindel sisetunne lasi aimata, et oma halvemat külge ta minu poole ei pööra. Niisamuti nagu ta seltskondlikku suhtlemist rikkusid kõlbeliselt rahutu vaim ja vajadus kohelda inimesi õelalt ja salakavalalt, häiris tema seesmist tasakaalu üks teistsugune rahutus, mida ta samuti hoolikalt endas toitis. Ta tundis nimelt mingit diletantlikku loomistungi, millele andumist soodustas võime väljendada end kergelt ja õnnestunult nii proosas kui värsis ja söakus arvata end teatud rolli mängivat tolle aja kirja-

kuid ka luuletusi ja jutustusi. Tegeles samuti kunsti kogumise ja paleontoloogiaga. Teda on peetud üheks Mefisto prototüübiks *Faustis*.

⁴⁶Johann Caspar Lavater (1741–1801), vaimulik Zürichis. Tema "Füsiognoomilised fragmendid inimtundmise ja inimarmastuse edendamiseks" ilmusid 4 osas 1775–1778. 1. osas on ka G. F. Schmolli joonistatud Mercki portree.

meeste hulgas. Mul on veel alles poeetilised epistlid, erakordselt julged, jõhkrad ja swiftilikult sapised, mis paistavad silma originaalsete vaadetega inimestele ja asjadele, ent on samas säärase haavava jõuga kirjutatud, et ma neid praegu küll publitseerida ei tahaks; ma pean nad kas hävitama või säilitama järeltulevatele põlvedele tähelepanuväärse dokumendina salajasest lõhestatusest meie kirjanduses. Talle endalegi oli vastumeelt see, et ta asub kõigi oma tööde kallale eitavalt ja hävitavalt, ning ta tegi tihtilugu juttu sellest, kuidas ta kadestab mind minu süütu väljenduslusti pärast, mis lähtuvat rõõmust võtta eeskuju ja jäljendada.

Tema kirjanduslik diletantism oleks talle muide pigem kasuks kui kahjuks tulnud, kui ta poleks tundnud vastupandamatut tungi üles astuda ka tehnilistel ja merkantiilsetel aladel. Sest kui ta juba kord oma võimetes kahtlema hakkas ning pettus, kui ei suutnud harrastatavale talendile esitatavaid nõudeid piisava geniaalsusega täita, siis jättis ta kord kujutava, kord luulekunsti unarusse ning mõlgutas mõtteid tööstuslik-kommertslike ettevõtmiste üle, mis pidid muu lõbu kõrval ka raha sisse tooma.

Darmstadtis oli muide väga haritud meeste seltskond. Salanõunik ja maakrahvi minister von Hesse, professor Petersen, rektor Wenck ja teised olid need kohalikud, kelle väärt seltskonnaga ühinesid vaheldumisi mõned võõrad naabruskonnast ja paljud läbisõitjad. Proua salanõunik von Hesse ja tema õde *demoiselle* Flachsländ⁴⁷ olid haruldaste teenete ja annetega naisterahvad, viimati mainitu, Herderi pruut, oli nii oma loomuomaduste kui sümpaatia tõttu selle suurepärase mehe vastu eriti huvitav.

Võimatu oleks sõnadesse panna, kuivõrd see ringkond mind virgutab ja arendas. Kuulati meelsasti, kui lugesin ette oma valminud või alustatud töid, julgustati mind, kui jutustasin avameelselt ja üksikasjaliselt parajasti kavandatavast, ja tõreldi minuga, kui ma iga uue asja puhul varem alustatu unarusse jätsin. *Faust* oli juba esile kerkinud, *Götz von Berlichingen* võttis mu vaimus aina selgemat kuju, viieteistkümmes ja kuueteistkümmes sajand täitsid

⁴⁷Maria Caroline Flachsländ (1750–1809) kihlus 1770 Herderiga ja abiellus temaga 1773. Herderite abielupaar kolis Weimaris 1776, suhted Goethega olid vahelduvat laadi.

mu mõtteid ja meeli, ning väga sügava mulje oli mulle jätnud too katedraalahoone,⁴⁸ mis sobis hästi niisuguste luuleteoste taustaks.

Panin kirja need mõtted ja arusaamad, mida see ehituskunst minus äratas.⁴⁹ Esiteks nõudsin, et seda tuleks nimetada saksa ja mitte gooti ehituskunstiks, pidada seda kodumaiseks, mitte välismaiseks; teiseks, et seda ei tohiks võrrelda kreeklaste ja roomlaste ehituskunstiga, sest ta on lähtunud hoopis teistsugusest printsiibist. Kui nood lasid õnnelikuma taeva all oma katustel sammastele toetuda, tekkis sel viisil juba iseenesest katkestatud sein. Meie aga, kes me peame end ilmtingimata ilmastiku eest kaitsma ja igast küljest müüridega ümbritsema, andkem au sellele geeniuusele, kes leidis vahendid, kuidas mitmekesistada massiivseid seinu, neid näiliselt katkestades ja lastes silmal väärikalt ja rõõmsalt puhata suurtel pindadel. Sama kehtib tornide kohta, mis ei moodusta taevast sissepoole nagu kuplid, vaid püüvad üles taevasse, kuulutamaks nende alusmüüridel paikneva pühakoja olemasolu kaugele ümberkaudsetele aladele. Selle auväärse hoone sisemust sõandasin vaid poeetilise kaemuse kaudu ning pühalikus meeleolus puudutada.

Oleksin ma need vaated, mille väärtust ma sugugi ei salga, suvatsenud sõnastada selgelt ja arusaadavalt, üheselt mõistetavas stiilis, oleks trükitis *Saksa ehituskunstist D. M. Erwini a Steinbach* avaldanud suuremat mõju juba tollal, kui ma ta välja andsin, ning äratanud varem kodumaiste kunstisõprade tähelepanu; mina aga, Hamanni ja Herderi eeskujust eksiteele viidud, varjasin need päris lihtsad mõtted ja tähelepanekud kummaliste sõnade ja fraaside tolmupilve, varjutades valguskiire, mis olid avanud minu silmad, nii enese kui teiste eest. Sellest hoolimata võeti need poognad hästi vastu ja trükiti veel kord ära Herderi vihikus *Saksa laadist ja kunstist*.

Kui ma nüüd osalt huvist ning osalt luulelistel ja muudel eesmärkidel tegelesin meelsasti kodumaiste muististega, püüdes neid muuta enda jaoks elavaks, siis aeg-ajalt kallutasid mind sellelt teelt

⁴⁸Strassburgi katedraal; ehitatud Erwin v. Steinbachi poolt.

⁴⁹Kirjutis *Saksa ehituskunstist* ilmus esmalt 1772 anonüümse üksikväljaandena, siis 1773 Herderi koostatud artiklitekogumikus *Von deutscher Art und Kunst*.

kõrvale Piibli uurimine ja religioossed kõlad, sest Lutheri elu ja teod, nii eredalt silmapaistvad kuuteistkümnenda sajandi taustal, juhatasid mind ju ikka uuesti pühade kirjade ja religioossete tunnete ning tõekspidamiste lähema vaatluse juurde. Käsitleda Piiblit kui kokkukogutud, järk-järgult tekkinud, eri aegadel ümber töötatud teost — see meelitas mu pisikest eneseuhkust, sellal kui säärane kujutusviis polnud veel sugugi valitsev, ammugi siis omaks võetud ringkonnas, kus mina elasin. Peamist mõtet järgisin Lutheri sõnastuses, üksikasjades pöördusin Schmid⁵⁰ sõnasõnalise tõlke poole, püüdes seejuures võimalikult palju kasutada oma vähest heebrea keele oskust. Praegu ei eita enam keegi, et Piiblis leidub vasturääkivusi. Neid püüti tasandada sel moel, et aluseks võeti kõige arusaadavam koht ja vasturääkivat, vähem selget üritati kohandada tolle järgi. Mina seevastu tahtsin välja uurida, milline koht asja mõtet kõige paremini väljendab; selle juurde jäädes heitsin muu kui moonutatu kõrvale.

Sest juba tookord oli minus juurdunud üks põhiarusaam, ilma et oleksin osanud öelda, kas see oli mulle sisendatud, minus esile kutsutud või sündinud enese mõttetöö viljana. Ja nimelt järgmine: kõige puhul, mis meile edasi antud, eriti kirjaliku pärandi puhul, on oluline teose lähtealus, sisu, mõte, suundumus; siin asub algupära, jumalikkus, mõjuvus, puutumatus, hävimatus, ja ei aeg, ei välised mõjud ega tingimused saa seda sisemist algolemust kuidagiviisi kahjustada, mitte põrmugi rohkem kui kehaline tõbi kaunist hinge. Nii tulekski keelt, dialekti, omapära, stiili, lõpuks ka kirja pidada igasuguse vaimse teose kehaks; too on küll piisavalt lähedalt sisemusega seotud, kuid ikkagi rikutav ja kahjustatav: niisamuti nagu pole ühtegi oma olemuselt päris puhast pärimust, juba edasikandjate puudulikkuse tõttu; ja kui ta olekski puhas, ei saadaks temast edaspidi alati täiesti aru, juba erineva aja, koha, eriti aga inimeste võimete ja mõtteviiside erinevuse tõttu; seepärast ei leia ka tõlgendajad iial ühist keelt.

Meelikõitva kirjatöö olemuslikku sisu uurigu igaüks ise, vaagigu seejuures ennekõike, kuidas see tema sisemusega kokku kõlab ja mil määral tolle elujõud õhutada ja toita suudab tema oma; kõik väline seevastu, mis meid ei mõjuta või äratav meis kaht-

⁵⁰Viide J. G. Schmidil ladinakeelsele piiblitõlkele, Trier, 1708.

lusi, tuleks seada kriitika alla; kuid kriitika, kui ta peakski terviku pihuks ja põrmuks tegema, ei tohiks meilt siiski röövida tege-likku lähtealust ega panna meid hetkekski kõhklema kord leitud tõdemuses.

See usust ja vaatlusest sündinud veendumus, mida saab rakendada ja mis annab jõudu kõigil neil juhtudel, mida tunnetame kui kõige tähtsamaid, on aluseks nii minu kõlbelisele kui ka kirjanduslikule elukäsitusele, ning seda võib pidada hästi paigutatud ja jõudsalt kasvavaks kapitaliks, kuigi keegi pole üksikujuhtudel kaitstud selle eksliku kasutamise eest. Säärase arusaama toel muutus Piibel mulle alles õieti ligipääsetavaks. Ma olin Piibli, nagu protestantide usuõpetuses kombeks, mitu korda läbi sirvinud, teinud temaga tutvust hüpates algusest lõppu ja lõpust algusesse. Vana Testamendi räme loomulikkus ja Uue õrn naiivsus olid mind kumbki eraldi paelunud; tervikuna ei soostunud ta end mulle küll avama kunagi, kuid nüüd ei eksitanud mind enam erinevate raamatute erinev iseloom; ma mõistsin nende tähendust endale järjestikku tõeselt ette kujutada, ja ülepea oli see raamat nii väga mu südame külge kasvanud, et ma enam kunagi temata ei oleks hakkama saanud. [---]

Kirjandussõprade kiirema teavitamisega oli siiski juba algust tehtud; *Muusa-almanahhid*⁵¹ ühendasid kõiki noori poeete, ajakirjad [die Journale]⁵² poeete teiste kirjameestega. Minu loomislust oli piiritu; enda poolt loodusse suhtusin ükskõikselts; mu huvi asja vastu elavnes vaid siis, kui seda uuesti endale ja teistele sõprade ringis rõõmuga ette kandsin. Ühtlasi elasid paljud mu suurematele ja vähematele töödele õhinaga kaasa, sest et ma õhutasin tagant igauht, kel vähegi loomingulisi oskusi ja kalduvusi, midagi omal moel iseseisvalt korda saatma, ning samas ergutati mind edasi luuletama ja kirjutama. See vastastikune, kohati mõõdutundetuseeni kaldunud õhutamise ja kehutamine mõjus kõigile omamoodi elustavalt, ja sellisest virrvarrist ja loometööst, elust ja elada lask-

⁵¹1765. aastast ilmus Prantsusmaal album *Almanac des Muses*, selle eeskujul hakkasid Saksamaalgi 1769 ilmuma *Muusa-almanahhid*, mis algul publitseerisid ainult avaldamata luulet.

⁵²Ajakirjade asutamine 18. saj. keskel oli üks olulisemaid uuendusi kirjanduselusel.

misest, võtmisest ja andmisest, mida viljelesid nii paljud avali südamega noorukid, ilma mingite teoreetiliste teetähisteta, igaüks oma loomukohaselt, pikemalt aru pidamata, sündis too nime saanud, kuulus ning kurikuulus kirjandusepohh,⁵³ mil julgelt ja iseteadvalt, nagu üksnes sellele eale kohane, astus üles suur hulk geniaalseid mehi, kes oma jõudu kasutades põhjustasid üht-teist head ja rõõmustavat, seda kuritarvitades üht-teist halba ja eba-meeldivat; ja just säärasest allikast lähtuvad mõjud ja vastumõjud on selle kõite peateemaks.

Mis peaks aga noori inimesi kõige enam huvitama, kuidas peaksidki nad endasuguste seas huvi äratama, kui armastus neid ei hingesta ja kui südameasjad, mis laadi iganes, neile korda ei lähe? Mul oli salamisi leinata üks kaotatud armastus⁵⁴; see tegi mu leebeks ja järeleandlikuks, seltskonnas meeldivamaks kui neil hiilgeaegadel, mil miski ei meenutanud mulle mõnd viga või eksisammu ja mil ma päris ohjeldamatult edasi tormasin.

Friederike vastus kirjalikule jumalagajõtule lõhestas mu südant. See oli sama käsi, sama meel ja sama tunne, mis oli sirgunud minu poole ja minu toel. Alles nüüd adusin seda kaotust, mida üle elas tema, ega näinud mingit võimalust seda korvata, isegi mitte leevendada. Tema täitis mu mõtteid ja meeli, tundsin temast endiselt puudust, ja mis kõige hullem, ma ei suutnud endale omaenda õnnetust andestada. Gretchen oli mult võetud, Annette oli mu jätnud, siin olin esmakordselt süüdi mina ise; mina olin kaunist südant kõige rängemalt haavanud, ja nii oli see sünge kahetsuse ajajärk tavapärase südantkosutava armastuse puudusel ülimalt eba-meeldiv, lausa talumatu. Kuid inimene tahab elada, seepärast tundsin siiralt kaasa teistele, püüdsin siluda nende kimbatusi ning kokku viia lahkukippujaid, et neil nii ei läheks nagu minul. Mind kutsuti seepärast südamesõbraks, ka ränduriks, minu ringihulkumise tõttu ümbruskonnas. Oma meelerahu sain tagasi vaid lahtise taeva all, orgudes, kõrgendikel, väljadel ja metsades; kasuks tuli Frankfurdi keskne asupaik Darmstadt ja Homburgi vahel — nood kaks meeldivat kohta olid õukondade sugulussidemete tõttu

⁵³ Viidatakse *Tormi ja tungi* liikumisele.

⁵⁴ Friederike Brion, Sesenheimi pastori tütar, kes oli Goethele lähedane aastail 1770–1771.

heades suhetes. Harjusin teelolija eluga, rändama sõnumitoojana edasi-tagasi mägede ja lauskmaa vahet. Tihtilugu lonkisin üksi või ühes seltsilistega läbi oma kodulinna, nagu ei puutukski ta üldse minusse, lõunatasin mõnes suures trahteris Fahrgassel ja jätkasin seejärel oma teed. Rohkem kui kunagi varem või hiljem tõmbas mind laia maailma ja vabasse loodusse. Teel olles laulsin omaette kummalisi hümne ja ditürambe, neist on seniajani säilinud üks pealkirjaga "Ränduri tormilaul" [Wanderers Sturmlied]. Laulsin seda pooljaburdust endamisi ennastunustavalt, kui teel olles tabas mind kohutav rajuilm, millele pidin vastu rühkima.

Mu süda oli kalk ja tuim: vältisin teadlikult igasuguseid lähemaid suhteid naisterahvastega, ja nii jäigi mulle saladuseks see, et minusuguse tähelepanematu ja teadmatu ümber hõljus vargsi üks armastav kaitsevaim.⁵⁵ Üks õrn armastusväärne naine kandis mind salamisi oma südames, millest minul aimugi polnud, ja just seetõttu näitasin end tema hingekosutavas seltskonnas seda lõbusamast ja meeldivamast küljest. Alles palju aastaid hiljem, alles pärast tema surma sain teada sellest salajasest taevalikust armastusest, moel, mis mind vapustas; kuid mina polnud süüdi ja võisin süüta olendit siiralt puhtast südamest leinata, ning seda kaunimalt, et avastus langes just sellisesse ajajärku, mil mul oli õnn ilma igasuguse kireta elada iseendale ja oma vaimsetele kalduvustele.

Aga ajal, kui Friederike olukord mulle valu ja muret valmistas, otsisin oma vana kombe kohaselt jällegi abi luulekunstist. Ma jätkasin tavapärasest poeetilist pihtimust, et säärase ennastpiinava patukahetsuse läbi väärida sisemist andeksandmist. Mõlemad *Maried Götz von Berlichingenis* ning *Clavigos*, ja mõlemad halvad tegelased, kes mängivad nende armukesti, on ilmselt säärase kahetsevate sisevaatluste tulemuseks.

Kuid nagu nooruses saadakse vigastustest ja haigustest ruttu jagu, sest terve orgaanilise elu süsteem võib haiget toetada ning talle tervenemiseks aega anda, nii kerkisid õnnekombel ja soodsatel asjaoludel vägagi tulutoovalt esiplaanile kehalised harjutused,

⁵⁵Oletatakse, et siin on juttu Henriette von Roussillonist, keda Darmstadi ringis "Uraniaks" nimetati. Ta oli muide Goethest palju vanem, suri 1773. aastal 45-aastaselt.

ja ma sain rohkelt innustust enda kokkuvõtmiseks, uuteks elurõõmudeks ja naudinguteks. Ratsutamine tõrjus järk-järgult kõrvalle nood hulkurlikult-melanhoolsed, vaevalised, aeglased ja ilma mingi sihita jalgsirännakud; sihile sai jõuda ju kiiremini, lustlikumalt ja mugavamalt. Nooremad kaaslased tõstsid vehklemise taas au sisse; kuid eriliselt uus maailm avanes meile talve saabudes, kui otsustasin äkki uisutama hakata, mida ma polnud varem ealeski proovinud, ja üsna pea jõudsin tänu harjutamisele, mõtetöõle ja visadusele vajalikule tasemele, et nautida teistega koos rõõmsalt kihavat liuvälja, soovimata siiski eriti silma paista. [---]

Ja andekate laste kombel, kelle vaimuanded on juba imekspandavalt vara kujunenud ja kes siis, kui neil vähegi lubatakse, pöörduvad taas kõige lihtsamate poisikesemängude juurde, unustasime meiegi nüüd liigagi kerglaselt oma tõsisemate asjade kutsumuse; kuid just see sageli üksildane liikumine, see aeglane hõljumine keset määramatust virgutab taas mu mõnda aega uinunud sisemisi vajadusi, ja ma võlgnen säärasele tundidele seda, et mu varasemad otsused kiiremini küpsesid.

Saksa ajaloo hämaramad sajandid olid ammust aega ergutanud mu teadmishimu ja kujutlusvõimet. Mõte dramatiseerida Götz von Berlichingenit oma ajastu miljões tundus mulle ülimalt meeltemööda ja südamelähedane. Lugesin hoolega peamisi autoreid: põhitähelepanu pühendasin Datti teosele *De pace publica*,⁵⁶ töötasin selle usinalt läbi ning püüdsin noid kummalisi üksikasju endale silme ette manada. See vaev, mille sihiks olid kõlbelised ja poeetilised eesmärgid, tuli kasuks ka sootult teises vallas; et mul seisis ees Wetzlarisse⁵⁷ minek, olin ajalooliselt piisavalt ette valmistatud, sest kammerkohus oli samuti Maarahu tulemusena tekkinud ja tolle ajalugu võis pidada tähtsaks teetähiseks segastes Saksamaa sündmustes. [---]

Sada kuuskümmend kuus aastat polnud teostatud ühtegi korralikku visitatsiooni; tohutult paisunud aktide ladu kasvas iga

⁵⁶Johann Philipp Datt (1654–1722) oli koostanud teose 1495. aasta Wormsi riigipäeva ja tollase riigireformi kohta.

⁵⁷Goethe oli Wetzlaris asuva riikliku kammerkohtu praktikant maist septembrini 1772. See kohus oli loodud 1495. a Wormsi riigipäeva järel Saksa Rahva Püha Rooma Riigi kõrgeima instantsina tsiviilasjus.

aastaga, sest seitseteist assessorit polnud võimelised läbi töötama isegi jooks vaid asju. Kakskümmend tuhat protsessi oli kuhjunud, aastas suudeti kuuskümmend lõpuni viia, kaks korda sama palju tuli juurde. Samuti ootas inspekteerijaid suur arv revisjone, neid loendati ligi viiskümmend tuhat. Peale selle takistasid kohtuprotsessi nii mõnedki kuritarvitused, kuid kõige kahtlasemana näisid mõnede assessorite telgitagused isiklikud süüteod. [---]

Ma uskusin ette nägevat, et mind siin peale Saksa tsiviil- ja riigiõiguse teaduslikult midagi erilist ei oota, et ma hakkam kõigist poeetilistest avaldustest puudust tundma, kui mind pärast mõningast kõhklust sinnakanti viis teadmistetungist tugevam soov oma olukorda muuta. Kuid kui imestunud ma olin, leides virila seltskonna asemel eest kolmanda akadeemilise elu. Suures lõunalauas kohtusin peaaegu kõigi saatkondade teenistujatega, noorte ärksate inimestega; nad võtsid mind vastu sõbralikult ja juba esimesel päeval ei jäänud mulle saladuseks, et nende lõunast koosolemist lõbustas üks romantiline fiktsioon. Nad etendasid nimelt vaimukalt ja lustlikult rüütlite laudkonda. Laua ülemises otsas istus meister, tema kõrval kantsler, siis tähtsamad riigiametnikud, neile järgnesid rüütli teenistusastmete järgi; üheskoos lõunastavad võõrad seevastu pidid leppima viimaste kohtadega ja vestlus jäi neile enamasti arusaamatuks, sest selle seltskonna keel kubises lisaks rüütli väljenditele paljudes vihjetest. Igaühele oli pandud rüütlinimi koos lisanimega. Mind kutsusid nad Götz von Berlichingeniks ja Ausameelseks. Esimese pälvisin tänu oma huvile selle tubli saksa esivanema vastu, teise tänu siirale poolehoiule ja andumusele, mida tundsin nende suurepärase meeste vastu, keda tundma õppisin. [---]

Mind mõjustasid kaks suurt, isegi tohutut ainevalda, mis mulle ööl ega päeval rahu ei andnud; kui vaid osakestki nende rikkusest vääristada sain, aitas see mul luua midagi olulist. Nendeks olid varasem ajastu, kuhu jääb Götz von Berlichingeni elu, ja see uuem, mille õnnetut õit on kirjeldatud *Wertheris*.

Ajaloolistest ettevalmistustest esimese töö tarbeks olen juba kõnelnud; eetiliste ajendite juurde juhatatagu siinkohal.

Andsin teadlikult voli oma seesmisele loomusele kõigi tema iseärasustega ja lasin välisel loodusel ühes tema omapäraga endasse tulvata — see viis mind kummalisse elementi, milles tekkis

ja sai kirja pandud *Werther*. Püüdsin end seesmiselt kõigest võõrast vabastada, vaadelda välist leebel pilgul ja lasta endale mõjuda kõigil olendeil, inimolendist alates, kuni selliste sügavusteni, kus neid veel aduda võis, igapäev omamoodi. Seeläbi sündis imeline sugulus looduse üksikute ilmingutega, sisim vastukaja ja kooskõla tervikuga, nii et mind väga vahetult ja otseselt puudutas iga muudatus, muutus siis koht ja ümbruskond, päeva- või aasta-aeg või mis tahes. Maalikunstniku pilk ühines luuletaja omaga, ilus maalähedane maastik, mida elavdas kaunis jõgi, süvendas mu kalduvust üksindusele ning soodustas mu kõikjale pürgivaid erakuvaatlusi.

Kuid seitsaadik, kui olin lahkunud Sesenheimi pererahvast ja oma Frankfurdi ja Darmstadt'i sõpraderingist, oli mulle jäänud hinge tühjus, mida ma täita ei suutnud; olin seetõttu olukorras, kus vaevu aimatavgi kiindumus võib ootamatult ligi hiilida ja kõik head kavatsused nurjata.

Jõudes nüüd oma ettevõtmise sellesse järku, läheb autoril seda tööd tehes esmakordselt süda kergemaks: sest alles nüüd saab sest raamatust õigupoolest see, mis ta olema peab. Ta ei taotle mingit iseseisvust, pigemini on ta mõeldud autori eluloolisi lünki täitma, mõningaid fragmente täiendama ja mälestusi nurjunud ning unustusehõlma vajunud julgustükkidest talletama. Kuid juba tehtud ei anna enam kuidagi korrata; kasutult püüaks luuletaja äratada hämaraid hingejõude, asjatu oleks nõuda nende armsate olude taaselustamist, mis Lahni jõe orus veedetud päevad ülikau-niks muutsid. Õnnekombel on genius oma talenti rakendades selle eest juba varem hoolt kandnud, et tegusad nooruseas lähim mõõdanik jäädvustada, kirja panna ja see soodsal hetkel söakalt avalikkuse ette tuua. Ei vaja ilmselt lähemat selgitust, et siin on mõeldud *Wertheri*-raamatukest; kuid nii seal esitatud inimeste kui ka kujutatud mõttelaadi asjus on edaspidi üht-teist avada.

Noorte meeste seas, kes saatkonna täiendusena pidid valmistuma oma tulevaseks teenistuskäiguks, oli üks, keda me kutsusime lühidalt peiuks.⁵⁸ Ta paistis silma oma rahuliku mõõduka käitumisega, vaadete selgusega, kindla sõna ja teoga. Tema erk toimekus, järjekindel hoolsus ei jäänud ülemustele märkamata, talle

⁵⁸Johann Christian Kestner (1741–1800).

lubati peagi teenistusk kohta. Seega igati õigustatult kihlus ta neiu-ga,⁵⁹ kes tema meelelaadile ja soovidele täielikult vastas. Neiu oli pärast ema surma osutunud ülimalt tegusaks perekonnapeaks noorematele õdedele-vendadele ja aidanud isal lesepõlves üksi toime tulla, nii et tulevane abikaasa võis oodata, et niimoodi koheldakse tedagi ja tema järeltulijaid, ning hellitada lootusi püsivast kodusest õnnest. Teisedki mõnsid, ka seesuguseid elusihte omakasupüüdlilikult silmas pidamata, et tegu on ihaldusväärse naisterahvaga. Ta kuulus nende hulka, kes tulist kirge äratamatagi on loodud üldist meeldimust sisendama. Õbluke nägus kehakuju, puhas terve loomus ja sellest tulenev rõõmus eluhoiak, argivajaduste sundimatu korraldamine — kõik see oli talle antud. Neid omadusi vaadeldes läks minugi tuju alati heaks, ja ma seltsisin meelsasti nendega, kellel neid oli; ja kui ma iga kord ei leidnudki võimalust niisugustele inimestele tegelikke teeneid osutada, siis jagasin pigem nende kui teistega seesuguste süütute rõõmude nautimist, mis on noortel alati suurema vaeva ja tülitu käepärast võtta. Et üldiselt on teada, et naised ehivad end vaid üksteise jaoks ja võistlevad ehtimises isekeskis, siis mulle said kõige armsamaks need, kes oma lihtsas karskuses annavad sõbrale, peiule, salakesi mõista, et õigupoolest sünnib see vaid tema jaoks ja et niisama tasa ja targu võikski elu edasi minna.

Sellised inimesed pole ülemäära hõivatud iseendaga; neil on aega välismaailma vaadelda ja küllaldaselt läbedust end selle järgi seada, end sellega võrdsustada; nad saavad vaevata targaks ja mõistvaks, ning enda harimiseks piisab neile väheseist raamatuist. Selline oli pruut. Peig, oma läbinisti ausa ja usaldusliku mõttelaadi juures, tutvustas neiu peagi igapähele, kellest lugu pidas, ja et ta ise pühendas suurema osa päevast innukalt töökohustustele, suhtus ta soosivalt sellesse, kui tema kihlatu pärast koduste toimetuste sooritamist meelt lahutas ning jalutuskäikudel ja rännakutel loodusesse sõpradega seltsis ja sõbrataride seltsis lõbutses. Lotte — sest see ta nimi õngi — oli vähenõudlik kahes mõttes: esiteks oma loomu poolest, mis järgis rohkem üldist heasoovlikkust kui erilisi meeldimusi, ja siis oli ta ju end määranud ühele mehele, kes te-

⁵⁹Charlotte Sophie Henriette Buff (1753–1828). Goethe toob ära vaid eesnime, arvestades nii Charlottega kui ka tema Weimaris elava õe Amalie Rideliga (1765–1848).

ma väärilisena oli tunnistanud valmidust siduda oma saatus kogu eluks tema omaga. Pilvitut rõõmsameelsust õhkus tema lähikonnas. Meeldiv vaatepilt on juba seegi, kui vanemad lakkamatult oma laste eest hoolitsevad, kuid veelgi kaunim on õdede-vendade vastastikune hool. Esimeses usume märkavat rohkem loomusundi ja kodanlikku tava, teises rohkem valikuvabadust ja südame häält.

Kõigist köidikuist täiesti prii, muretuna tüdruku seltsis, kes, nagu öeldud, ei pidanud lahket kohtlemist külgelöömiseks ja mõistis sellest pigem rõõmu tunda, lasi uustulnuk asjadel oma-soodu minna, kuid oli peagi sedavõrd kütkestatud ja pea kaotanud — ka noorpaar kohtles teda usalduslikult ja sõbralikult —, et tal kadus igasugune pind jalge alt. Unelev jõudeolija, kellele ei piisanud sellest, mis siin ja praegu, leidis seda, mis tal endal puudu, sõbrataris, kes tervele aastaringile elades näis elavat vaid antud hetke jaoks. Lotte soovis meeleldi teda oma saatjaks; õige pea muutus neiu lähedus talle tarviduseks, sest Lotte vahendas talle argist maailma, ja peagi oldi lahutamatud kaaslased; suures majapidamises — põllul ja heinamaal, kapsamaal ning aias oli palju tegemist. Kui peiu asjatoimetused seda lubasid, andis temagi oma osa; kõik kolm olid üksteisega tahtmatult harjunud ega teadnud, kuidas see nii oli läinud, et nad üksteiseta enam hakkama ei saanud. Nii veedeti muretult suurepärase suvi, ehtne saksa idüll, kus viljakast maast sündis proosa ja puhtast kiindumusest poesia. Kastesel hommikul nautisid nad rännakut läbi küpsete viljapõldude; lõokese laul ja vuti hüüd olid südantkosutavad hääled; järgnesid lämbed tunnid, kärgatas kohutav pikne, seda enam hoiti ühte, ja mõne pisikese peretüli summutas vaevata püsiv armastus. Ja nii veeres päev päeva järel, nagu oleks üks pidupäev järgnenud teisele; kogu kalender oleks pidanud olema trükitud punaselt. Mõistab mind see, kellel meeles, mida kuulutati ette õnnelikult õnnetule uue Héloïse'i sõbrale: “Ja oma armsama jalge ees istudes hakkab ta kanepit lõugutama, sooviga lõugutada kanepit täna, homme ja ülehomme, kogu oma elu.”⁶⁰

⁶⁰Ebatäpne tsitaat Jean-Jacques Rousseau tollal väga loetavast kiri-romaanist *Uus Héloïse*.

Üsna vähe, kuid just nii palju kui tarvilik, mõistan öelda ühe noore mehe kohta, kelle nime edaspidi liigagi tihti mainiti. See oli Jerusalemlane,⁶¹ vabamõtlejast usuteadlase poeg. Tema oli ühe saatkonna juures ametis, kujult meeldiv, keskmist kasvu, hea kehaehitusega, pigem ümara kui pikliku näoga, pehmete rahulike näojoontega ja kõige muuga, mis kenale blondile noorukile sobiv; lisaks sinisilmad, pigem veetlevad kui jutukad. Tema riietus oli inglasi matkivate alamsakslaste seas tavapärase: sinine sabakuub, nahkollane vest ja püksid ning pruunide mahakäänatud äärtega säärsaapad.⁶² Autor pole teda ealeski külastanud ega enda juures näinud; mõnikord kohtas ta teda sõprade pool. Noormehe mõtteavaldused olid väheütlevad, kuid heatahtlikud. Ta huvitus kõige erinevamate loometeostest; eriti meeldisid talle säärsed joonistused ja visandid, kus üksildase paiga tüün olemus oli suudetud esile tuua. Ta tõi sel puhul eeskujuks Gessneri⁶³ oforte ja ergutas asjaarmastajaid neist õppima. Tema osalemine kogu selles rüütli-asjanduses ja maskeraadis oli tühine või olematu, ta elas omaette omas maailmas. Räägiti püsivast kirest ühe oma sõbra naise vastu. Avalikult neid kunagi koos ei nähtud. Temast teati üldse vähe rääkida, peale selle, et ta huvitus inglise kirjandusest. Jõuka mehe pojana polnud tal tarvidust erilise hoolega töökohustustele pühenduda ega tingimata peatset ametisemääramist taotleda. [---]

Schlosser puistas mulle südant, et esmalt sõbralikest tunnetest mu õe vastu olevat saanud lähem suhe ja et ta otsib teenistuskohata, et end Corneliaga siduda.⁶⁴ See sõnum jahmatas mind omal kombel, kuigi oleksin pidanud selle oma õe kirjadest juba ammu gi välja lugema; kuid parema meelega ei näe me seda, mis meie head arvamust iseendast võiks kahjustada, ja alles nüüd taipasin, et ma olen tõepoolest oma õe pärast armukade: tunne, mida oli seda võimatum iseenda ees salata, et minu Strassburgist naasmi-

⁶¹Karl Wilhelm Jerusalem (1747–1772). Selle noormehe enesetapp mõjutas Goethet väga.

⁶²Kuulus Wertheri riietus; oli 18. sajandil nii üldine, et seda kandis ka Maximilien Robespierre.

⁶³Nimekas luuletaja Salomon Gessner (1730–1788) oli tuntud ka graafikuna.

⁶⁴Schlosser kihlus Corneliaga augustis 1772.

sest saadik olid meie suhted veelgi südamlikumaks muutunud. Kui kaua polnud me teineteisega jaganud väikseid südameasju, armu- ja muid lugusid, mis vahepeal olid juhtunud! Ja kas polnud kujutlusvõime vallas avanenud mulle uus maailm, millesse ma ju ka tema pidin pühendama? Ta oli pidanud järk-järgult tutvuma nii mu enda kasinate katsetuste kui ka laiaulatusliku maailmaluulega. Nii tõlkisin talle käigu pealt neid kohti Homeroselt, mis võisid just temas vastukaja äratada. Clarke'i⁶⁵ sõnasõnalise tõlke lugesin talle ise jõudumööda saksa keeles ette, mu esitus sai enamasti meetrilise käigu ja kõla, ning mu piltide elavus, nende väljendusjõud silus kõik mu haralise sõnajärje konarused; minu vaimurikkale esitusele järgnes vaimus tema. Mõne tunni päevast lõbustasime end sel moel; kui kogunes seevastu õe seltskond, siis kutsuti üksmeelselt välja hunt Fenris⁶⁶ ja ahv Hannemann,⁶⁷ ja kui tihti tuli mul üksikasjalikult jutustada kuulsat lugu sellest, kuidas müütilised hiiud narrisid Thori ja tema saatjaskonda! Seetõttu on kõigist neist lugulauludest ka sedavõrd meeldiv mulje jäänud, et nad kuuluvad ikka veel kalleima vara hulka, mida mu kujutlusvõime esile manada suudab. Ma olin kaasanud õe ka oma suhetesse darmstadtlastega ja isegi mu rännakud ja eemalolekud pidid meievahelist sidet tugevdama, sest ma vestlesin temaga kirja teel kõigest sellest, mis minuga juhtus, andsin talle kohe teada igast väikesest luuletusest, olgu see või tühipaljas hüüumärk ning näitasin esmalt talle kõiki mulle saadetud kirju ning kõiki neid, mis minu poolt vastustena teele läksid. Peale ärasõitu Frankfurdist oli kogu see elav suhtlus katkenud, minu Wetzlaris viibimine sellist keskustelu ei edendanud, ja ilmselt varjutas kiindumus Lottesse mu tähelepanu õe vastu; sellest talle piisas, tundmaks end üksi, võib-olla hooletusse jäetuna, ning seda enam võttis ta kuulda ühe aumehe ausameelseid taotlusi, kes tõsise ja kinnisena, ustava ja austamisväärsena oli pühendanud talle oma kirgliku kiindumuse, millega ta muidu nii kitsi kippus olema. Mul tuli nüüd sellega leppida, ning polnud mõtet oma sõpra tema õnne pärast kadestada, kuid salamisi ei saanud ma seda täie enesekindlusega ütlemata

⁶⁵Samuel Clarke (1675–1729) oli välja andnud *Iiase* ja *Odüsseia* koos sõnasõnalise tõlkega ladina keelde.

⁶⁶Hunt Fenrir esineb *Eddas*.

⁶⁷Ilmselt Hanuman *Ramayanas*.

jätta, et kui vend poleks ära olnud, poleks see kiindumus sõbrasse saanud nii kaugele arenda.

Mu sõbrale ja tulevasele õemehele oli nüüd mõistagi väga oluline, et ma koju tagasi pöörduksin, sest minu vahendus hõlbustaks vabamat läbikäimist, mida õrnast kiindumusest ootamatult haardud mehe tundmused näisid ülimalt vajavat. Seepärast võttis ta mult peatselt lahkudes lubaduse, et ma talle varsti järgnen.

Ma lootsin nüüd, et Merck, kel parajasti oli vaba aega, jääb pikemaks ajaks Giessenisse, et mina saaksin mõned tunnid päevas veeta oma hea Höpfneriga,⁶⁸ sellal kui sõbra aeg kulub *Frankfurdi Õpetatud Sõnumitele*;⁶⁹ kuid ta polnud mõjutatav, ja nii nagu mu õemeest kihutas takka armastus, nõnda peletas teda ülikoolist eemale viha. Sest nagu on kaasasündinud antipaatiad, nii nagu mõned inimesed ei talu kasse ja teistele on üks või teine asi vastumeelt hinges, oli Merck kõigi akadeemiliste pürjelite surmavaenlane, need olidki tollal Giessenis sügavaimasse labasusse langenud. Mulle nad päris meeldisid: ma oleksin võinud neid kas või maskidena mõnes vastlajandis kasutada; kuid Mercki tuju oli päeval nende nägemisest ja öösi nende mõirgamisest täiesti rikutud. Ta oli oma ilusaima noorusaja veetnud Prantsuse Šveitsis ja nautinud hiljem õukondlaste, diplomaatide ning haritud literaatide peenemat seltskonda; temaga otsisid ühendust paljud sõjaväelased, kelles oli ärganud pürgimus vaimukultuuri poole, ja nii kulges tema elu väga haritud ringkonnas. Seepärast polnud imekspandav, et teda selline ebasüüdsus ärritas, kuid tema antipaatia *studiosus*'te vastu oli tõesti kirglikum kui ühele tasakaalukale mehele sünnis, ehkki see, kui vaimukalt ta kirjeldas nende kohutavat väljanägemist ja käitumist, mind tihtilugu naerma ajas. Höpfneri küllakutsetest ja minu keelitamisest polnud mingit kasu, pidin temaga peagi ette võtma jalgsirännaku Wetzlarisse.

Ootasin pikisilmi, mil saan teda Lottele esitleda; kuid tema kaasamine sellesse ringi ei töotanud mulle midagi head: sest nii

⁶⁸Ludwig Julius Höpfner (1743–1797), aastast 1771 juuraprofessor Giessenis.

⁶⁹*Die Frankfurter gelehrten Anzeigen* — leht oli asutatud 1736, Merck võttis selle üle 1.01.1772. Goethe, Schlosser ja Herder olid kaastegevad lehe juures 1772. a lõpuni. Leht lõpetas ilmumise 1790.

nagu Mefistofeles, kes kuhu tahes minnes vaevalt kaasa toob õnne, ei kõigutanud ta küll minu arvamust, kuid ei valmistanud mulle ka mingit rõõmu oma ükskõiksusega armastatud inimese vastu. Oleksin võinud ju seda ette näha, kui mulle meelde oleks tulnud, et just sellised siredad haprad neiud, kes levitavad enda ümber nakatavat rõõmsameelsust, millelegi enamale pretendeerimata, talle eriti ei meeldinud. Tema eelistuseks oli kohe üks Juno kujuga Lotte sõbratar, ja et tal jäi lähema tutvuse sõlmimiseks aega väheks, tõreles ta üsna kurjalt minuga, et ma polnud püüdnud võita selle oivalise tütarlapse armastust, seda enam et tema oli vaba, igasugustest suhetest prii. Ma ei mõistvat nimelt oma eeliseid, arvas Merck, tema vaatavat äärmise vastumeelsusega pealt, kuidas ma ka siin viljelen oma erilist meelistegevust: raiskan aega.

Nii nagu on ohtlik tutvustada sõbrale oma armsama voorusi, mis temagi silmis võivad osutada võluvaks ja ihaldusväärseks, võib meid segadusse ajada ka sõbra laitus. Antud juhul nii see siiski polnud, sest liiga sügavalt oli minusse sööbinud pilt Lotte armastusväärsest, et seda oleks saanud niisama lihtsalt kustutada; kuid sõbra kohalolek ja tema pealekäimine kiirendasid siiski otsust sest paigast lahkuda. Ta maalis mulle niivõrd võluva pildi reisist mööda Reini, mis tal naise ja pojaga kohe kavas oli, äratades minus igatsuse viimaks näha kõike seda, millest kadedusega olin kuulnud nii tihti jutustatavat. — Ja siis, kui Merck oli läinud, lahkusin ma Charlottest küll puhtama südametunnistusega kui Friederikest, kuid siiski mitte valutult. Harjumuse ja leebuse toel oli ka see suhe minu poolt kirglikumaks kujunenud kui just sobiv; seevastu tema ja ta peig pidasid end sõbralikult piirides, mis ei saanudki kaunimad ja armastusväärsemad olla, ja just sellest sünenenud kindlustunne lasi mul igasuguse ohu unustada. Kuid ma ei saanud endale salata, et selle seikluse lõpp on lähedal: sest noore mehe peatselt oodatavast edutamisest sõltus ühendus armastusväärse tüdrukuga; ja et inimene, kel vähegi resoluutsust, peab ka paratamatust omaenda tahteks, siis otsustasin vabatahtlikult eemalduda,⁷⁰ enne kui talumatu olukord oleks mind eemale peletanud.

⁷⁰11. septembril 1772 lahkus Goethe Wetzlarist. 10. septembril kirjutas ta lahkumiskirja nii Lottele kui Kestnerile.

HANDO MUGASTO. (Puugravüür. 1936)

TEADUS KUI ELUKUTSE JA KUTSUMUS

Max Weber

Tõlkinud Henn Käärik

Kes suhtub tänapäeval teadusse niimoodi? Tänapäeval on iseäranis noorte tundmused küll pigem vastupidised: teaduse mõtte-
maailm kujutab endast kunstlike abstraktsioonide sealpoolset ilma, mis oma kuivetanud kätega püüab haarata tegeliku elu verd ja mahlu, mis tal küll kunagi korda ei lähe. Siinses elus aga, mis Platonile oli varjude mäng koopaseintel, tuikab tegelik reaalsus: kõik muu on sellest abstraheeritud ja elatud kummitused ning ei midagi muud. Kuidas sai selline murrang teoks? Platoni kirglik vaimustus "Politeias" on lõppkokkuvõttes seletatav sellega, et tollal teadvustati esmakordselt kogu teadusliku tunnetuse üks suurimaid vahendeid — **mõiste**. Sokrates avastas selle kogu tema kandeulatuses. Ent mitte üksi tema. Te võite Indiast leida Aristotelese loogikaga üsna sarnase loogika algeid. Ent mitte kusagilt sellise teadlikkusega tema tähendusest. Siin näis esmakordselt olevat käes vahend, mille abil võis igapäevaste loogiliste pihtide vahele suruda, nii et sealt ei olnud võimalik välja tulla ilma tunnustamata, et ta kas ei tea mitte midagi või siis, et see ja ainult see on tõde, **igavene tõde**, mis pole möödunud nagu pimedate inimeste teod ja tegemised. See oli määratu elamus, mis Sokratese õpilastele osaks sai. Ja siit näis tulenevat, et kui on leitud ilusa, hea või näiteks vapruste ja hinge — mis see ka poleks — õige mõiste, siis on taibatud ka tema tõelist olemust ja see omakorda näis andvat kätte tee teadmiseks ja õpetamiseks, kuidas elus, ennekõike riigikodanikuna, õigesti käituda. Sest läbinisti poliitiliselt mõtlevate

Algus eelmises numbris.

helleenide juures taandus sellele küsimusele kõik. Sellepärast tegeldi teadusega.

Selle hellenistliku vaimu avastuse kõrval ilmus renessansiajastu viljana teine teaduse tähtis tööriist: ratsionaalne eksperiment kui usaldusväärset kontrollitava kogemuse vahend, ilma milleta oleks kaasaegne empiiriline teadus võimatu. Eksperiment oli olemas ka varem: füsioloogia vallas näiteks Indias joogide askeetlike tehnikate teenistuses, matemaatika vallas vanade kreeklaste juures sõjatehnilistel eesmärkidel, keskajal näiteks mäeasjanduses. Ent eksperimendi tõstmine uurimise kui sellise printsipiiks on renessansi saavutus. Teed rajasid suured uuendajad **kunstivallas**: Leonardo ja temataolised, eelkõige XVI sajandi eksperimentaatorid muusikas oma klaverikatsetustega. Sealt rändas eksperiment teadusse, eeskätt tänu Galileile, ja teooriasse Baconi kaudu; seejärel võtsid selle ükshaaval üle täppisteadused Euroopa ülikoolides, ennekõike Itaalias ja Madalmaades.

Mida tähendas uusaja künnisel neile inimestele teadus? Leonardo tüüpi kunstnikele-eksperimentaatoritele ja muusika-uuendajatele tähendas see teed **tõelise** kunsti juurde, mis tähendas nende jaoks, et ühtaegu ka tõelise **loomuse*** juurde. Kunst tuli tõsta teaduse tasemele ja see tähendas ühtaegu ja eelkõige kunstniku tõstmist sotsiaalselt ja tema elu mõtte järgi doktori seisusse. Seda liiki auahnus on aluseks ka Leonardo traktaadile maalikunstist. Ent praegu? “Teadus kui tee loomuse juurde” — see kõlaks noortele pühadusetootusena. Ei, vastupidi: vabanemine teaduse intellektualismist, et tagasi tulla oma loomuse ja sellega loomuse juurde üldse. Võib-olla ehk kui tee kunsti juurde? See on allpool igasugust kriitikat. — Ent teaduselt oodati täpsete loodusteaduste tekkeajastul veel rohkem. Kui te meenutate Swammerdami** ütlust: “Ma toon teile siin jumaliku ettemääratuse tõendi täi anatoomias”, siis te näete, mida peeti (kaudselt) protestantlikult ja puritaanlikult meelestatud teadusliku töö ülesandeks: see pidi olema tee Jumala juurde. Seda ei leidunud tollal enam filosoof-

**Die Natur* on eesti keelde raskesti tõlgitav sõna; sõltuvalt kontekstist võib tähendada nii loodust kui loomust (vrd õigusteaduse *das Naturrecht* = loodusõigus ja loomuõigus). *Tlk.*

**Jan Swammerdam (1637–1680), hollandi arst ja zooloog. *Toim.*

fide ja nende mõistete ning deduktsioonide juures: et Jumal sel moel leitav pole, nagu teda keskajal oli otsitud, seda teadis kogu tolaegne pietistlik teoloogia, Spener* eelkõige. Jumal on varjatud, tema teed pole meie teed, tema mõtted pole meie mõtted. Ent täpsetes loodusteadustes, kus Jumala looming oli füüsiliselt katsutav, seal loodeti leida märke tema kavatsusest maailma suhtes. Ja praegu? Kes — peale mõne suure lapse, keda leidub just loodusteadustes — usub praegusajal veel, et astronoomia- või bioloogia- või füüsika- või keemiateadmised võiksid meile selgitada maailma **mõtet**, kasvõi natukenegi: millisel teel võiks jõuda sellise “mõtte” jälile, kui ta üldse olemas on? Kui üldse millekski, siis sobivad need teadmised suretama selle usu juuri, **et** maailmal on olemas “mõte”. Ja lõpuks: teadus kui tee “Jumala juurde”? Tema, see spetsiifiliselt jumalakauged jõud. Et ta seda on, selles — tunnistab ta seda endale või mitte — ei kahtle tänapäeval hingepõhjas keegi. Vabanemine teaduse ratsionalismist ja intellektualismist on põhieeldus ühenduse leidmiseks jumalikuga: see või midagi mõttelt sellelähedast on meie religiooselt meelestatud või religioosset elamust taotleva noorsoo üks põhiloosungeid. Ja mitte ainult religioosset, vaid elamust üldse. Hämmastav on ainult tee, mida pakutakse: tõsta nimelt see ainus, mida intellektualism veel puudutanud pole, just need irratsionaalsed sfäärid nüüd teadvuseks ning võtta luubi alla. Sest selleni jõuab irratsionaalsuse kaasaegne intellektualistlik romantika tegelikult välja. See intellektualismist vabanemise tee viib küll risti vastupidiste tagajärgedele. — Et lõpuks naiivse optimismiga on teadust, s.t temale rajatud elu üle valitsemise tehnikat, pühitsetud kui teed **õnnele** — selle tohin ma küll pärast Nietzsche hävitavat kriitikat nende “viimaste inimeste” aadressil, kes “õnne on leidnud”, täiesti kõrvale jätta. Kes usub sellesse peale mõne suure lapse kateedrites või toimetuskabinetides?

Pöördugem tagasi. Mis on nende sisemiste eelduste puhul teaduse kui kutsumuse mõte, sest kõik varasemad illusioonid — “tee tõelise eksistentsi juurde”, “tee tõelise kunsti juurde”, “tee tõelise loomuse juurde”, “tee tõelise Jumala juurde” — on haihtu-

*Philipp Jakob Spener (1635–1705), saksa evangeelne teoloog, pietismi rajaja. *Toim.*

nud. Lihtsaima vastuse on andnud Tolstoi: "Ta on mõttetu, sest ta ei anna vastust meie jaoks ainsale tähtsale küsimusele: mida me peame tegema? kuidas me peame elama?" Asjaolu, et teadus seda vastust ei anna, on täiesti vaieldamatu. Küsimus on ainult, millises mõttes ta ei anna "mingit" vastust, ja kas ta selle asemel võib anda midagi sellele, kes küsimuse õigesti püstitab. — Tänapäeval räägitakse tihti "eeldustevabast" teadusest. Kas selline teadus on olemas? Kõik oleneb sellest, mida selle all mõeldakse. Iga teadusliku töö juures eeldatakse alati loogika ja metoodika — meie jaoks maailmas orienteerumise üldiste aluste — reeglite kehtivust. Need eeldused on, vähemalt meie eriküsimuse jaoks, kõige vähem kaheldavad. Ent edasi eeldatakse, et teadusliku töö tulemus peab olema **tähtis** "teadmisvääruse" mõttes. Ja siin peituvad ilmselt kõik meie probleemid. Sest see eeldus pole omakorda teaduse meetoditega tõestatav. Ta on ainult **tõlgendatav** tema enda lõpliku mõtte alusel, mida igaüks peab kas tagasi lükkama või omaks võtma vastavalt oma isiklikule lõplikule eluhoiakule.

Edasi on teadustöö suhte laad nende oma eeldustega väga erinev, sõltuvalt iga teaduse struktuurist. Loodusteadused, nagu füüsika, keemia, astronoomia, eeldavad endastmõistetavalt, et — teaduse ulatuses konstrueeritavad — kosmoses toimuva lõplikud seadused on seda väärt, et neid teada. Mitte ainult sellepärast, et selliste teadmiste abil võib saavutada tehnilist edu, vaid ka siis, kui nad peavad olema "kutsumuseks teaduse enda pärast". See eeldus ise on täiesti tõestamatu. Ja kas see maailm, mida loodusteadused kirjeldavad, on eksisteerimist väärt: kas tal on "mõte" ja kas on mõtet selles maailmas eksisteerida? Selle kohta nad küsimust ei esita. Või võtkem teaduslikult nii kõrgelt arenenud praktiliste oskuste õpetus, nagu seda on kaasaegne meditsiin. Meditsiiniga tegelemise üldiseks "eelduseks" on triviaalselt väljendatuna: et tunnustataks elu kui puhtalt sellise säilitamise ja kannatuse kui puhtalt sellise vähendamise ülesannet. Ja see on problemaatiline. Oma vahendite abil hoiab meedik surmale määratud elus isegi siis, kui see anub oma elu lõpetamist, ka siis, kui omaksed, kellele see elu on väärtusetu ja kes siiralt soovivad teda kannatusest päästa ega suuda maksta selle väärtusetu elu säilitamise eest — vahest on tegemist mõne armetu nõdrameelsega —, soovivad tema surma, tunnustavad nad seda või mitte, ning peavadki soovima. Ent üks-

nes meditsiini eeldused ja kriminaalkoodeks takistavad arsti neile järele andmast. Ta ei küsi — kas ja millal on elu elamist väärt? Kõik loodusteadused annavad meile vastuse küsimusele: mida me peame tegema, **kui** me tahame elu üle **tehniliselt** valitseda? Kas me aga peame selle üle tehniliselt valitsema ja kas me tahame seda teha, ning kas sel lõpuks on tegelikult mõtet — selle jätavad loodusteadused täiesti lahendamata või võtavad seda oma eesmärkide eeldusena. Või võtkem selline distsipliin nagu kunstiteadus. See, et on olemas kunstiteoseid, on esteetiline tõik. Kunstiteadus püüab teha kindlaks, millised tingimused sellele eelnevad. Ent ta ei esita küsimust, kas kunstivald pole järsku saatana valitsemise all, ehk polegi ta siinpoolsest maailmast ning on seetõttu oma sügavaimas sisimas jumalavastane ja oma sisimalt sügavaima aristokraatliku vaimu tõttu inimeste vendluse vastane. Järelikult ei küsi ta: kas kunstiteosed **peavad** olema? Või õigusteadus — see teeb kindlaks, mis kehtib osalt sundloogikaga, osalt konventsionaalselt antud skeemidega seotud juriidilise mõtlemise jaoks, seega: **kui** teatud õigusreeglid ja nende tõlgendamise teatud meetodid on tunnistatud kohustuslikuks. Sellele, **kas** õigus peaks olema olema ja **kas** just need reeglid peaksid kehtima, õigusteadus ei vasta; sest ta võib vaid ette näidata, et kui tahetakse mingit tulemust, siis on need õigusreeglid meie õigusliku mõtlemise normide järgi sobiv vahend selle saavutamiseks. Või võtkem ajaloolised kultuuriteadused. Need õpetavad mõistma poliitilisi, kunstilisi, kirjanduslikke ja sotsiaalseid kultuurinähtusi, lähtudes nende tekketingimustest. Ent nad ei anna iseendast vastust küsimusele: kas need kultuurinähtused olid ja on **väärt** olema? Ega vasta nad ka teisele küsimusele: kas tasub vaeva neid tundma õppida? Nad eeldavad, et seesugune osavõtt “kultuurinimeste” seltskonnast pakub huvi. Et asjad nii on, ei suuda nad “teaduslikult” kellelegi tõestada, ja see, et nad seda eeldavad, ei tõesta sugugi, et see on endastmõistetav. Tegelikult pole see sugugi nii.

Peatugem nüüd korraks mulle kõige lähemate distsipliinide, seega sotsioloogia, ajaloo, majandusteaduse, politoloogia ja nende tõlgendamise endale ülesandeks teinud kultuurifilosoofia suundade juures. Öeldakse, et poliitika ei kuulu loengusaali, ja ma toetan seda. Auditorium pole koht üliõpilastele poliitika tegemiseks. Minu jaoks on antipatsifistlike üliõpilaste väljaastumine

loengusaalis professor Foersteri* vastu, kellest ma oma vaadetele seisan nii kaugel kui võimalik, sama kahetsusväärne kui samasugune võimalik väljaastumine patsifistlike üliõpilaste poolt näiteks minu endise kolleegi Dietrich Schäferi** vastu Berliinis. Ent muidugi pole loengusaal ka see koht, kus dotsendid poliitikat peaksid tegema. Eriti mitte siis, kui nad ise uurivad poliitikat kui teadlased. Sest seisukohavõtt tegelikus poliitikas ja poliitiliste formeeringute ning parteipositsioonide teaduslik analüüs on kaks ise asja. Kui miitingul räägitakse demokraatiast, ei tehta oma isiklikest seisukohtadest mingit saladust: just nimelt seal selgelt oma seisukoha väljendamine on igatahes kohustuslik. Sõnad, mida seejuures kasutatakse, pole siis teadusliku analüüsi, vaid poliitilise agitatsiooni vahendid. Sõnad pole siis adraterad kontemplatiivse mõtlemispinna kobestamiseks, vaid oponentide vastu suunatud mõõgad, võitlusvahendid. Loengu ajal auditooriumis oleks aga jultumus kasutada sõna sellisel moel. Siin tuleb, kui jutt käib näiteks demokraatiast, tutvustada selle eri vorme, analüüsida, kuidas nad funktsioneerivad, selgitada, milliseid elulisi tagajärgi on ühel või teisel neist, seejärel vastandada neile poliitilise korra mittedemokraatlike vorme ja püüda jõuda nii kaugemale, et kuulaja oleks võimeline leidma punkti, millest lähtudes **tema** saab **oma** kõrgeimate ideaalidega kooskõlas seisukoha võtta. Ent tõeline õpetaja hoidub igati kuulajale kateedrist mingi seisukoha kaelamäärimisest, olgu selgelt väljendatuna või sugestiivselt — sest mõistagi on kõige ebaausam võte “lasta rääkida faktidel”.

Miks me õigupoolest ei peaks seda tegema? Ma mainin sisesejuhatuseks, et mõned väga lugupeetud kolleegid on arvamusel, et selline enesepiirang on üldse võimatu, ja kui see ongi võimalik, siis tähendaks selle vältimine lihtsalt kapriisi. Muidugi pole mitte kellelegi võimalik teaduslikult ette näidata, milles seisneb tema kui akadeemilise õpetaja kohus. Nõuda saab temalt ainult intellektuaalset ausust: mõistmist, et faktide kindlakstegemine, matemaatiliste või loogiliste vahekordade või kultuuriväärtuste sisemise struktuuri kindlakstegemine ühelt poolt ja teiselt poolt

*Friedrich Wilhelm Foerster (1869–1966), saksa filosoof ja pedagoog ning kristlik patsifist. *Toim.*

**Dietrich Schäfer (1845–1929), saksa ajaloolane ja natsionalistlik ideoloog. *Toim.*

vastamine küsimusele kultuuri ja tema üksikelementide **väärtuse** kohta ja sellele, kuidas peaks kultuurikoosluses (*Kulturgemeinschaft*) ja poliitilises ühisuses käituma — et need mõlemad on täiesti **heterogeensed** probleemid. Kui ta küsib edasi, miks ta ei tohi neid mõlemaid auditooriumis käsitleda, siis tuleb talle vastata: sest prohvet ja demagoog ei sobi loengusaali kateedrisse. Prohvetile ja demagoogile öeldakse: “Mine välja tänavale ja kõnele avalikult.” See tähendab, mine sinna, kus kriitika on võimalik. Loengusaalis, kus istutakse vastamisi kuulajatega, peavad need vaikima ja õpetaja rääkima, ning ma pean vastutustundetuks kasutada ära olukorda, kui tudengid oma edasijõudmise huvides peavad käima mõne õppejõu loengul ja seal pole kohal kedagi, kes talle kriitiliselt vastu astuks, et ta pole oma teadmiste ja kogemusega kasulik kuulajatele, nagu see tema ülesanne on, vaid vormib neid oma isiklike poliitiliste veendumuste põhjal. Muidugi on võimalik, et mõnel inimesel ei õnnestu vajalikul määral oma subjektiivseid sümptiaiaid talitseda. Siis tõmbab ta endale kaela teravaima kriitika omaenda südametunnistuse foorumi ees. Ja see ei näita mitte midagi, sest võimalikud on ka teised puhtfaktilised vead ning needki ei tõenda mitte midagi meie kohuse suhtes otsida tõde. Ka selle jätan ma kõrvale ning just puhtteaduslikes huvides. Ma olen valmis meie ajaloolaste teoste najal tõestama, et seal, kus iganes teadusmees tuleb lagedale oma isiklike väärtusotsustustega, **lakkab** faktide täielik mõistmine. Siiski väljub see tänaõhtuse teema piirest ja nõuaks pikemaid selgitusi.

Ma küsin ainult seda: kuidas saaks ühelt poolt veendunud katoliiklane ja teiselt poolt vabamüürlane kiriku- ja riigivorme või religioonilugu käsitlevas loengus kunagi jõuda ühesuguse **hinnangu** nende asjade kohta? See on välistatud. Ja ometi peab akadeemiline õpetaja soovima ning endalt nõudma, et ta oleks oma teadmiste ja meetoditega kasulik nii ühele kui teisele. Nüüd ütlete õigusega, et veendunud katoliiklane ei võta kunagi arvesse kristluse tekkega seotud asjaolude käsitlust, mida talle esitab dogmaatilistest eeldustest vaba õpetaja. Kindlasti! Ent erinevus seisneb järgnevas: religioosest seotusest loobumise mõttes “eeldustevaba” teadus omakorda ei tunnista tegelikult “imesid” ega “ilmutust”. Vastasel juhul poleks ta truu omaenda “eeldustele”. Usklik tunnistab mõlemaid. Ja see “eeldustevaba” teadus ei nõua

temalt midagi vähem — aga mitte ka **rohkem** — kui tunnistamist, et **kui** sündmuste käiku seletada ilma empiirilisel võimatute üleloomulike jõudude sekkumiseta, siis on sündmuste käik seletatav täpselt nii, nagu seda teeb teadus. Seda võib ta aga tunnistada oma usku reetmata.

Ent kas on teaduslikel saavutustel mõtet selle jaoks, kes on fak-tide suhtes ükskõikne ja peab oluliseks ainult praktilist seisukoh-ta? Võib-olla siiski. Ennekõike küll ühest asjast. Kui õppejõud on võimekas, siis on tema esimene ülesanne õpetada oma õpilasi tunnistama **ebameeldivaid** fakte, ma pean silmas selliseid, mis on ebameeldivad tema parteilisest vaatevinklist; ja iga parteilise positsiooni — näiteks ka minu oma — jaoks on olemas sellised äärmiselt ebamugavad faktid. Ma usun, et kui akadeemiline õpe-taja sunnib oma kuulajaid sellega harjuma, teeb ta midagi enamat kui lihtsalt intellektuaalset tööd, ma olen nii ebaviisakas, et ka-sutan siin isegi väljendit “kõlbeline tegu”, kuigi see võiks kõlada liiga pateetiliselt nii lihtsa ja iseenesestmõistetava asja puhul.

Seni rääkisin ma ainult isikliku seisukoha pealesurumisest hoi-dumise **praktilistest põhjustest**. Ent asi ei piirdu sellega. Prak-tiliste seisukohtade “teadusliku” õigustamise võimatus — välja arvatud juhud, kui vaetakse vahendeid kindlalt **antud** eesmär-kide saavutamiseks — tuleneb sügavamatest põhjustest. Ta on põhimõtteliselt mõttetu seepärast, et maailma erinevad väärtus-süsteemid on omavahel leppimatus võitluses. Vana Mill* — kelle filosoofiat ma muidu ei kiida, aga selles punktis on tal õigus — ütles kunagi, et kui lähtutaks puhtast kogemusest, siis jõutaks polüteismi. See on pinnapealselt formuleeritud ja kõlab paradok-saalselt, ja ometi peitub selles tõde. Kui üldse midagi, siis praegu teame seda taas: miski võib olla püha, ehkki ta pole ilus, veel enam: **sest** ta on püha ja **niivõrd**, kui ta pole ilus. Näiteid selle kohta võite leida Jesaja raamatu 53. peatükist ja 21. psalmist, ja samuti teame, et miski võib olla ilus, ehkki ta pole hea, enam veel: ilus võib pigem olla miski, mis pole hea, seda teame pärast Nietzsche jäle, ja veel varem leiate seda “Kurja lilledest”, na-gu Baudelaire oma luulekogu nimetas, ja ütleb ju argitarkuski, et

*John Stuart Mill (1806–1873), inglise filosoof ja majandusteadlane.
Toim.

miski võib olla tõene, ehkki ta pole ilus, püha ega hea. Ent need on ainult kõige elementaarsemad juhtumid selles üksikuid elukorraldusi ja väärtusi kaitsvate jumalate võitluses. Kuidas tahetakse "teaduslikult" otsustada prantsuse ja saksa kultuuri **väärtuse** üle, seda mina ei tea. Siin võitlevad just nimelt eri jumalad omavahel ja lakkamatult. See on just nagu vanas, jumalate ja demonite lummusest veel vabastamata maailmas, ainult teises mõttes: nii nagu kreeklane tõi kunagi ohvri Aphroditele, siis Apollonile ja eelkõige oma linna jumalatele, nii on see ka tänapäeval, olles vabastatud tolle käitumise müütilisest, ent seesmiselt tõesest plastikast. Ja nende jumalate ning nende võitluse üle valitseb saatus, aga täiesti kindlasti mitte "teadus". Tuleb vaid mõista, **mis** on jumalik ühe või teise jaoks või ühes või teises elukorralduses. Sellega on probleemi arutamine auditooriumis professori poolt lõppenud, mitte aga loomulikult see ülimalt tõsine **elamise** probleem ise. Ent siin pole sõna enam ülikoolide kõnetoolidel, vaid teistel jõududel. Kes sõandaks tahta "teaduslikult ümber lükata" mäejutluse eetikat, näiteks lauset "ärge pange vastu kurjale" [Mt 5, 39] või lugu ühest ja teisest põsest? Ja ometi on selge, et see on ilmalikult vaadatuna vääritud eetika, mida siin jutlustatakse; tuleb valida selle eetikaga kaasneva religioosse väärkuse ja meheliiku väärkuse vahel, mis jutlustab midagi hoopis muud: "Seisa kurjale vastu, muidu vastutad ka sina tema ülemvõimu eest." Oma lõpliku hoiaku põhjal on indiviidi jaoks üks nendest eetilistest seisukohtadest kuratlik ja teine jumalik, ning indiviid peab otsustama, kumb on **tema jaoks** jumalik ja kumb kuratlik. Ning nii on see kõigis eluvaldkondades. Eetilis-metoodilise eluviisi suurejooneline ratsionalism, mida õhkub igast religioosest prohvetlusest, on tõuganud troonilt selle mitme jumala kummardamise ühe jumala kasuks, sest "tarvis on vähe, õigupoolest üht" [Lk 10, 42], ning oli seejärel välise ja sisemise arengu realiteete silmas pidades sunnitud leppima relativismi ja kompromissidega, nii nagu me kõik kristluse ajaloost teame. Praegu aga valitseb usuline "argipäev". Paljud vanad jumalad tõusevad lummusest vabastatuna ja seetõttu ebaisikuliste jõudude kujul hauast ning püüavad haarata võimu meie elu üle, alustades jälle omavahelist igavest võitlust. See aga, mis on kaasaegse inimese jaoks nii raske ja noore generatsiooni jaoks kõige raskem, on säärase **argipäeva**

tasemel olemine. Igasugune jaht "elamuste" järele võrsub sellest nõrkusest. Sest suutmatust vaadata ajastu saatuse karmi näkku on nõrkus.

Ent meie kultuuri saatuseks on see, et me saame nendest jõududest jälle teadlikumaks, pärast seda kui aastatuhande vältel arvatav või näiline eranditu orienteerumine kristliku eetika suurejooneli- sele paatosele on meie silmi pimestanud.

Ehk aitab nendest liialt kaugele minevatest küsimustest. Osa meie noorusest eksib, kui ta vastab kõige selle peale: "Jah, aga me tuleme loengule, et midagi muud läbi elada kui üksnes analüüse ja faktide kindlakstegemist." — See on eksitus, et nad otsivad professoris midagi muud, kui nad enda ees näevad: nad otsivad **juhti** ja mitte **õpetajat**. Ent meid on pandud kateedrisse ainult **õpetama**. Need on kaks eri asja ja et see nii on, selles on kerge veenduda. Lubage, et ma viin teid veel kord Ameerikasse, sest seal võib seesuguseid asju sageli näha nende kõige jämedamas algupärasuses. Ameerika poiss õpib kirjeldamatult palju vähem kui meie oma. Vaatamata uskumatult paljudele eksamitele pole ta oma õpingute **mõttest** tulenevalt muutunud selliseks absoluutseks eksamiinimeseks, nagu seda ollakse Saksamaal. Sest bürokraatia, mis eeldab diplomit kui sissepääsupiletit ametikohtade maailma, on seal alles lapsekingades. Noor ameeriklane ei tunne respekti millegi ega kellegi, ühegi traditsiooni ega ameti ees peale oma isikliku edukuse: **se**da nimetab ameeriklane "demokraatiaks". Ükskõik kui moonutatult ka esineks reaalsus sellise arusaamise puhul, ta on selline, ja selles asi ongi. Oma õpetajast on tal täiesti kindel ettekujutus: see on inimene, kes müüb mulle oma teadmisi ja meetodeid minu isa raha eest, täpselt niisamuti, nagu juurviljakaupleja müüb minu emale kapsast. Ja ongi kõik. Siiski: kui õpetaja on näiteks jalgpallimeister, siis on ta sel alal tema juht. Kui ta pole seda (või midagi selletaolist mõnel teisel spordialal), siis on ta just ainult õpetaja ja muud ei midagi, ja ühelegi ameerika noormehele ei tule pähe lasta tal endale "maailmavaateid" või eluviisi jaoks mõõduandvaid reegleid müüa. Muidugi, sellises formuleeringus pole see meile vastuvõetav. Ent kas ei peitu selles minu poolt taotluslikult teravdatud tunnetusvormis tõetera?

Kaasvõitlejad või kaasvõitlejannad! Te tulete meie loengutele selliste nõudmistega meie juhiomaduste suhtes ega anna endale

aru, et sajast professorist vähemalt üheksakümmend üheksa pole mitte ainult jalgpallimeistrid elamise osas, vaid ei pretendeeri üldse ega saagi pretendeerida “juhi” kohale eluviisi küsimustes. Mõelge järele: inimese väärtus ei sõltu sellest, kas tal on juhiomadusi. Ja igal juhul ei tee need omadused, mis teevad kellegi väljapaistvaks õpetlaseks või akadeemiliseks õpetajaks, teda juhi praktilises elus või kitsamalt, poliitikas. See on puhas juhus, kui kellelgi on ka see omadus, ja murettekitav on see, kui igaüks, kes kateedris seisab, tunneb end olevat seatud õigustamata nõudmise ette seda kasutada. Veelgi ohtlikum on see, kui igale akadeemilisele õpetajale jäetakse voli auditoriumis juhti mängida. Sest need, kes peavad end kõige võimekamaks, on seda sageli kõige vähem, ja kõigepealt: kas nad on seda või mitte, selle **hindamiseks** ei paku kateeder mingit võimalust. Professor, kes tunneb end kutsutud olevat noortele nõu andma ja on pärvinud nende usalduse, võib isiklikus suhtlemises nendega olla oma mees. Ja kui ta tunneb end kutsutud olevat sekkuma maailmavaadete ja parteiveendumuste võitlusse, võib ta seda teha väljaspool auditoriumi, eluturul: ajakirjanduses, koosolekutel, ühingutes, kus iganes soovib. Ent natuke liiga hõlbus on näidata oma maailmavaatelist mehisust seal, kus kohalolijad ja võib-olla teisitimõtledjad on vaikima määratud.

Lõpuks võite küsida: kui see kõik on nii, siis mida positiivset teadus üldse annab praktiliseks ja isiklikuks eluks? Ja sellega oleme jälle teaduse kui “kutsumuse” probleemi juures. Kõigepealt loomulikult teadmisi tehnikast, kuidas saab elu, nii väliseid asju kui ka inimese tegevust, kalkuleerimise abil valitseda — ent see on ju ainult ameerika poisi juurviljamüüja, võite öelda. Täiesti minu seisukoht. Teiseks seda, mida see juurviljamüüja enam ei anna: mõtlemismeetodeid, sinna juurde tööoskusi ja väljaõpet. Võib-olla ütlete: noh, see pole küll juurvili, aga see pole ka midagi enam kui vahendid juurvilja hankimiseks. Hea küll, jätame selle küsimuse praegu lahtiseks. Ent sellega pole teaduse panuse küsimus õnneks veel ammendatud, vaid me oleme suutelised teid juhtima millegi kolmanda juurde: see on **selgus**. Eeldusel muidugi, et meil endal see olemas on. Mil määral see nii on, võime teile selgitada. Väärtuseprobleemi suhtes, millest käib jutt, — lihtsuse mõttes palun teil mõelda näitena sotsiaalsetele nähtustele —

võib olla mitmesuguseid erinevaid seisukohti. **Kui** ollakse ühel või teisel seisukohal, tuleb vastavalt teaduse kogemustele kasutada neid või teisi **vahendeid**, et oma seisukohti ellu viia. Need vahendid võivad juba iseendast olla sellised, et peate vajalikuks nad kõrvale heita. Sel juhul tuleb valida eesmärgi ja selle saavutamiseks vajalike vältimatute vahendite vahel. Kas eesmärk "pühitseb" selliseid abinõusid või mitte? Õpetaja võib teile näidata sellise valiku paratamatust, rohkem ta ei suuda, niikaua kui ta tahab jääda õpetajaks ja mitte muutuda demagoogiks. Muidugi võib ta teile öelda: kui te taotlete seda või toda eesmärki, peate leppima selliste kõrvaltulemustega, mis kogemuspäraselt sel juhul ilmnevad — taas sama olukord. Kõik need probleemid võivad tekkida ka igal tehnikul, kes samuti peab sageli valima väiksema pahe või suhteliselt parema põhimõttel. Ainult et talle on tavaliselt antud ette põhiline: **eesmärk**. Ent just seda **pole** meile antud, niipea kui kõne all on tõepoolest "viimsed" probleemid. Ja alles nüüd jõuame selle viimse panuseni, mida teadus kui selline selguse huvides teha suudab, ja ühtaegu tema piirideni: me võime teile öelda — ja peame ütlema: üks või teine praktiline hoiak on sisemise järjepidevusega, seega ausas vastavuses oma **mõttega** tuletatav ühest või teisest maailmavaatelisest põhihoiakust — võib-olla ainult ühest, võib-olla ka mitmest erinevast —, ent igal juhul nendest ja mitte millestki muust. Langetades sellise otsuse, teenite piltlikult öeldes üht jumalat ja **solvate kõiki teisi**. Sest jäädes endale truuks, jõuate paratamatult ühtede või teiste lõplike sisemiselt mõtestatud **järeldusteni**. Vähemalt põhimõtteliselt on see saavutatav. Filosoofia kui eriala ja olemuselt filosoofilised arutlused üksikdistsipliinide raames püüavad selleni jõuda. Me suudame, kui me oma ala tunneme (mida siin eeldada tuleb), sundida indiviidi — või teda seejuures vähemalt aidata — **endale aru andma oma tegevuse viimsest mõttest**. Seda ei tundu mulle sugugi vähe olevat, ka puhtsikaliku elu jaoks. Mul on siin kiusatus öelda, et kui mõnel õpetajal see õnnestub, siis teenib ta "kõlbelisi" jõude: kohustust luua selgust ja vastutustunnet, ja ma usun, et mida vähem suudab ta süümekalt oma hoiakut kuulajajale peale sundida ja kohustuslikuks teha, seda enam ta korda saadab.

Muidugi lähtub minu esitatud oletus kõikjal ühest põhiseisukohast: elu, niikaua kui ta põhineb iseendal ja on mõistetav temast

endast lähtudes, tunneb ainult nende jumalate igavest võitlust — mittepiltlikult öeldes viimaste üldse **võimalike** eluhoiakute ühendamatust ja järelikult nende vahelise võitluse lahendamatumust, seega tunneb paratamatust nende vahel **valida**. Kas sellistes tingimustes teadus on väärt saama kellegi jaoks “kutsumuseks” ja kas teadusel endal on mingit objektiivselt väärtuslikku “kutsumust”, see on jällegi väärtusotsustus, mille kohta auditooriumis midagi ütlemata ei pea. Sest sealse õppetöö **eelduseks** on jaatav vastus antud küsimusele. Mina isiklikult vastan jaatavalt juba oma tööga. Samuti aga ja just nimelt seisukoha tõttu, mis vihkab intellektualismi kui kõige kurjemat kuradit, nagu seda teeb või enamasti teeskleb tegevast praegune noorus. Sest sel juhul kehtivad sõnad: “Mõelge sellele, et kurat on vana, saage teiegi vanaks, et teda mõista.” See pole mõeldud algüriku vaimus, vaid selles mõttes: kui tahad sellest kuradist jagu saada, siis ei saa tema eest põgeneda, nagu tänapäeval hõlpsasti juhtub, vaid tuleb tema rajad kord lõpuni üle vaadata, et näha tema jõudu ja selle piire.

Et teadus on tänapäeval erialaselt teostatav “elukutse”, mis seisneb eneseanalüüsis ja faktiliste seoste tunnetamises, ega ole nägijaile ja prohvetitele lunastust ning ilmutisi saatev taevane arm ega ka mõttetarkade ja filosoofide maailma mõtte üle arutlemise koostisosa — see on muidugi meie ajaloolises situatsioonis paratamatu antus, millest me endale truuks jäädes välja tulla ei saa. Ja kui nüüd taas Tolstoi teis ärkab ja küsib: “Kui teadus seda ei tee, kes siis vastab küsimusele: mida me peame tegema? kuidas me peame oma elu korraldama?” Või täna õhtul siin kasutatud keeles: “Milliseid võitlevaid jumalaid peame teenima? Võib-olla mõnda hoopis teist ja kes see on?” — siis tuleb öelda: sellele küsimusele võib vastata ainult prohvet või lunastaja. Kui teda pole või kui tema sõnumit enam ei usuta, siis ei sunni te teda päris kindlasti maa peale tulema seeläbi, et tuhanded professorid riiklikult kinni makstud või privilegeeritud väikeste prohvetitena püüavad oma auditooriumides enda peale võtta tema rolli. Sellega saavutatakse vaid seda, et otsustava tähtsusega teadmine — prohvetit, kelle järele nii paljud meie nooremast generatsioonist igatsevad, **pole** olemas, — ei pääse kunagi kogu oma jõus maksvusele. Ma

usun, et just religioosselt tõesti “musikaalsele”^{*} inimesele ei tule kasuks, kui seda põhifakti, et tema saatuseks on elada jumalavõõras, prohvetiteta maailmas, püütakse varjata surrogaadi abil, milleks on kõik säärased kateedriettekuulutused. Mulle näib, et selle vastu peaks mässu tõstma tema religioosse vaistu ausus. Nüüd olete valmis ütlema: aga kuidas suhtuda teoloogia olemasolu fakti ja tema pretensiooni: olla “teadus”? Katsume sellele vastata. “Teoloogiat” ja “dogmasid” pole küll kõigis religioonides, ent mitte ka ainult kristluses. Vaid (retrospektiivselt) näeme neid üsna arenenud vormides maniluses, gnostikutel, orfismis, parsismis, budismis, hinduistlikes sektides, taoismis, upanišadides ja loomulikult ka judaismis. Mõistagi ülimalt erineval määral süstematiseerituna. Pole mingi juhus, et õhtumaine kristlus mitte ainult — vastandina sellele, mida teoloogia vallas löi juutus, — on selle süstemaatiliselt üles ehitanud või püüab seda teha, vaid et siin on tema arengul võrreldamatult suurem ajalooline tähtsus. Hellenistlik vaim pani sellele aluse ja kogu Lääne teoloogia ulatub sinna tagasi täpselt niisamuti, nagu (ilmselt) kogu idamaine teoloogia ulatub tagasi india mõtlemisse. Kogu teoloogia on religioosse lunastuse saamise intellektuaalne **ratsionaliseerimine**. Ükski teadus pole absoluutselt eeldustevaba ja ükski teadus ei suuda tõestada oma väärtust sellele, kes lükkab tagasi tema eeldused. Muidugi, iga teoloogia lisab oma rolli täitmiseks ja oma eksistentsi õigustamiseks mõningad spetsiifilised eeldused. Erineva tähenduse ja mahuga. **Igas** teoloogias, näiteks ka hinduistlikus, kehtib eeldus, et maailmal peab olema **mõte** — ja tema küsimus on: kuidas tuleb maailma tõlgendada, nii et seda mõtet oleks võimalik mõtestada? Täpselt samuti, nagu Kanti tunnetusteooria lähtus eeldusest “Teaduslik tõde on olemas ja ta **kehtib**”, ning küsis siis: milliste mõtlemiseeelduste juures on säärane väide (mõtestatult) võimalik? Ehk nagu kaasaegsed esteetikud (rõhutatult — nagu näiteks G. v. Lukács^{**} — või tegelikult) lähtuvad eeldusest “Kunstiteosed **on olemas**” ja küsivad siis: kuidas on see (mõtes-

^{*}“Religioosne “musikaalsus”” on samatähenduslik teise Weberi poolt sageli kasutatud terminiga “religioosne virtuooslikkus” ning tähendab inimese suutlikkust-soodumust religioosseks eluviisiks. *Tlk.*

^{**}György v. Lukács (1885–1971), ungari päritoluga austria ja nõukogude filosoof ning kirjandusteadlane, Weberi õpilane. *Toim.*

tatult) võimalik? Teoloogid tavaliselt ei rahuldu sellise (oluliselt religioonifilosoofilise) eeldusega, vaid lähtuvad kaugemast eeldusest, et teatud "ilmutusi" kui pääsemiseks olulisi tõsiasju, mis alles võimaldavad sisukat, mõtestatud eluviisi, tuleb lihtsalt uskuda ja et teatud seisunditel ning toimingutel on pühaduse kvaliteet, s.o nad tekitavad religiooselt mõtestatud eluviisi või vähemalt selle koostisosi. Ja teie küsimus on siis jälle: kuidas on võimalik neid lihtsalt normatiivselt oletatavaid eeldusi kogu maailmapildi raames mõtestatult tõlgendada? Need eeldused ise asuvad sealjuures teoloogia jaoks teispoole seda, mis on "teadus". Nad pole "teadmine" tavalises tähenduses, vaid "omamine" (*Haben*). Kes neid ei "oma", s.t kellel puudub usk või muud sakraalsed seisundid, sellel ei saa ükski teoloogia neid asendada. Ammugi mitte mõni teine teadus. Vastupidi: igas "positiivses" teoloogias jõuab usklik punkti, kus kehtib Augustinuse tees: *credo non quod, sed quia absurdum est**. Võime nii virtuosselt "intellekti ohvriks tuua" on positiivselt religioosse inimese määrav tunnus. Ja et see nii on, see asjaolu näitab, et teoloogiast hoolimata (või tema tõttu, sest ta toob antud vastuolu nähtavale) on pinge "teaduse" ja religioosse õnnistuse väärtussfääri vahel ületamatu.

Õigupoolest toob "oma intellekti ohvriks" ainult jünger prohvetile, usklik kirikule. Veel mitte kunagi pole aga uus prohvetlus tekkinud sel teel (ma kordan siin teadlikult kujundit, mis paljude jaoks on olnud taunitav), et mõnel kaasaegsel intellektuaalil on vajadus n-ö sisustada oma hinge garanteeritult ehtsate antikvaarsete asjadega, kusjuures neile seejuures meenub, et sinna on kuulunud ka religioon, mida neil muidugi pole, ent nad ehitavad endale selle aseainena oma lõbustamiseks igast maailma nurgast kogutud pühapiltidega möbleeritud kodukabeli või loovad mingi surrogaadi igat liiki elamustest, millele omistatakse müstilise pühaduse auväärsus ja millega nad lähevad kaubitsema raamatuturule. See on lihtsalt pettus või enesepetmine. Ent midagi, mis pole sugugi pettus, vaid midagi tõsist ja tõepärast, võib-olla küll iseennast valesti tõlgitsevat, leiab aset siis, kui mõned viimaste aastate vaikuses üles kasvanud noorteühendused annavad

*Ma ei usu mitte sellesse, mis on absurdne, vaid sellepärast, et on absurdne. *Tlk.*

oma inimlikele grupisuhetele religioosse, kosmilise või müstilise tähenduse. On õige, et iga tõelise vendluse akt seondub teadmise, et selle läbi lisandub impersonaalsele maailmale midagi sellist, mis jääb püsima, kuid ometi tundub mulle kahtlane, kas sellise religioosse tõlgendamise kaudu grupisuhete väärtust tõsta saab. — Ent see ei kuulu enam siia.

See on meie aja saatus koos talle omase ratsionaliseerumise ja intellektualiseerumisega ning eelkõige maailma lummusest vabastamisega, et just kõige viimsemad ja subliimsemad väärtused on avalikust elust taandunud kas müstilise elu sealpoolsusse või üksikisikute omavaheliste vahetute suhete vennalikkusse. Pole juhus, et meie kõrgkunst on intiimne ja mitte monumentaalne, et tänapäeval ainult kõige kitsamas ringis, inimeselt inimesele tuskub pianissimos see Miski, mis on vastavuses sellega, mis varem prohvetliku pneumana turmtules läbis suuri kogukondi ja neid lahutamatu kokku liitis. Kui püüame peale suruda ja “avastada” monumentaalset meelsust kunstis, siis tekib midagi niisama haletsusväärselt vormitult, nagu paljud viimase 20 aasta mälestusmärgid. Kui püütakse religioosseid uudismoodustisi juurutada ilma uue, tõelise prohvetluseta, siis tekib midagi sisemiselt mõtelt samasugust, mis mõjub veelgi halvemini. Ja kateedriprohvetid saavad luua ainult fanaatilisi sekte, mitte aga tõelisi kogudusi. Kes seda meie aja saatust mehiselt taluda ei suuda, sellele tuleb öelda: pöördugu parem tagasi vanade kirikute avali ja halastavasse rüppe, lihtsalt ja vaikselt, ilma renegaatidele tavapärase avaliku enesereklaamita. Seda teha pole raske. Nii või teisiti peab ta seejuures “intellekti ohvriks tooma”. Me ei mõista teda sellepärast hukka, kui ta tõepoolest seda suudab. Sest selline intellekti ohverdamine tingimusteta religioosse pühendumise nimel on kõlbelises mõttes midagi muud kui katse kõrvale hiilida kohustusest olla intellektuaalselt aus — see juhtub siis, kui ei jätku julgust endale aru anda oma viimasest, lõplikust hoiakust — ja tehakse selle kohustuse täitmine endale kergeks pödüra relativismi abil. Ja minu jaoks seisab selline pööre kõrgemal kui see kateedriprohvetlus, mis ei anna endale aru, et auditooriumi seinte vahel ei maksa ükski teine voorus peale ühe — lihtsa intellektuaalse aususe. Selline ausus sunnib meid konstateerima, et praegu on olukord nende paljude jaoks, kes uusi prohveteid ja lunastajaid ootavad, samasugune kui

see, millest on juttu Jesaja eksiiliajal loodud ennustuses Edomi kohta: "Mulle hüütakse Seirist: Vahimees, ons palju veel ööd? Vahimees vastab: "Hommik tuleb, aga öö ka; kui tahate küsida, küsige, tulge uuesti tagasi." [Js 21, 11–12]. Rahvas, kellele nii öeldi, küsis ja ootas rohkem kui kaks tuhat aastat, ning me teame tema vapustavat saatust. Selles on midagi õpetlikku: igatsuse ja ootamisega üksi ei tee midagi ära, tegutseda tuleb teisiti: on vaja pöörduda oma töö juurde, olla "päeva nõudmiste" tasemel — nii inimese kui ka professionaalina. See aga on lihtne ja kerge, kui igaüks leiab deemoni, kes **tema** elulõnga hoiab, ja on sellele kuulekas.

MAX WEBER: RELIGIOON, TEADUS, RATSIONALISEERUMINE

Henn Käärik

Oktsidendi kogu ajaloolise arengu protsess on Weberi jaoks järkjärguline ja pidev ühiskonna ratsionaliseerumine. Selle lähtepunktiks on antiikne juutlus, järgmiseks oluliseks etapiks tugevate vanatestamentlike mõjutustega askeetlik protestantism (s.o esmajoones kalvinism oma eri vormides) ning protsessi viimaseks tähtsamaks osiseks kaasaegne õhtumaine teadus, pikaajalise ja kõikehõlmava ratsionaliseerumise ja ratsionaliseerimise (maailma lummusest vabastamise = *Entzauberung der Welt*) lõpp-punkt ja kroon.

Õhtumaade ratsionaliseerumise määravaks mõõtmeks on ajateljel olnud religioon. Eeskätt seetõttu on paljud Weberi tõlgendajad rääkinud Weberi religioonisotsioloogiast kui tema kogu sotsioloogilise süsteemi kesksest elemendist, kui paradigmat (Weiß 1992: 103). Ja seda mitte ainult puhtmetodoloogiliselt (religioon kui konkreetsetest uurimiseesmärkidest tulenev esmane fenomen), vaid ka ontoloogiliselt, lähtudes religiooni määravast panusest oktsidentaalsete ratsionalismi arengulukku (vrd Breuer 1991; Breuer 1994). Seda vaatamata Weberi enda mõningatele eksplitsiitsetele vihjetele majanduse fundamentaalsest tähtsusest (Weber 1920: 12). Kristlik kirik on Weberi jaoks esimene ratsionaalne bürokraatia, mida maailma ajalugu teab; paavstlus on bürokraatia prototüüp, mis juba olulisel määral kehastab iga poliitilise (ka kaasaegse) domineerimise toimemehhanisme.

Religioosse ratsionaliseerumise mõiste on Weberil vähemalt kahetähenduslik. Esiteks tähendab see reaalsuse kasvavat ületamist üha täpsemate abstraktsete mõistete abil (Weber 1989: 117).

Ühtaegu tähendab see usunähtuste “taandamist printsiipidele” ja deduktiivset süstematiseerimist. Teiseks räägib Weber ratsionaliseerumisest *resp.* ratsionaliseerimisest teatud praktilise eesmärgi meetoodilise saavutamise mõttes adekvaatsete vahendite üha täpsema väljaarvestamise kaudu.

Religioonisese ratsionaliseerumise aspektist on antiikse juutluse puhul otsustava tähtsusega mõisteks *berith*, mis tähistas iisraeli kogukonna teatud vandeliitu kõikvõimsa ja “raevuka” jumala Jahvega (Weber 1921b: 80–86). Tegemist oli kahepoolse lepingulise suhtega, mille järgi inimeste tegevus oli nende lunastuse reaalseks aluseks ja põhjenduseks, *certitudo salutis* rajanes religioosse seaduse täpsel järgimisel (vrd Schluchter 1991: 360–361). Jahve vihal sai olla ainult üks põhjus — temaga sõlmitud lepingu rikkumine. Siit endastmõistetav vajadus täpselt selgitada, millise seaduse rikkumisega võis olla tegu. Irratsionaalsed seletused ja ilmutused ei saanud enam olla piisavad. *Berith*'i idee suunas “kogu jumaliku tahte uurimise vähemalt osaliselt ratsionaalse küsimuste püstitamise ja neile vastamise ratsionaalsete vahendite otsimise teele” (Weber 1921b: 179). Religioosse maailmapildi kasvava ratsionaliseerumise tagajärjeks oli kogu ühiskondliku elu kasvav ratsionaliseerumine. Ja siin jõuame Weberi teesideni, mida protestantismiteesiga võrreldes hoopis ägedamalt, ehk küll mitte samavõrra massiivselt, kriitika alla on pandud (vrd Eisenstadt 1981): juutide majanduslik topeltmoraal ja juudid kui “paariarahvas” (*Pariavolk*). Juba algselt on Weberi järgi juutide juures täheldatav sise- ja välismoraali dualism, mis kogukonna sees keelab selle, mis suhetes teiste etnilis-religioossete gruppidega on lubatud. Weber täpsustab: selline topeltmoraal on juutidele omane valdavalt majandussfääris (Weber 1921b: 357jj). Eksiilist alguse saanud ning eksiiilijärgselt püsinud religiooselt motiveeritud rituaalne irdumine ümbritsevast maailmast viis Weberi arvates juudid n-ö paariaraha marginaalsesse seisundisse. Viimane omakorda konserveeris topeltmoraali, tegi selle ületamise võimatuks. “Puudus igasugune soterioloogiline motiiv majanduslike välissuhete eetiliseks ratsionaliseerimiseks, puudus igasugune religioosne tasu selle eest.” (Weber 1921b: 359.)

Askeetlik protestantism on Weberi jaoks religiooni eetilise ratsionaliseerumise järgmine ja kõrgem aste. Weberi protestantis-

mitees on eesti lugejale oletatavasti üsna hästi tuttav ning seetõttu ei vaja ehk lähemat selgitust (vt *Akadeemia*, 1993, nr 8–12; 1994, nr 1–4). Küll aga vajab täpsustamist, mis mõttes ja mil määral võiks protestantlik eetika olla ratsionaalsem vanajuudi religioos-
sest eetikast.

Õhtumaise ratsionaalse kapitalismi arengu aspektist on Weberi jaoks Calvini õpetuses keskseks ideeks predestinatsiooniidee. Calvini järgi on kõikvõimas vanatestamentlik Jumal oma salajase otsusega väiksema osa inimkonnast välja valinud ja suurema osa hukatusse määranud. Otsus on absoluutselt salajane, inimese jaoks tunnetamatu ja lõplik, s.t inimese tegevus ei saa seda mingil määral mõjutada. Mõned Calvini seisukohad lubavad oletada, et isegi inimeste “tõeline usk” ei ole jumaliku otsusega seostatav (Calvin, Inst. III 2, 12). Vastandina Pauluse tunduvalt pehmemale, “positiivsele” predestinatsiooniõpetusele on Augustinuse, veel enam aga Calvini oma samavõrra kohutav (*decretum horribile* ja *mysterium tremendum*) kui arusaamatu ja ebaõiglane. Teisisõnu, Calvini predestinatsiooniõpetus on läbinisti irratsionaalne. Sellele asjaolule on Weber ise osutanud (Weber 1989: 467), olles antud küsimuses siiski mitte päris järjekindel. Parandamatult irratsionaalseks peetakse isegi Pauluse predestinatsioonikäsitlust (Otto 1991: 107).

Predestinatsiooniõpetusega tihedalt seotud, õigemini: temast tuletatav, praktiliselt aga isegi tähtsam oli Weberile nn “tõendamise idee” (*Bewährungsgedanke*). Inimene peab end oma igapäevases tegevuses pidevalt Jumala ees “tõendama” ja “tõestama”. Weber on seda ideed nimetanud metoodilise kõlbluse psühholoogiliseks lähtepunktiks ehk “usu ja kõlbluse seostamise skeemiks” (Weber 1920: 125). Calvini jaoks tähendas see ei rohkem ega vähem: oma tegevuses Jumala käskude järgimisega end Jumala ees “tõestada”, vähimagi tasu lootuseta. Ka see käsitlus oli täiesti irratsionaalne ja praktilise hingehoiu vajaduste seisukohalt kõlbmatu. Seetõttu pidi postkalvinistlik traditsioon algset “tõendamisideed” paratamatult teatud piires ümber tõlgendama: aktiivsus ja edukus, eriti majanduse vallas, võiks siiski olla märgiks jumalikust äravalitusest. Selline ümbertõlgendamine tegi käsitluse mõnevõrra ratsionaalsemaks, samavõrra lõdvendades sidet muutumatult irratsionaalse predestinatsiooniõpetusega. Ülaltoo-

du taustal tundub olevat üsna raske tõestada, et kalvinism on ratsionaalsem kui vanajuudi religioosne doktriin. Küll on postkalvinistlik "tõendamise/tõestamise" idee ümbertõlgendamine andnud tugeva praktilise väljundi. Inimese tegevus seondub erilise religioosse tasuga jumaliku äravalituse oletatavate märkide näol.

Edukas tegevus on võimalik ainult maailma ratsionaalse tunnetamise kaudu. Viimane omakorda tingib ratsionaalse teaduse osakaalu enneolematu kasvu¹. Ratsionaalne teadus põhjendab ja õigustab lõpuks siinpoolse maailma "õigust olla ise" (*Eigenrecht*) ja selle kaudu tema autonoomiat ning omaenda arenguseadusi (*Eigengesetzlichkeit*) (Weber 1920; Weber 1921a; Weber 1921b; Weber 1922; Weber 1972). Ühelt poolt oli Weberi jaoks selge teaduse piiratud tunnetuspotentsiaal, teiselt poolt näis ta teadust tajuvat kui fenomeni, mis ise muutub "religiooniks". Teaduslik ratsionalism põhineb tegelikult irratsionaalsetel eeldustel, mis teevad võimalikuks usu teadmiste akumulatsiooni kui väärtusse iseendas (vrd Schluchter 1980: 33). Nõnda on ajaloolise arengu käigus religioon ja teadus kohad vahetanud. Pikka aega religiooni poolt mõjutatuna ja toetatuna asub teadus lõpuks religiooni kohale pseudoreligiooni õigustes.

"Teadus kui elukutse ja kutsumus"² on üks olulisemaid, võiks öelda võtmetekst, mõistmaks Weberi vastuseid tollase kultuurilisevaimse olukorra esitatud küsimustele. Siin ütleb Weber selgemini kui varem: teadus ei ole kõikvõimas. Teadus ei anna vastust tols-toilikele küsimustele: mida me peame tegema? kuidas me peame

¹Wolfgang Schluchter tõlgendab kalvinismi kui õpetust, mis käsitleb siinpoolset maailma objektina, mille ratsionaalne ületamine/alistamine (*Weltbeherrschung*) kujutab endast religioosset kohust (Schluchter 1980; Schluchter 1991).

²"Teadus kui elukutse ja kutsumus" ning "Poliitika kui elukutse ja kutsumus" (ilmumas on tõlge eesti keelde Jaan Isotammelt) on Weberi tuntud loengud, mida autor hiljem korrigeeris ning mis seejärel avaldati kirjastuse Duncker & Humblot poolt eraldi brošüüridena. Esimene loeng toimus Münchenis 7. novembril 1917 ja teine sealsamas 28. jaanuaril 1919. Esimese loengu täpse toimumisaja üle on peetud vaidlusi. Nimetatud on 1918./1919. a talve, veel on pakutud 16. jaanuari 1919. Ülalmainitud daatum tundub siiski kõige põhjendatum olevat (vt Schluchter 1992: 43–46).

elama? Teadus ei vasta küsimusele, milline on elu mõte? Teaduskus võtab religioonilt küll üle pretensiooni kõikehõlmavusele (*Totalitätsanspruch*), ent on suuteline ainult osaliseks sünteesiks. Ei ole teadus suuteline ka saatust mõjutama. "Paljud vanad jumalad tõusevad lummusest vabastatuna ja seetõttu ebaisikuliste jõudude kujul hauast ning püüavad haarata võimu meie elu üle, alustades jälle omavahelist igavest võitlust." (Weber 1992: 100–101.) Sellises olukorras ei ole religiooni ega teaduse tulevik Weberi jaoks ühemõtteliselt prognoositav. Keegi ei tea, ütleb Weber, "kas selle määratu ja määramatu arengu lõpus seisavad täiesti uued prohvetid, vanade ideede ja ideaalide võimas taassünd, või — kui mitte kumbki võimalus — mehhaniseeritud kivinemine koos kramplikult enesekesksusega." (Weber 1920: 204.)

Teadlased saavad oma missiooni täita mitte ainult oma visa töö ja talendiga, vaid ka, ja seda rõhutab Weber eriti, akadeemilise aususega. Õppejõud ja teadlased peavad selgitama, millise maailmavaatelse põhihoiakuni on loogiliselt tagasi viidav üks või teine praktiline seisukohavõtt. Õppejõud ei saa olla juht ega prohvet, iseäranis poliitilise värvinguga prohvet.

"Teaduse kui elukutse ja kutsumuse" näol tuleb Weberil religiooni, teaduse ja laiemalt võttes kultuuri käsitluse üldse sisse kaks uut mõõdet: rahvuslik ja poliitiline. Wolfgang Schluchter, kõikide aegade kompetentsemad ja sügavamad weberiaane, omistab antud tekstile eristaatuse. Schluchteri järgi pole tegemist teadusliku käsitlusega *sensu stricto*, akadeemilise loenguga, poliitilise artikli ega valimiskõnega. Tegemist on pigem "filosoofilise tekstiga, mille mõtteks oli aidata indiviidil jõuda enesemääratluseni, vastutusrikka tööni üleisikulise eesmärgi nimel. Eesmärgiks, millest käis jutt, oli Weberi jaoks tollal saksa rahvuse tulevik, lahutamatu seotud kogu kaasaegse kultuuri tulevikuga." (Schluchter 1992: 1–2.³) Ei ole põhjust kahelda Schluchteri väidete kaaluku-

³Veendumust, mille järgi Saksamaal lasub eriline vastutus Euroopa kultuuri tuleviku eest, oli Weber väljendanud varemgi. "Mitte taanlasi, šveitslasi, hollandlasi ega norralasi ei tee tulevad põlved vastutavaks selle eest, et maailmavõim (*Weltmacht*) — see tähendab aga lõppeks: õigus otsustada tuleviku kultuuri iseloomu üle — jagatakse ilma võitluseta vene ametnike ettekirjutiste ja anglosaksi *society* konventsioonide

ses. Teisest küljest pole põhjust mitte näha rahvusliku ja poliitilise dimensiooni taga laiemat ja igavikulisemat probleemiseadet.

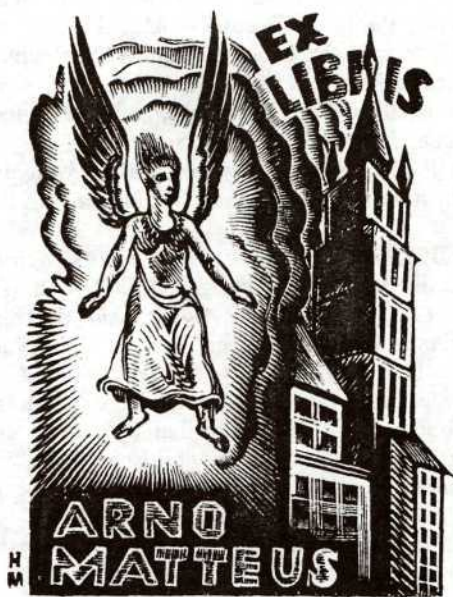
“See inimene, kes sündis Homerose ja juudi prohvetite maailmas, ei hääbunud Nietzsches. Tema vaimu viimaseks suureks kandjaks oli Max Weber, suurkuju meie maailmas, mis nii pöörase tempoga muutub, et Weberi maailma erilisus, ahtale ajavahele vaatamata, juba on kaotsi läinud. Ent mitte inimliku olemise, teadmisisvõime ja otsustavate ülesannete põhiküsimused. Meil pole enam ühtki suurt, kes meid sel viisil iseendani tooks. Tema oli viimane...” (Jaspers 1932: 78.)

Kirjandus

- Breuer, Stefan 1991. *Max Webers Herrschaftssoziologie*. Frankfurt: Campus
- Breuer, Stefan 1994. *Bürokratie und Charisma. Zur politischen Soziologie Max Webers*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft
- Eisenstadt, Shmuel N. 1981. Max Webers antikes Judentum und der Charakter der jüdischen Zivilisation. — *Max Webers Studie über das antike Judentum*. Hrsg. v. W. Schluchter. Frankfurt: Suhrkamp, S. 134–184
- Jaspers, Karl 1932. *Max Weber: Deutsches Wesen im politischen Denken, im Forschen und Philosophieren*. Oldenburg: Gerhard Stalling
- Otto, Rudolf 1991 (1917). *Das Heilige. Über das Irrationale in der Idee des Göttlichen und sein Verhältnis zum Rationalen*. München: C. H. Beck
- Schluchter, Wolfgang 1979. *Die Entwicklung des okzidentalen Rationalismus. Eine Analyse von Max Webers Gesellschaftsgeschichte*. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck)
- Schluchter, Wolfgang 1980. *Rationalismus der Weltbeherrschung. Studien zu Max Weber*. Frankfurt: Suhrkamp
- Schluchter, Wolfgang 1981. Altisraelitische religiöse Ethik und okzidentaler Rationalismus. — *Max Webers Studie über das antike Judentum*. Hrsg. v. W. Schluchter. Frankfurt: Suhrkamp, S. 11–77

vahel. Vastutavad sakslased, sest nemad on suurriiklikult (machtstaatlich) organiseeritud rahvus.” (Weber 1988a: 143; Weber 1988b.)

- Schluchter, Wolfgang 1989. "Wirtschaft und Gesellschaft" — Das Ende eines Mythos. — *Max Weber heute. Erträge und Probleme der Forschung*. Hrsg. v. J. Weiß. Frankfurt: Suhrkamp, S. 55–89
- Schluchter, Wolfgang 1991. *Religion und Lebensführung*. Bd. 2. Studien zu Max Webers Religions- und Herrschaftssoziologie. Frankfurt: Suhrkamp
- Schluchter, Wolfgang 1992. Einleitung. (M. Weber. Wissenschaft als Beruf. Politik als Beruf.) — *Max Weber-Gesamtausgabe*. Abt. I, Bd. 17. Hrsg. v. W. Mommsen und W. Schluchter. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), S. 1–46
- Weber, Max 1920. *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*. Bd. I. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck)
- Weber, Max 1921a. *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*. Bd. II. Hinduismus und Buddhismus. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck)
- Weber, Max 1921b. *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*. Bd. III. Das antike Judentum. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck)
- Weber, Max 1922. *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*. Hrsg. v. Marianne Weber. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck)
- Weber, Max 1972 (1921–1922). *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriß der verstehenden Soziologie*. 5. Aufl. Hrsg. v. J. Winkelmann. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck)
- Weber, Max 1988a. *Gesammelte politische Schriften*. Hrsg. v. J. Winkelmann. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck)
- Weber, Max 1988b. Zur Neuordnung Deutschlands. — *Max Weber-Gesamtausgabe*. Abt. I, Bd. 16. Hrsg. v. W. Mommsen in Zusammenarbeit mit W. Schwentker. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck)
- Weber, Max 1989. Die Wirtschaftsethik der Weltreligionen. Konfuzianismus und Taoismus. — *Max Weber-Gesamtausgabe*. Abt. I, Bd. 19. Hrsg. v. H. Schmidt-Glintzer. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck)
- Weber, Max 1992. Wissenschaft als Beruf. Politik als Beruf. — *Max Weber-Gesamtausgabe*. Abt. I, Bd. 17. Hrsg. v. W. Mommsen und W. Schluchter. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck)
- Weiß, Johannes 1992. *Max Webers Grundlegung der Soziologie*. 2. Aufl. München: Saur

HANDO MUGASTO. (Puugravüür. 1936)

KUNSTNIKUKESKNE KOGNITIVISM ESTEETIKAS

Marek Volt

I

Skepsis kunsti tunnetuslike omaduste suhtes ei ole iseenesest midagi uut, selle esivanemaid võib leida juba antiigist (Lamarque, Olsen 1998; Roellinger 1942; Stolnitz 1991, 1992). See, et kunstil ei ole midagi tegemist teadmise, olevat koguni traditsiooniline idee (Bender 1993) ja on implitsiitne või eksplitsiitne järeldus kõigist teooriatest, mis taandavad kunsti esteetilisele pinnale, seksuaalsete või teiste ihade sublimeeritud avalduseks, kunstniku emotsioonide väljenduseks või vahendiks, mille abil põgeneda elevantiluust torni (Greene 1938).

Hoolimata sellest on aeg-ajalt ikka väidetud, et kunst, olles tõe ja teadmise allikas, on maailma tunnetamine, ning võib täie kindlusega väita, et sellel seisukohal on niisama pikk ja väärikas ajalugu kui eelmiselgi (vt ka Beardsley 1975; Bayer 1961; Dickie 1988: 15–37; Benn 1966; Dziemidok 1988; Hursthouse 1992).

See, et kõnealusel diskussioonis jõutakse sageli erinevatele järeldustele, ei ole niivõrd tingitud vaadete muutumisest kunsti kohta, vaid pigem eri autorite radikaalselt erinevatest arusaamadest tunnetusega seotud põhimõistete osas (tõde, teadmine, reaalsus jne) (Lamarque, Olsen 1996, 1998; Bilsky 1956; Hospers

Täna finantsabi eest Estonian Revelia Academic Fundi, Avatud Eesti Fondi, Tartu Ülikooli filosoofia osakonda ja Tartu Ülikooli Sihtasutuse Läänemaa Stipendiumifondi.

1964: 139–238; Dewey 1958: 289; Volt 1999a, 1999b; Harap 1933). On ju peaaegu võimatu ütelda, kuidas, miks ja millal peaks kunst olema tõene, kui meil poleks mingit arvamust selle kohta, mis see tõde ise on (Purser 1937: vii).

Sageli aga jääb väidetes kunsti tunnetuslike omaduste kohta selgusetuks, mis, või koguni kes tunnetab maailma. Pealegi, kas kõnealune väide kunsti tunnetuslikest omadustest püüab tabada kunsti seesmist ja universaalset “olemust” või on tegu vähem pretensioonika väitega viitamaks kunstiteoste kontingentsetele omadustele?!

Kui esteetikud kõnelevad, et kunstil on suur tunnetuslik väärtus, siis nad tunduvad mõtlevat või väitvat, et

- (a) kunstnik tunnetab tõeselt objekti (nt puu) olemust,
- (b) kunstiteosed sisaldavad tõesid väiteid maailma kohta,
- (c) kunsti kogemine on tunnetuslik tegevus,
- (d) kunstnik tunnetab objekti metafüüsilist ideed,
- (e) kunstiteosed ilmutavad nähtuste olulisemaid tunnuseid,
- (f) kunsti kogemisest saame teadmisi maailma kohta.

Me märkame, et esitatud väited erinevad selle poolest, kellele või millele teatud tunnetuslik omadus on omistatud. Väited (c) ja (f) seletavad kunsti tunnetuslikku staatust kunstikogea vaatepunkti. Väited (b) ja (e) on sõnastatud kunstiteoste ning väited (a) ja (d) kunstniku terminis. Samuti märkame, et väited erinevad tunnetusliku omaduse osas. (a) ja (b) räägivad tõesest, (f) aga teadmisest.¹ Lisaks sellele erinevad antud väited selle poolest, mida peetakse kunstitunnetuse objektiks.

Väiteid, mis jaatavad tunnetusliku komponendi olemasolu kunstis, võib nimetada **kognitivismiks** (vt ka Volt 1999a, 1999b). Kognitivism on seega eristatav ja sõnastatav nii deskriptiivselt kui normatiivselt: *Deskriptiivne kognitivism* on vaade, mis postuleerib, et kunst sisaldab tunnetuslikke omadusi tähendustes (a) ja (d) või siis (b) ja (e) või siis (c) ja (f). *Normatiivne kognitivism* on vaade, mis postuleerib, et kunst peab sisaldama tunnetuslikke

¹Traditsiooniline esteetika (Kennicki (1968) mõttes) räägib nii tõesest kui tõdedest kui tunnetuslikust omadusest ja mitte kui semantilisest mõistest Tarski (1999) tähenduses.

omadusi tähendustes (a) ja (c) või siis (b) ja (e) või siis (c) ja (f), selleks et olla hea või väärtuslik kunst.

Analoogiliselt võiks sõnastada ka vastupidised seisukohad, s.t need, mis eitavad kunsti tunnetuslike omaduste olemasolu. Seega *deskriptiivne mittekognitivism* on vaade, mis postuleerib, et kunst ei sisalda tunnetuslike omadusi tähendustes (a) ja (d) või siis (b) ja (e) või siis (c) ja (f). *Normatiivne mitte-* (või isegi *anti-*) *kognitivism* on vaade, mis postuleerib, et kunst ei pea sisaldama tunnetuslike omadusi tähendustes (a) ja (d) või siis (b) ja (e) või siis (c) ja (f), selleks et olla hea või väärtuslik kunst.²

Järelikult me võime tinglikult ütelda, et eksisteerib kolme liiki kognitivismi. Kunstnikukeskne kognitivism (KK), teosekeskne kognitivism (TK) ja retsiapiendikeskne kognitivism (RK). Mõned teooriad ei ütle selgelt, kas KK toob kaasa ka TK ja RK.

Käesolevas artiklis püüan analüüsida, kas, ja kui, siis mis mõttes on kunstnikukeskne kognitivism paikapidav.³ Ma väidan, et KK on kritiseeritav vähemalt neljast olulisest aspektist: kunstniku ja kunstitajuja tunnetuse objekti identsus, kunstniku tegevuse kirjeldus, kunsti hindamise kriteerium ning kunsti ja tunnetuse ammendatavus.

II

Vaadetes, mis sellist lähenemist pooldavad, seostatakse kunstnikukeskset kognitivismi tavaliselt intuitsionismi või romantismi kontseptsiooniga kunstnikust (vt ka Beardsley 1975; Bayer 1961). Ma konstrueerin vaate, mida kutsun kunstnikukeskseks kognitivismiks, seostades seda Benedetto Croce (1965, 1997, 1998)⁴,

²Täna prof. Eero Loonet, Jaan Kangilaskit, Bruno Mölderit ja Rainer Kivi magistriseminaris tehtud asjalike kommentaaride eest.

³Käesolevas kirjutises ei püüa ma anda eksplitsiitset tunnetuse definitsiooni ega püüa õigustada selle termini tähenduse "õiget" mahtu. Oletan, et lugeja tunneb selle sõna kasutust eesti keeles ning et epistemoloogilistes kontekstides on ta seotud terminitega "tõde" ja "teadmine".

⁴Croce esteetilise mõtte kokkuvõte vt Ridala 1919.

Henri Bergsoni (1997) ja Robin G. Collingwoodi⁵ (1967) seisukohtadega, identifitseerimata seda siiski neist ühegagi.

- (1) Kunstnik tunnetab intuiitiivselt midagi maailmast.
- (2) Sellest intuiitiivsest tunnetusest saab ta teadmise ja tõe.
Tavaliselt eeldab see teooria ka järgnevaid väiteid.
- (3) Kunstnik loob kunstiteose.
- (4) Kunstikogaja saavutab selle kunstiteose kogemisest kunstniku teadmise ja tõe.
- (5) See intuitsioon ei anna meile abstraktsioone ega üldist teadmist, vaid pilguheidu individuaalsusesse.
- (6) Seda intuitsiooni ei saa panna sõnadesse.

Collingwood väidab veel, et

- (3.1) Kunstiteose eksternalisatsioon avaliku objektina ei ole paratamatult tarvilik.
- (7) Kunstiteos ise on idee või emotsioon kunstniku vaimus.
- (8) Õigel kunstil ei ole mingisugust eesmärki.

See väidete hulk sarnaneb Monroe Beardsley (1981) konstruktsiooniga, mida ta aga ei kutsu kunstnikukeskseks kognitivismiks, vaid intuitsionismiks. Beardsley konstruktsioon ei sisalda

⁵John Hospers (1956) ja Richard Wollheim (1992) seovad Collingwoodi kunstiteooriat intuitsionismiga, kuigi minu teadmist mööda ei kasuta Collingwood sõna "intuitsioon" peaaegu üldse. Hospers ei samasta Croce ja Collingwoodi vaateid, kuid ta viitab, et pärast Collingwoodi teose *The Principles of Art* ilmumist 1938. aastal olid arvustajad varmad osutama, et praktilistel kaalutlustel võib Croce ja Collingwoodi vaateid käsitleda ühe teooriana. Wollheim (1992) on sidunud neid filosoofe ka idealistliku kunstiteooriaga. George Dickie (1997: 62–69), Gordon Graham (1997) ja Hospers (1969) on rääkinud Croce ja Collingwoodi vaadetest kui kunsti ekspressiooniteooria esindajatest.

Kindlasti on kõigil neil klassifikatsioonidel oma tõepõhi all, kuna igaüks neist lihtsalt rakendab kõne all olevate autorite vaadete määratlemisel eri kriteeriumi. Üks on kindel, Collingwood oli tugevasti mõjutatud kontinentaalsest filosoofiast. Dickie (1997) osutab, et Collingwoodi juhendajaks Oxfordis oli E. F. Carritt, tuntud ekspressiooniteooria pooldaja. Collingwood ja Carritt on mõlemad tõlkinud Crocet (Anderson 1992).

Collingwoodi seisukohti ning ta ei sõnasta intuitsionismi mitte kunstiteoste, vaid esteetiliste objektide kohta käivana.

Kuigi meie ees seisab alati küsimus (nagu Urmson (1989) küsis Collingwoodi vaadete kohta), missugust kriteeriumi me peaksime esteetikavaadete hindamisel kasutama ja mis on nende teooriate eesmärk, võime siiski teha KK kohta kriitilisi tähelepanekuid, mis tunduvad mulle mõttekad, ilma et ma suudaksin lõplikult nende õigustatust põhjendada.

III

Episteemiline platvorm: falsifikatsioon ja verifikatsioon. Kui me vaatame KKd popperlikust vaatepunktist, siis ilmneb, et tegemist on falsifitseerimatu teooriaga. Falsifitseerimatus, nagu Popper seda käsitas, ei ole tõekriteerium, vaid meetod eristamaks teadust posimisest (vt Passmore 1968: 406–407).

Intuitsionismi tunnetusteooria on väga erinev empirismist ja ratsionalismist. See aga ongi üks põhjusi, miks analüütiline esteetika on intuitsionismi kritiseerinud. Beardsley järgi on intuitsionismi episteemiline platvorm küsitav. Kui keegi väidab end valdavalt seda laadi intuiitiivset teadmist, siis millise meetodiga saaks seda väidet kaaluda? Intuitsionism eeldab mittemõistelise teadmise võimalikkust. Kuna iga teadmisteooria on ilma tõekriteeriumi andmiseta ebatäielik, peab intuitsionistlik teooria seletama, kuidas eristada tõeseid intuitsioone valedest, või siis jõudma järelduseni, et kõik intuitsioonid on õiged (Beardsley 1981: 390).

C. E. M. Joad (1996: 101) kritiseerib vaadet, mille järgi asjade otstarbe ja viimse olemuse tunnetus on mõistusele “keelatud” ning on saavutatav ainult ühele võimele, s.o bergsonlikule intuitsioonile. Selle teooria järgi on müstik, pühak, kunstnik lähemas kokkupuutes tõega kui filosoof või teadlane ja tabab hõlpsamini asjade tegelikku olemust. Kuid Joad osutab, et antud vaate esindaja muidugi mõönaks, “et asi on õnnetuks nii, et nad pole võimalised andma ühtki seletust oma tõdeilmutavatest kogemustest või lisama selle maailmavaate toetamiseks, millele osutavad need kogemused, midagi sellelaadset, mida mõistus võiks vastu võtta kui tõendit — kui pildi ja sümfoonia ilu või omakasupüüdmatu

häduse kaasahaaravust ei saa vaadelda tõendite pähe.” (Joad 1996: 101).

Ayer (1946: 106) väidab, et kui meil ei ole kriteeriumi otsustamiseks, missugune (kui üldse ükski) vastandlikest intuitsioonidest on tõene, siis on ka intuitsioon propositsiooni kehtivuse proovikivina kasutu. Nii õige kui ka Ayeri vaade näib olevat, ei saa me siiski olla kindlad tema väite kasutatavuses argumendina Croce kriitikaks, sest võib väita, et Croce ja Ayer lihtsalt ei kasuta sõna “intuitsioon” samas tähenduses. Lisaks peame tähele panema, et Ayer ei ütle, et metafüüsilised väited oleksid väärad, vaid et nad on tähenduseta.

Niisugune kriitika näitlikustab meile, missugune on analüütilise esteetika episteemiline eelistus. Kuigi väide, et eksisteerib mitteratsionaalne teadmine, mis ületab ratsionaalse teadmise, on sama vana kui filosoofia ise, on inglise filosoofilises traditsioonis domineerinud empiiriline teadus ja ratsionaalne, teadmise kontseptuaalne mudel (Dorter 1990). Shusterman (1986a, 1986b) on märkinud, et analüütiline esteetika ei saavutanud Croce teooria loogilist ümberlukkamist; vaatamata sellele pidas analüütiline esteetika seda asjaolu siiski Croce teooria nõrkuseks.

Croce vaadetest ilmneb tõsiasi, et kuigi ta mitmel pool välistab mitmesuguseid eristusi (et kunstniku erinevus mitte-kunstnikust on kvantitatiivne ja mitte kvalitatiivne (Croce 1998: 43–45), žanri eristuste eitus jne), kuidas on siis võimalik, et tunnetusel on kaks eri vormi? Argumenteerides eristuste vastu, leitakse samas, et eksisteerib üks fundamentaalne eristus! Nõustun Monroe Beardsley’ga (1981) ning Richard Shustermaniga (1986a, 1986b), kes arvavad, et eristused on pragmaatiliselt vajalikud selleks, et kunstist viljakamalt rääkida.

Tunnetuse identsuse kriteerium. Kust me teame, et lausetes (1) ja (4) on tegemist ühe ja sama tunnetusobjektiga? Me võime küsida, kas kunsti tunnetusliku staatuse tõestamine peaks nõudma kunstniku ja kunsti vastuvõtja tunnetusobjekti samasust? Beardsley (1981: 391) väitis, et isegi kui on olemas selline asi nagu intuiitiivne tunnetus ning et maalikunstnikel ja heliloojatel on see olemas, ei tulene sellest, et maalid ja heliteosed annaksid seda meile edasi. John Dewey (1958: 288–289) viitab olulisele põhjusele,

miks me üldse peaksime hakkama arvama, et kunstnikud on erilist liiki tunnetajad. Nimelt osutab Dewey, et selleks on kunstiteoreetikute ning esteetikute esteetilisest kogemusest tekitatud tunne suurenenud mõistmisest. See asjaolu aga viib käsitama kunsti mitte lihtsalt tunnetusvahendina, vaid koguni teadusest enesest kõrgema tunnetusvahendina. Seetõttu mõteldakse ka kunstnikest kui inimestest, kes omavad erilist laadi ilmutust asjade seesmisest loomusest. Seega me võime ütelda, et KK on TK ja RK projektsioon.

Collingwoodil on kunstniku poolt tabatud tõe individuaalse fakti tõe, aga ta ei näita (vaid eeldab), kuidas mingi eksternaliseeritud (juhul kui see leiab aset — probleem on muidugi seda suurem, juhul kui see aset ei leia) entiteet võiks käivitada mingisuguse protsessi, mis viiks publikut tagasi sellesse mentaalsesse konstrukti, mida Collingwood kutsub kunstiteoseks, seega individuaalse fakti tõe tabamisele. Uskumust, et kogedes poemi esteetiliselt, me reprodutseerime endas poeedi kreatiivse tegevuse, nimetab R. K. Elliott (1972) ekspressiooniteooria liialduseks.

Siit ilmneb, et omaks võetud kunstiteose olemise viis peegeldub paratamatult selles, mida teosest võib ja väärib uurida ning samuti, kuidas tuleks teost uurida.

Isegi kui on olemas selline episteemiline erinevus intuitsiooni ja intellekti vahel, nagu Bergson väidab, peaksid bergsoniaanid selgitama, kuidas eristada kunstiväliseid intuitsioone kunstilistest. Kui selline eristus ei ole võimalik, on meil raske näha, kuidas selline kujutus intuitsioonist pakub kunstile erilise tunnetusliku rolli.

KK ammendatavus. Kas väide (4) ammendab kunsti tunnetusliku väärtuse? On veenvaid argumente, mis sunnivad meid antud küsimusele vastama eitavalt. Näiteks on võimalik väita, et mõned kunstid (nt kirjandus) sisaldavad väiteid maailma kohta. Viimast on Beardsley (1981) kutsunud kunsti tunnetusliku staatuse propositsiooniteooriaks (minu klassifikatsiooni kohaselt on propositsiooniteooria teosekeskse kognitivismi juhtum (vt Volt 1999b). Ma ei väida siin, et üks või teine teooria on õige või väär. Arvan siiski, et on põhimõtteliselt ekslik väita, et meil on üks õige teooria kunsti tunnetuslikest omadustest. Mu väide tugineb

eeldusele, et eri kunstiliigid erinevad tunnetusliku väärtuse poolest oluliselt. Passmore (1968) ja Kennick (1968) õpetasid meid hoiduma labastest üldistustest. Bender (1993) ja Stolovitš (1976) kirjeldavad, kuidas kunst võib funktsioneerida tunnetuslikult väga erinevatel viisidel.

Kunsti hindamise kriteerium. Teooriad kunstist on olnud kirjeldavate ja normatiivsete osade komplitseeritud kogum, millesse on vähem või rohkem kätketud vastused kolmele põhiküsimusele. (i) Mis on kunst? (ii) Missugune peaks kunst olema, selleks et olla hea kunst? (iii) Kas on olemas, ja kui, siis missugune, kunsti kogemise õige moodus? Kunstiteooriate ajaloost ilmneb, et peaaegu alati toob (i) endaga kaasa olulisi seisukohti (ii) ja (iii) suhtes. Niisiis, eeldades, et antud KKga ilmnesid teatud probleemid verifitseeritavusega, peame järeldama, et selline teooria ei saa anda väärtuslike nõuandeid (ii) ja (iii) jaoks. Kui KK sisaldab verifitseerimatuid seisukohti, muutub peaaegu võimatuks anda arukas kunsti hindamise kriteerium ning mõistlik retsept kunsti kogemiseks.

Mööname nüüd, et intuitsioonid on väljendamatud entiteetid. Me võime küsida, milline on siis kunstikriitika staatus, tema mõte ja eesmärk. Mis tähendust on siis üldse rääkimisel kunstist ja tema tähendusest? KK, mida on kujutatud intuitsionismina, pöörab arutelud kunstist suhteliselt absurdseteks tegevusteks. Pealegi on märgatud (Gallie 1956), et need vaated on väljendatud nii üldises ja hämaras keeles, et nad ei suuda anda midagi kasulikku kunstkriitikale probleemides, mille üle too tegelikult pead murrab.

Lisaks eelnimetatud probleemidele KKga on mõned filosoofid märganud, et Collingwoodi mentalistlik kunstiteose ontoloogia toob enesega kaasa veidraid järeldusi. Esiteks, kus on kunstiteos või kuidas ta eksisteerib siis, kui kunstnik juhtub magama!? (Passmore 1991; Hospers 1956.) Teiseks, kas ei tulene Collingwoodi teooriast järeldust, et pärast kunstniku surma peaksid lakkama eksisteerimast ka kunstiteosed!? (Hanfling 1992.) Collingwoodi teooria nõrkuseks tuleks pidada ka tõsiasi, et ta teeb kunstiteose kunstniku siseasjaks (Wollheim 1992: 114–115) ning seega on meil raske kindlaks teha, kes meist ülepea kunstnik on (Hospers 1956).

Kunstniku tegevus. Küsime nüüd, kas Collingwoodi ja Croce kirjeldused kunstniku loovast tegevusest on adekvaatsed. Croce ja Collingwood näikse eeldavat, et kunstniku tegevus on taandatav mingile ühele mudelile. Ka Bergson näib eeldavat, et kunstnike loomingu peamine ja olemuslik eesmärk on maailma tunnetamine. Ning üldse, miks peaks kunstniku tegevused meid huvitama? Kuigi Wimsatt ja Beardsley (1946) ei demonstreerinud, et kunstnik ei taba asjade seesmist olemust, väitsid nad, et loomispühholoogia ja kunstiteoste objektiivse hindamise teadus on kaks ise asja ja esimest peaks igal juhul teisest lahus hoidma.

Kõnekas on ka Passmore'i (1991) tähelepanek, et kui Collingwoodi väide (3.1) on tõene (s.t et kunstiteose eksternalisatsioon avaliku objektina ei ole paratamatult tarvilik), kust tuleb siis kunstnike piinav vajadus oma teost ikka ja jälle ümber ja üle teha.

Collingwood (1967) on öelnud, et kunst ei sisalda midagi, mis oleks tingitud intellektist. Kunsti olemuseks on tegevus, mille kaudu me saame teadlikuks oma emotsioonidest. Kuid nüüd kerkib küsimus, kust Collingwoodi selline teadmine tuleb. Missugune empiiriline (või teistsugune) baas on Collingwoodi kirjeldusel? Pealegi, kui Collingwoodi väidab, et õigel kunstil ei saa olla eesmärki (järelkult ka tunnetuslikku eesmärki mitte), siis on see vastuolus Collingwoodi poolt teisel lausutuga, kus ta väidab, et kunst on olemuslikult tõe taotlus (Collingwood 1967: 288). Collingwoodi väide, et tõe, mida kunst taotleb, ei ole tõe relatsioonist, vaid tõe individuaalsest faktist, ei ole enam siinkohal relevantne.

IV

Kas esitatud vastuväited KK-le on veenvad või mitte, igal juhul tuleks tähele panna, et kuigi analüütiline esteetika tärkas ja arenes opositsioonina romantilisele essentsialismile ja ekspressionismile (vt Weitz 1968; Passmore 1968; Gallie 1968), ei suutnud ta ise end vabastada sellistest romantilistest tõekspidamistest nagu kunstiteoste unikaalsus, tarbetus ja autonoomsus (Wolterstorff 1989; Shusterman 1989).

Intuitsionistlikul ja romantistlikul KK-I on ka omad voorused. See tuleneb üldisest kognitivismist tervikuna. Gordon Graham (1995, 1997) on väitnud, et kognitivism suudab paremini seletada, miks mõned inimesed seovad end läbi elu niisuguse tegevusega nagu kunst. Sellisena on see tegevus kujutatud kui pühendumine delfilikule ideaalile "inimene, tunne iseennast". Kunstiteos haarab vähemalt kahte liiki tegevusi: kunstiteose loomist ja kunstiteose kogemist. Tunnetuslik komponent (tõde, teadmine, mõistmine) võib olla seotud kunsti loomisega, aga samuti kunsti kogemisega.

Mõned autorid (nt Hofstadter 1965; Zuniga 1989; Holt 1996) on märganud, et enamik teooriaid kunstist ja esteetilisest koonduvad liiga kitsalt esteetilisest protsessi ühele või teisele aspektile ja takistavad seega protsessi mõistmist tervikuna. Sel põhjusel on tähtis aduda, et kunst võib olla mõistetud kui tunnetusvahend kunstniku jaoks. Siiski ei ole põhjust teha seda essentsialistlikus vaimus ega kujutleda kunstnikku teatud laadi posijana.

*

Miks on küsimus kunsti tunnetuslikest omadustest tähtis? Esmapilgul tundub sel olevat vähemasti kaks teineteisega seotud põhjendust. (i) Kunsti tunnetuslikest omadustest sõltuvad tema moraalsed, sotsiaalsed jne funktsioonid (Krieger, Vivas 1965; Goodman 1968: 255–265; Dickie 1988). (ii) Oletagem, et me jõuame järeldusele, et kunstis ei ole tõde, s.t kunst ei ole põhimõtteliselt tõevõimeline. See sunnib meid loogiliselt järeldama, et on mõtetu sundida kunsti olema tõene, selleks et ta saaks olla hea kunst. Deskriptiivne küsimus eelneb loogiliselt normatiivsele (muidugi tingimusel, et "tõde" on mõlemal juhul mõistetud samamoodi). Pealegi, kui osutub, et kõigis kunstiliikides ei olegi tõde võimalik, siis ei ole ka kuigi arukas väita, et igasugune kunst peaks seda sisaldama, et olla hea kunst.

Kirjandus

Anderson, Douglas R. 1992. Benedetto Croce. — *A Companion to Aesthetics*. Ed. by D. E. Cooper. Oxford/Cambridge (Mass.): Blackwell, pp. 96–99

- Ayer, Alfred Jules 1946. *Language, Truth and Logic*. 2nd edition. New York: Dover
- Bayer, Raymond 1961. *Histoire de l'esthétique*. Paris: Armand Colin
- Beardsley, Monroe C. 1975. *Aesthetics From Classical Greece to the Present: A Short History*. Tuscaloosa/London: The University of Alabama Press
- Beardsley, Monroe C. 1981. *Aesthetics: Problems in the Philosophy of Criticism*. Indianapolis/Cambridge: Hackett
- Beardsley, Monroe C. 1997. The Artist's Intention. — *Aesthetics*. Ed. by S. L. Feagin and P. Maynard. Oxford/New York: Oxford University Press, pp. 224–228
- Bender, John W. 1993. Art as a Source of Knowledge: Linking Analytic Aesthetic and Epistemology. — *Contemporary Philosophy of Art: Readings in Analytic Aesthetics*. Ed. by J. W. Bender and H. G. Blocker. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, pp. 583–607
- Benn, M.B. 1966. The Problem of Truth in Poetry. — *A.U.M.L.A.*, vol. 25, pp. 57–67
- Bergson, Henri 1997. From *Creative Evolution*. — *Art in Theory 1900–1990. An Anthology of Changing Ideas*. Ed. by C. Harrison and P. Wood. Oxford/Malden: Blackwell, pp. 140–143
- Bilsky, Manuel 1956. Truth, Belief, and the Value of Art. — *Philosophy and Phenomenological Research*, vol. 16, pp. 488–495
- Collingwood, Robin G. 1967. *The Principles of Art*. New York: Oxford University Press
- Croce, Benedetto 1965. Art as Intuition. — *The Problems of Aesthetics*. Ed. by E. Vivas and M. Krieger. New York: Rinehart, pp. 69–90
- Croce, Benedetto 1997. What is Art? — *Art in Theory 1900–1990: An Anthology of Changing Ideas*. Ed. by C. Harrison and P. Wood. Oxford/Malden: Blackwell, pp. 108–112
- Croce, Benedetto 1998. *Esteetika kui väljendusteadus ja üldlingvistika: Teooria ja ajalugu*. Tartu: Ilmamaa
- Dewey, John 1958. *Art as Experience*. New York: Capricorn Books
- Dickie, George 1988. *Evaluating Art*. Philadelphia: Temple University Press
- Dickie, George 1997. *Introduction to Aesthetics: An Analytic Approach*. New York/Oxford: Oxford University Press
- Dorter, Kenneth 1990. Conceptual Truth and Aesthetic Truth. — *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, vol. 49, pp. 37–51
- Dziemidok, Bohdan 1988. Controversy about the Aesthetic Nature of Art. — *The British Journal of Aesthetics*, vol. 28, pp. 1–17

- Elliott, R. K. 1972. Aesthetic Theory and Experience of Art. — *Aesthetics*. Ed. by R. Osborne. Oxford: Oxford University Press, pp. 145–157
- Gallie, W. B. 1956. Art as an Essentially Contested Concept. — *The Philosophical Quarterly*, vol. 6, pp. 97–114
- Gallie, W. B. 1968. The Function of Philosophical Aesthetics. — *Contemporary Studies in Aesthetics*. Ed. by F. J. Coleman. New York, etc.: McGraw-Hill, pp. 393–411
- Goodman, Nelson 1968. *Languages of Art: An Approach to a Theory of Symbols*. New York: Bobbs-Merrill
- Graham, Gordon 1995. Learning from Art. — *The British Journal of Aesthetics*, vol. 35, no. 1, pp. 26–37
- Graham, Gordon 1997. *Philosophy of The Arts: An Introduction to Aesthetics*. London/New York: Routledge
- Greene, Theodore M. 1938. Beauty and the Cognitive Significance of Art. — *The Journal of Philosophy*, vol. 35, No. 14
- Hanfling, Oswald 1992. The Ontology of Art. — *Philosophical Aesthetics*. Ed. by O. Hanfling. Oxford: Basil Blackwell, pp. 75–100
- Harap, Louis 1933. What Is Poetic Truth. — *The Journal of Philosophy*, vol. 30, No. 18, pp. 477–488
- Hofstadter, Albert 1965. *Truth and Art*. New York/London: Columbia University Press
- Holt, Jason 1996. A Comprehensivist Theory of Art. — *The British Journal of Aesthetics*, vol. 30, pp. 423–432
- Hospers, John 1956. The Croce-Collingwood Theory of Art. — *Philosophy*, vol. 31, pp. 291–308
- Hospers, John 1964. *Meaning and Truth in the Arts*. Hamden, Conn.: Archon Books
- Hospers, John 1969. The Concept of Artistic Expression. — *Introductory Readings in Aesthetics*. Ed. by J. Hospers. New York: The Free Press, pp. 142–167
- Hursthouse, Rosalind 1992. Truth and Representation. — *Philosophical Aesthetics*. Ed. by O. Hanfling. Oxford: Basil Blackwell, pp. 239–296
- Joad, C. E. M. 1996. *Sissejuhatus filosoofiasse*. Tartu: Ilmamaa
- Kennick, William K. 1968. Does Traditional Aesthetics Rest on a Mistake? — *Contemporary Studies in Aesthetics*. Ed. by F. J. Coleman. New York, etc.: McGraw-Hill, pp. 411–427
- Krieger, Murray, Eliseo Vivas 1965. The Functions of Art. — *The Problems of Aesthetics*. Ed. by E. Vivas and M. Krieger. New York: Rinehart, pp. 480–483

- Lamarque, Peter, Stein Haugom Olsen 1996. *Truth, Fiction, and Literature: A Philosophical Perspective*. Oxford: Clarendon Press
- Lamarque, Peter, Stein Haugom Olsen 1998. Truth. — *Encyclopedia of Aesthetics*. Ed. by M. Kelly. Oxford: Oxford University Press, pp. 406–415
- Passmore, John 1968. The Dreariness of Aesthetics. — *Contemporary Studies in Aesthetics*. Ed. by F. J. Coleman. New York, etc.: McGraw-Hill, pp. 427–443
- Passmore, John 1991. *Serious Art: A Study of the Concept in All the Major Arts*. London: Duckworth
- Purser, J. W. R. 1937. *Art and Truth*. Glasgow: Jackson
- Ridala, Villem 1919. *Esteetika*. Tartu: Noor-Eesti Kirjastus
- Roellinger (Jr.), Francis X. 1942. Two Theories of Poetry as Knowledge. — *The Southern Review*, vol. 7, pp. 690–705
- Shusterman, Richard 1986a. Analytic Aesthetics, Literary Theory and Deconstruction. — *The Monist*, vol. 69, pp. 22–38
- Shusterman, Richard 1986b. Deconstruction and Analysis: Confrontation and Convergence. — *The British Journal of Aesthetics*, vol. 26, pp. 311–327
- Shusterman, Richard 1989. Introduction: Analysing Analytic Aesthetics. — *Analytic Aesthetics*. Ed. by R. Shusterman. Oxford/New York: Basil Blackwell, pp. 1–19
- Stolnitz, Jerome 1960. *Aesthetics and Philosophy of Art Criticism: A Critical Introduction*. Boston: Houghton Mifflin Company
- Stolnitz, Jerome 1991. On the Historical Triviality of Art. — *The British Journal of Aesthetics*, vol. 31, pp. 195–202
- Stolnitz, Jerome 1992. On the Cognitive Triviality of Art. — *The British Journal of Aesthetics*, vol. 32, pp. 191–200
- Stolovitš, Leonid 1976. *Esteetilise väärtuse olemus*. Tallinn: Eesti Raamat
- Zuniga, Joaquin 1989. An Everyday Aesthetic Impulse: Dewey Revisited. — *The British Journal of Aesthetics*, vol. 29, pp. 41–46
- Tarski, Alfred 1999. Semantiline tõekontseptsioon ja semantika alused. — *Täendus, tõde, meetod: Tekste analüütilisest filosoofiast. I*. Koost. ja toim. J. Kangilaski, M. Laasberg. Tartu: TÜ Kirjastus, lk 143–183
- Urmson, John O. 1989. The Methods of Aesthetics. — *Analytic Aesthetics*. Ed. by R. Shusterman. Oxford: Basil Blackwell, pp. 20–31
- Volt, Marek 1999a. Art, Philosophy, and Truth. — *Proceedings of 14th International Congress of Aesthetics. Ljubljana 1998*

- V o l t , Marek 1999b. *Controversy about the Cognitive Status of Art in Aesthetics*. (M.A. Thesis.) Tartu Ülikooli filosoofia osakond
- W e i t z , Morris 1968. The Role of Theory in Aesthetics. — *Contemporary Studies in Aesthetics*. Ed. by F. J. Coleman. New York: McGraw-Hill, pp. 84–94
- W i m s a t t , (Jr.), William K., Monroe C. B e a r d s l e y 1946. The Intentional Fallacy. — *Sewanee Review*, vol. 54, pp. 468–488
- W o l l h e i m , Richard 1992. *Art and Its Objects*. Cambridge: Cambridge University Press
- W o l t e r s t o r f f , Nicholas 1989. Philosophy of Art after Analysis and Romanticism. — *Analytic Aesthetics*. Ed. by R. Shusterman. Oxford: Basil Blackwell, pp. 32–58

MAREK VOLT (sünd. 1973) lõpetas 1997 TÜ filosoofia erialal, filosoofiamagister sealsamas 1999.

KUNSTI KEELED

Nelson Goodman

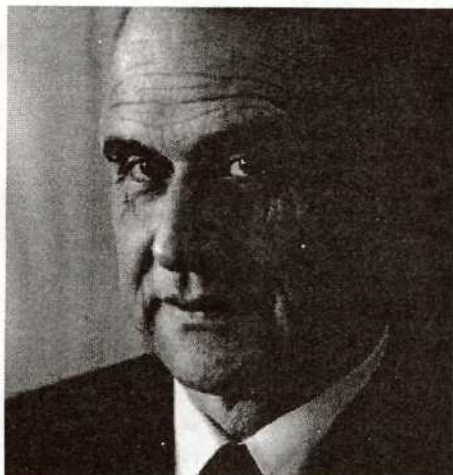
Tõlkinud Mari Kadanik

FAKTID JA KUJUNDID

Pilt on sõnasõnaliselt hall, aga vaid metafoorselt kurb. Kuid kas ta koloriit on külm sõnasõnaliselt või metafoorselt? Kas ma väljendun metafoorselt, öeldes, et ta (või ta koloriit) on läbinisti külm? Või kasutan ma sõna "külm" samuti, nagu ma kasutan sõna "hallgi", et liigitada pilt teatud värviliste objektide klassi? Kas pole "külm" sama otsene viis värvitoonile viitamiseks, nagu seda on "hall" või "pruunikas" või "puhas" või "erk"? Kui "külm" on siin metafoorne, kas pole siis värvidest kui toonidest rääkimine samuti metafoorne? Ning kas ma kasutan metafoori, kui räägin kõrgest noodist, või viitan sellega üksnes tema asendile noodijoonestikul?

Harilik (ja metafoorne) vastus on, et sellised terminid nagu "külm värv" või "kõrge noot" on külmunud [*frozen*] metafoorid — ehkki nad erinevad vastsetest pigem ea kui temperatuuri poolest. Külmunud metafoor on kaotanud oma noorusliku jõu, kuid jääb metafooriks. Imelikul kombel, kuigi kaotades progresseeruvat oma jõudu kõnekujundina, ei kaugene metafoor sõnasõnalisest tõesest, vaid hoopis läheneb sellele. See, mis kaob, ei ole ta tõesus, vaid sära. Metafoorid, nagu uued kujutamisstiilidki, muutuvad oma uudsuse vähenedes ühesemaks.

Katkendid teosest *Languages of Art: An Approach to a Theory of Symbols*. Second Edition. Indianapolis/Cambridge: Hackett Publishing Company, Inc., 1976. Part II, Ch. 5: "Facts and Figures", pp. 68–71; Part II, Ch. 8: "Modes of Metaphor", pp. 81–85.

Nelson Goodman

Kas metafoor on siis lihtsalt nooruslik fakt ja fakt lihtsalt vanadusnõder metafoor? See väide nõuab mõningat modifitseerimist, kuid vaidlustab metafoorse lahutamist tegelikkusest. Metafoorne valdamine [*possession*] ei ole tõepoolest sama mis *literaalne* valdamine, kuid valdamine ise on tegelik, olgu see siis metafoorne või sõnasõnaline. Metafoorset ja literaalset tuleb otsida tegelikkusest. Pildi nimetamine kurvaks ja pildi nimetamine halliks on lihtsalt erinevad moodsused selle klassifitseerimiseks. See tähendab, et kuigi predikaat, mis rakendub objektile metafoorselt, ei rakendu sellele sõnasõnaliselt, rakendub ta sellest hoolimata. Kas rakendus on metafoorne või literaalne, sõltub mingist sellisest tunnusest nagu uudsus.

Uudsus üksi ei määra kogu erinevust. Predikaadi iga rakendamise uue sündmuse või vastavastatud objekti suhtes on uudne, kuid selline tavapärane projektsioon¹ ei loo metafoori. Ning isegi kõige esmasemad äsjavormitud termini kasutamisuhted ei pruugi olla vähimalgi määral metafoorsed. Metafoor, tundub, on nagu vanale sõnale uute trikkide õpetamine — vana sildi rakenda-

¹Projektsiooni ja projitseeritavuse kohta vt Goodman 1954, eriti lk 57–58, 81–83, 84–99.

mine uudsel moel. Kuid mis vahet on pelgal tuttava sildi rakendamisel uutele asjadele ja selle rakendamisel uudsel moel? Lühidalt öeldes on metafoori puhul tegemist armuseiklusega teatud kindla minevikuga predikaadi ning objekti vahel, mis vastupunnides alla annab. Tavapärase projektsiooni puhul rakendab harjumus silti juhtumile, mis ei ole ette ära otsustatud. Vastvalminud termini meelevaldset rakendamist ei sega samuti eelnev otsus. Kuid sildi metafoorne rakendamine objektile kutsub esile nähtava või varjatud algse eituse selle sildi rakendamise suhtes sellele objektile. Seal, kus on metafoor, on konflikt: pilt on pigem kurb kui rõõmus isegi sellele vaatamata, et tal pole tundeid ega ole järelikult ei rõõmus ega kurb. Termini kasutus on metafoorne ainult siis, kui ta kohtab mingit vastuseisu.

See ei erista siiski metafoorset tõde lihtsalt valest. Metafoor vajab külgetõmmet samapalju kui vastupanugi — tegelikult külgetõmmet, mis ületaks vastupanu. Öelda, et meie pilt on kollane, ei ole metafoorne, vaid lihtsalt vale. Öelda, et ta on rõõmus, on vääri nii literaalselt kui metafoorselt. Kuid öelda, et ta on kurb, on metafoorselt tõene, kuigi sõna-sõnalt vale. Samuti nagu antud pilt kuulub selgelt pigem sildi "hall" kui sildi "kollane" alla, kuulub see ilmselgelt ka pigem sildi "kurb" kui sildi "rõõmus" alla. Konflikt tekib seetõttu, et pildi omadus olla tundevara implitseerib seda, et pilt pole ei rõõmus ega kurb. Miski ei saaks olla ühtaegu kurb ja mitte kurb, kui mitte sõnal "kurb" poleks kahte eri kasutuspiirkonda. Kui pilt ei ole (sõnasõnaliselt) kurb ja ometigi (metafoorselt) on kurb,² kasutatakse sõna "kurb" esiteks kui teatud tundeid kätkevate asjade või sündmuste kohta käivat silti ja seejärel kui silti, mis rakendub teatud tundevara asjade ja sündmuste suhtes. Predikaadi omistamiseks millelegi kummastki piirkonnast tähendab väita midagi, mis kehtib kas literaalselt või metafoorselt. Rakendada predikaati millegi suhtes, mis ei asu kummaski piirkonnas (ma jätan hetkel käsitluse alt välja teised metafoorse rakendamise piirkonnad), tähendab väita midagi, mis on vääri nii sõnasõnaliselt kui ka metafoorselt. Sellal kui väärus

²Muidugi, kui "kurb" rakendub metafoorselt, rakendub "metafoorselt kurb" sõna-sõnalt; kuid see ütleb vähe selle kohta, mida kujutab endast olemine metafoorselt kurb.

on seotud sildi väärkasutusega, on metafoorne tõde seotud sildi kasutusviisi muutmisega.

Metafoor ei ole siiski paljalt kahemõttelisus. Näiteks sõna "tee" kasutamine joogi kohta ühel ja teeraja kohta teisel juhul tähendab küll selle kasutamist erinevates ja teineteist välistavates piirkondades, kuid pole kummalgi juhul metafoorne. Mille poolest siis metafoor ja kahemõttelisus erinevad? Ma arvan, et pelgalt kahemõtteliste terminite eri kasutusviisid on peaaegselt samaaegsed ja sõltumatud; kumbki ei tulene teisest ega ole suunatud teise poolt. Teisest küljest, metafoori puhul rakendatakse harjumusliku rakendusala terminid mujal, kasutades sellesama harjumuse mõju; on nii pretsedendist eemaldumine kui ka sellele toetumine. Juhul, kui üks termini kasutusviis eelneb teisele ja seda sisse juhatab, on teine kasutusviis metafoorne. Aja möödudes võib ajalugu tuhmuda ning kaks kasutusviisi kalduvad saavutama võrdsust ja sõltumatust; metafoor külmub või pigem hajub ja see, mis järele jääb, on kaks literaalset kasutusviisi — pelk kahemõttelisus metafoori asemel.³

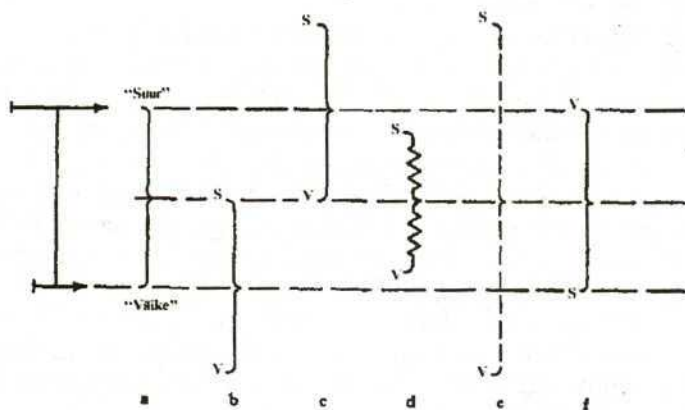
METAFOORI VIISID

Metafoore tuleb ette paljudes variatsioonides, enamik neist on üles loetud tohutu pikas, kuigi kaootilises standardses kõnekujundite nimistus. Kõiki kõnekujundeid ei saa loomulikult metafoorideks pidada. Alliteratsioon ja apostroof on puhtalt süntaktilised, sisaldamata endas üleminekut, ning onomatopöa koosneb pelgalt teatud liiki isennast tähistavate siltide kasutamisest. See, kas eufemism on metafoor või mitte, sõltub sellest, kas ta rakendab reaalseste asjade kohta käivaid silte ebareaalsetele asjadele või ainult asendab reaalsed sildid ebareaalsetega.

Metafooridest kätkevad mõned mingi skeemi üleminekut sellega mitteseostuvasse valdkonda. Isikustamise puhul kantakse sildid üle isikutelt asjadele; sünekdohhi puhul toimub üleminek

³Metafoori käsitusviis järgnevatel lehekülgedel ühtib paljuski Max Blacki suurepärase artikliga Black 1954, taastrükk teoses Black 1962: 25–47. Vt ka hästituntud käsitlusi Richards 1936: 89–183 ja Turbayne 1962: 11–27.

tervikute või klasside ja nende tegelike osade või alamklasside vahel⁴; antonomaasia puhul asjade ja nende omaduste või siltide vahel.

a. sõnasõnaline
rakendus
b. hüperbool

c. stiilivõtteline
vähendamine
d. liigne rõhutamine

e. liiga vähene
rõhutamine
f. ironia

Kuid mitte kõigi metafooride puhul ei ole need kaks valdkonda lahus; mõnikord üks valdkond kattub teisega või on teise laiendatud või kitsendatud versioon (vt joonis). Hüperbooli puhul näiteks paigutatakse korrastatud skeem ümber allapoole. Suur oliiv muutub hiigelsuureks ja väike suureks; sildid skeemi alumises osas (näiteks "väike") jäävad kasutuseta ning objektid ala ülemises osas (väljapaistvalt suur oliiv) jäävad skeemi sellise rakendamise puhul sildita — välja arvatud juhul, kui skeemi laiendatakse, näiteks eesliite "üli-" lisamisega. Litootese ehk stiilikavatsusliku vähendamise puhul sünnib täpselt vastupidine. Ülitäuslik etteaste muutub "päris heaks" ning hea "rahuldavaks", ülemised sildid jäävad kasutuseta ning valdkonna alumine osa

⁴Tervikute valdkond on loomulikult eraldatud nende juurde käivate osade valdkonnast ja klasside valdkond selle alla kuuluvate alamklasside omast.

jääb kirjeldamata. Nii hüperbool kui vähendamine võib olla niioelda kahe otsaga, kogu skeem surutakse kokku esialgse valdkonna keskossa (jätmata silte äärmustele) või siis venitatakse skeemi keskosa välja katmaks kogu algset ala (jätmata midagi selle ääreosa siltide tähistada).

Hoolimata sellest, et metafoor sisaldab endas alati ülekannet selles mõttes, et mõnedele skeemi siltidele antakse uued mahud, võib valdkond ise jääda ülekandmise käigus konstantseks. Näiteks iroonia puhul pööratakse skeemi otsad lihtsalt ümber ja kasutatakse sama ala sees vastupidises suunas. Tulemuseks ei ole ümberkorraldamine, vaid ümberorienteerumine. Ebaõnn muutub "mõnusaks" ja ootamatult süllekukkunud õnn "ebaõnneks". Mõnel juhul jällegi võib skeem oma algkodusse pikemat rada pidi tagasi pöörduda. Vaadelgem näiteks "sinise"* metafoorselt kasutatud piltide puhul. Kuna "sinist" saab piltide kohta kasutada ka sõnasõnalises tähenduses, toimub metafoorne ja literaalne rakendus samale valdkonnale. Leiab aset üleminek ühest valdkonnast teise ja tagasi. Värvipredikaatide skeem kantakse kõigepealt üle tunnetele ja seejärel tagasi värvilistele objektidele. Sellise reisimise tulemuseks on teatud ümberasetus naasmisel (teisiti me ei saakski sildi rändamisest teada), kuid ümberasetus on kaugel täielikust: metafoorselt "sinine" pilt on suurema tõenäosusega literaalselt sinine kui punane. Teinekord võib skeem teha pikema ringreisi suurema arvu peatustega ja tagasijõudmisel drastilisemalt ümber paigutada.

Mõnikord kombineeruvad kaks või enam ülekandeviisi, nagu sel juhul, kui nimetame ebausaldatavat masinat "tõeliseks sõbraks". Mõned metafoorid on piiratud või modifitseeritud. Pildi nimetamine värvigamma poolest brutaaalseks ei tähenda pildi kui terviku brutaaalseks tituleerimist; jääb võimalus nimetada pilti õrnaks ta teiste aspektide, näiteks joonistuslike poolest, või isegi tervikuna. "Värvi poolest brutaalne" rakendub pildi suhtes pigem literaalselt kui metafoorselt, kuna sellel ei ole eelnevat teistsugust osutust. See on koloriidi kirjeldus, sest hoolimata sellest, et ta võib tähistada objekte, mis erinevad konkreetse värvigamma poolest, ei tee see vahet samasuguse konkreetse värvitooniga objektide

**Blue* ingl. k 'sinine', metafoorselt 'nukker'. *Tlk.*

vahel. Ometi on metafoor ilmselt olemas. Tõepoolest, terminit "brutaalne" rakendatakse pildile metafoorselt, pidades silmas vaid selle värviomadusi. Sellise modifitseeritud metafoori puhul kantakse skeem üle nii-öelda nähtavate või varjatud piirangutega; selle valdkonnaalal ei tohi ületada teatud grupe, mis seal juba eksisteerivad. Vabades tingimustes valib skeem "brutaalne"- "õrn" objektid välja ühel viisil; üle kantuna käsuga teostada valik, mis baseerub värvil või muustril, valib sama skeem välja teistsugused objektid. Reisisid erinevate instruksioonidega või mööda eri teid, võib antud skeemil ühes ja samas valdkonnas olla mitu metafoorselt rakendust.

Loomulikult võib metafoorselt rakendada nii verbaalseid kui ka mitteverbaalseid silte, näiteks võib poliitikut karikatuuril kujutada papagoina või despooti lohena. Ning sinine maal trombonistist sisaldab kompleksset, kuigi mitte eriti vaimukat ülekannet.

Niipalju metafoorselt tähistamisest. Metafoorne valdamine ja kehastamine [*exemplification*] on samamoodi paralleelsed oma literaalsete paarilistega, ning see, mida sai eelnevalt öeldud (punktis 3) predikaatide ja omaduste kohta, kehtib ka siin. Pilt on metafoorselt kurb, kui mõni silt — verbaalne või mitte —, mis on koekstensiivne (s.o on sellesama literaalse tähistusega) "kurbusega", tähistab metafoorselt pilti. Pilt kehastab metafoorselt "kurbust", kui sellega osutatakse mõnele sildile, mis on koekstensiivne "kurbusega", ja kui see silt pilti metafoorselt tähistab. Kuna, nagu me oleme näinud, tunnused, mis eristavad metafoorselt literaalsest, on põgusad, kasutan tihti mõisteid "valdamine" ja "kehastamine" katmaks nii literaalseid kui ka metafoorseid juhtumeid.

Kirjandus

- B l a c k, Max 1954. *Metaphor*. — *Proceedings of the Aristotelian Society*, vol. 55, pp. 273–294
- B l a c k, Max 1962. *Models and Metaphors*. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press
- G o o d m a n, Nelson 1954. *Fact, Fiction, and Forecast*. London: Athlone Press

Kunsti keeled

- Richards, I. A. 1936. *The Philosophy of Rhetoric*. London: Oxford University Press
- Turbayne, C. M. 1962. *The Myth of Metaphor*. New Haven: Yale University Press

NELSON GOODMAN (7. august 1906–25. november 1998), ameerika filosoof. Õppis Harvardis, töötanud kunstikaupmehena Bostonis (1929–1941), õppejõu ja professorina Pennsylvania (1946–1964), Brandeisi (1964–1967) ja Harvardi ülikoolis (1967–1977). Tuntud äärmusliku *nominalismi* poolest, oma hilisemates teostes arendas idealismini küündivat *relativismi*: on olemas sama palju eri “maailmu”, kui on inimese loodud kirjandus- ja kunstiteoseid. Formuleeris nn *Goodmani paradoksi* seoses induktsiooniprobleemiga.

Teosed: *The Structure of Appearance* (1951); *Fact, Fiction, and Forecast* (1954); *Languages of Art* (1968); *Problems and Projects* (1972); *Ways of Worldmaking* (1978); *Of Mind and Other Matters* (1984) ja *Reconceptions in Philosophy and other Arts and Sciences* (1988, koos Catherine Z. Elginiga).

VÄLJENDUS KUI METAFOORNE KEHASTAMINE

Mari Kadanik

Käesoleva artikli esimeses osas esitan lühidalt Nelson Goodmani teooria ekspressioonist kui metafoorsest kehastamisest (eksemplifikatsioonist). (Vt Goodman 1976.) Seejärel arendan ma edasi tema eksemplifikatsiooniteooriat, jagades kehastamise aktiivseks ja passiivseks ehk teadlikuks ja teadvustamata kehastamiseks. Sellele tuginedes ma analüüsin metafoori olemust ja selle tekkeprintsipi. Toetun sealjuures Arthur C. Danto stiiliteooriale, mis annab adekvaatsemalt edasi kunstiteose ja tema looja vahetõrka ning võimalust kasutada kunstiteost kui vahendit, nägemaks meid endid ja maailma uues valguses ning mõistmaks paremini meie sisemaailma (vt Danto 1994). Danto stiiliteooria sisaldab mõttekäiku baas- ja mittebaasteadmistest ja -tegevustest, mille puhul väidan, et Danto ajab kohati segi vahetu teadmise ja varjatud teadvustamata uskumused.

Goodman vaatab väljendust ehk ekspressiooni osutusteooria terminites, tema jaoks on kunstiteos üks sümboliseerimise viise. Tema jaoks ei ole oluline kunstiteoste väärtuse hindamine, pigem keskendub ta üldisele sümboliteteooriale, mis võimaldab teha üldistusi peale kunsti ka teiste valdkondade kohta, nagu näiteks teadus, tehnika, psühholoogia ja mitmesugused praktilised elualad.

Goodmani jaoks on sümbol üldine ja isikupäratu termin, mis võib tähistada tähti, sõnu tekste, pilte, diagramme, kaarte, mudeleid jne.

Täna Mart Raukast ja Jaan Kangilaskit märkuste eest.

Esimene ekspressiooni mõiste kasutuses esinev kahemõttelisus on see, et kurbuse väljendamine võib tähendada nii seda, et väljendatakse kurbust kui sellist, kui ka seda, et autor väljendab kurbust, mida ta ise tunneb. Teisele võimalusele võib kohe vastu väita, et kurbust on võimalik väljendada ka ise seda tundmata. Nii jääb Goodman esimese võimaluse juurde, mille puhul niisiis osutatakse teatud tundele või omadusele, mitte aga selle konkreetsele esinemisjuhule.

Edasi väljenduse olemusse süüvides nendib Goodman, et ühest küljest on see kujutamiseга võrreldes vähem konkreetne, teisest küljest aga jälle tunduvalt vahetum ja otsesem. Võtkem meeoleu kajastumine näoilmes: ei ole võimalik, et agoonias nägu väljendaks näiteks unisust.

Võib ka arvata, et see, mida väljendatakse, on tunne, mida püütakse äratada vaatajas, kuid ka sellele võib tuua vastuväite: näiteks valu ja kurbust nähes võib vaatajas tekkida hoopis kaastunne. Selles osas saab Goodmanile tuua tõsise vastuväite: kaastunne eeldab valu või kannatuse tajumist, mida pilt (teos) edasi annab, valutunde tajumine on analüütiliseks eelduseks kaastunde tekkimisele.

Goodmani jaoks on oluline kunsti kognitiivne funktsioon. Ta on kategooriliselt vastu sellele, kui kunsti põhiülesandeks peetakse emotsioonide esilekutsumist. Samas ei välista ta kunstikogemuse puhul tundeid, pigem lisab sellele intellektuaalse aspekti.

Kunstikogemus annab meile mõnikord ökonoomselt mingi kogemuse, mille saamiseks muidu võiks palju aega ja jõudu kuluda.

Sellised juhud, mille puhul vaatajas midagi püütakse äratada, võiks liigitada hoopis retoorilisteks. Retoorika põhiolemuseks, nii nagu Danto seda Aristotelese eeskujul käsitleb, on öeldusse (väljendatusse) teatud lünga jätmine, kuhu saab ilmselt sobida vaid üks asi, kuid selle lünga peab täitma vaataja ise. Iseküsimus on, kui teadlikult vaataja seda teeb — see sõltub juba konkreetse isiku vastuvõtuvõimest, mis on kunsti vastuvõtmisel muidugi üks olulisemaid tegureid.

Vastu võib väita ka väljenduse vahetusele. Eri kultuurides võivad tundeid väljendavad näoilmed ja žestid olla täiesti erine-

vad, nii et näiteks Euroopa vaataja peab päris palju õppima, enne kui ta suudab mõista jaapani klassikalist teatrit või india tantsu.

Esialgu ei suudagi Goodman leida muud eristust, kui katseliselt välja pakkuda, et nii kujutamine kui väljendamine on tähistamise (denotatsiooni) liigid, nende erinevus seisneb vaid selles, kas see, millele osutatakse, on konkreetne või abstraktne.

Huvitavat paralleeli pakub siin Danto, kes käsitleb kunsti kui tavapärase muutumist, selle näitamist uues valguses, mis paljus sarnaneb käsitletava teooriaga ekspressioonist kui metafoorsest kehastamisest (Dantogi jaoks on kunst metafoor). Meil on veel vaja süveneda paljudesse nüanssidesse, kuid etteruttavalt võib öelda, et Danto jaoks on kunsti suurimaks saavutuseks see, kui see muutub metafooriks vaataja enda elust, kui vaataja tunneb end näiteks Anna Karenina või Hamletina. Nii leiab teatud õigustuse isegi Platoni teooria kunstist kui peegeldamisest, kopeerimisest, kuna kunstiteos võimaldab meil nagu peegel heita pilgu sissepoole ja ennast paremini tundma õppida.

ERINEVUS SUUNAS

Võttes näiteks maali, millel on hallides värvides kujutatud mere-
rand ning mille meeleolu on täis nukrust, leiab Goodman selles kolme liiki informatsiooni:

- 1) see, mida pilt *kujutab*,
- 2) milliseid omadusi pilt *omab*,
- 3) milliseid tundeid see *väljendab*.

Saame kokku kolm terminit: kujutamine, omamine ja väljendus. Esimese kahe loogiline olemus on selge: pilt tähistab teatud kindlat maastikku ja on teatud kindlate hallide toonide esinemise juhtum. Kuid pildi suhe sellega, mida ta väljendab, on keerulisem. Selle selgitamiseks vaatleb Goodman täpsemalt omamise ja väljenduse suhet. Selle asemel et öelda, et pilt väljendab kurbust, võiksime samahästi öelda, et see on kurb pilt. Kuid kohe kerkib vastuväide: ainult elusolendid võivad tunda kurbust, pilt aga nende hulka ei kuulu. Pilt omab küll üheselt halli värvi, kuuludes nii hallide objektide hulka, kuid kurb olla või kurba-de asjade hulka kuuluda saab ta üksnes metafoorselt. Katseliselt

kirjeldab Goodman väljendust kui midagi, mis kätkeb endas kujundlikku omamist. See võib seletada tunnet, et väljendus on ühest küljest otsesem, vahetum kui kujutamine, kuna omamine on vahetum kui tähistamine, sellal kui figuratiivne ongi vähem üksühene kui literaalne. Ometi tähendaks öelda, et ekspressioon sisaldab endas kujundlikku omamist, ühtlasi selle assimileerimist omamiseks ja omamisega vastandamist, kuivõrd figuratiivne tähendab "mitte tegelik". Mis mõttes sisaldab väljendus omamist, aga mitte tegelikku omamist?¹ Et sellele küsimusele vastust leida, analüüsib Goodman figuratiivse mõistet lähemalt, võttes siiski enne veel kord luubi alla omamise mõiste. Objekt on hall või halli esinemise juhtum siis ja ainult siis, kui "hall" käib objekti kohta. Sellal kui pilt tähistab seda, mida ta kujutab, sõltub see, milliseid omadusi ta omab, sellest, millised predikaadid neid tähistavad.

Pilt ei tähista halli värvi, vaid predikaat "hall" tähistab pilti. Kui kujutamine on tähistamise juhtum ja ekspressioon omamise juhtum, erinevad need kaks nii suuna kui ka valdkonna poolest. Kui see võibki jääda lahtiseks, kas see, mida väljendatakse, on abstraktsem kui see, mida kujutatakse (nagu Goodman arutluse käigus katseliselt välja pakkus), siis see, mida väljendatakse, võtab enda alla konkreetse pildi, samas kui kujutamine hõlmab kujutatavat. See ongi erinevus suunas.

Ekspressioon pole aga pelgalt omamine. Kui jätta kõrvale asjaolu, et väljenduses peituv omamine on metafoorne, ei sisalda ei sõnasõnaline ega metafoorne omamine endas mingisugust sümboliseerimist.

Tähistamine (denoteerimine) tähendab millelegi osutamist, kuid tähistatud olla ei tähenda iseenesest millelegi osutamist. Ometi on ekspressioon nagu kujutaminegi üks sümboliseerimise viise ning seega peab pilt millelegi osutama. Nagu me nägime, toimub osutus siin tähistamisega võrreldes vastupidises suunas — tähistatava poole pigem alt üles kui ülevalt alla.

Võib öelda, et objekt, millele literaalselt või metafoorselt osutab predikaat ja mis omakorda osutab sellele predikaadile või omadusele, kehastab seda predikaati või omadust.

¹ Siin ei tule Goodman selle peale, et midagi on võimalik edasi anda erinevate vahenditega, andes edasi n-õ printsiipi (mõistetaval viisil).

Kehastamine ei ole ainult ekspressioon, kuid kogu väljendus on kehastamine.

KEHASTAMINE

Kehastamine on nii kunstisiseselt kui -väliselt laialdaselt kasutatav sümboliseerimisviis. Kokkuvõtvalt on see üks representatsiooni lihtsamaid juhtumeid, mis tähendab klassi ühe liikme esiletoomist ja selle kasutamist antud klassi esindajana, ning kuna näidis on ise selle klassi liige, on kindlustatud kõigi sellele klassile iseloomulike omaduste olemasolu. Nii ei kerki paljusid küsimusi, mis võiksid kerkida teiste kujutamismooduste puhul.

Nelson Goodman toob kehastamise näiteks rätsepa riidenäidiste kataloogi, milles olevad riidetükikesed kehastavad teatud riideomadusi.

Kehastamise põhiomadusteks Goodmani järgi on omamine pluss osutamine. Tuleb märkida, et näidis ei kehasta kõiki omadusi, mis tal on, vaid ainult neid, mis tal esiteks on ja teiseks, millele ta osutab. Rätsepa kanganäidis ei kehasta näiteks oma ruudukujulisust või seda, milliste masinatega see on toodetud. Goodmani formuleeringus sõltub see, milliseid konkreetseid omadusi näidis kehastab, sellest, millises sümbolitesüsteemis seda parajasti kasutatakse. Mina väljendaksin seda teisiti — eelkõige sõltub see nn Osutaja kavatsusest. Siia aga lisandub veel mõningaid nüansse, mille juurde pöördusin hiljem tagasi.

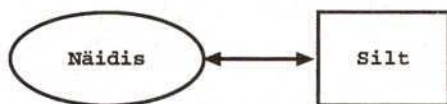
Niisiis sisaldab iga näidis endas teatud ontoloogilist argumenti omaenese tähistuse kaitseks. Kehastamise puhul on representatsiooniviis ise selle nähtuse esinemisjuhtum, millele tema abil tahetakse osutada.

Representatsioonid võiks jagada kahte klassi: üks on see, mille moodustavad näidised, teine see, mis lubab esitada küsimuse representatsioonidele vastavast välisest reaalsusest.

Alguses käsitleb Goodman kehastamist kui näidise ja sellele vastavate omaduste vahelist suhet, hiljem jääb ta formuleeringu juurde, mille puhul toimub kahesuunaline osutusprotsess näidise ja sellele osutava sildi vahel, nii et näidis kehastab selle kohta käivat silti, mitte aga konkreetseid omadusi. Mulle tundub

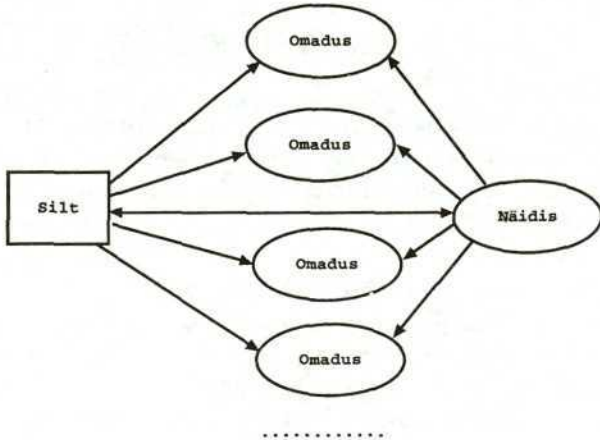
Väljendus kui metafoorne kehastamine

see formuleering sügavalt ekslikuna. Öeldut selgitab alljärgnev skeem, kus näidis osutab sildile ja silt omakorda näidisele.

Joonis 1

Kui võtta näiteks nugade väljapanek poes, kus iga väljapandud nuga kehastab teatud nugade klassi, kehastaks näiteks šveitsi armeenuga muu hulgas silte “terav”, “kokkupandav”, “punane” jne. Oletame, et keegi, kellel on selle noa täpne kirjeldus, läheb poodi seda ostma. See isik pole aga kunagi oma elus sellist nuga näinud. Ta valdab täiuslikult asjakohaseid silte, nii et teoreetiliselt ei peaks ta poest midagi uut leidma, kuid ometi täiendab seal saadud kogemus oluliselt tema kogemustepagasit, mida ükski silt ei suudaks teha. Tuleb märkida, et keel ei ava reaalsuse olemust, vaid tema olemuses on vaid tähistada mingeid nähtusi vm. Nii oleks minu arvates ikkagi õigem öelda, et näidis osutab mingitele omadustele neid ise samal ajal omades, võimaldades tuvastada kõik sama omaduse esinemisjuhud. Ning pidades silmas kunstikogemuse kognitiivset väärtust, muutub see vahetegemine eriti oluliseks, kuna kunstikogemusest õppimine eeldab, et see võib edasi anda midagi, mille kirjeldus või silt meil täiesti puudub. Nii et minu eelistatud skeem oleks järgmine:

Joonis 2

s.o näidis tähistab neid omadusi, mis tal on olemas — metafoorselt või literaalselt — ning võimaldab meil hiljem ära tunda ka teised antud omaduse esinemisjuhud (samal ajal osutades siiski ka sildile).

Goodman käsitleb ka sellist kehastamisjuhtu, mille puhul silt ei tähista midagi. Sel juhul tekib fiktiivsest kujutisest ja fiktiivsest sildist kehastamise erijuht. Sõna “kentaaur” või pilt sellest kehastab tema järgi kentauripildiks või kentaurikirjelduseks olemist või üldisemalt, kentaurisildiks olemist.

Silt rohelisest haldjast ei pruugi olla ei roheline ega haldjakujuline. See võib vabalt olla ka näiteks must-valge, kuid ta on igal juhul haldjapilt ning ühtlasi kehastab selleks olemist. Mingi asja kirjeldamine millenagi ja selle kujutamine millenagi on samuti Goodmani järgi pigem kehastamis- kui tähistamisjuhtumid.

Tihti rakendatakse tegelikke silte fiktiivsetele asjadele, kuid me ei saa rakendada fiktiivset silti, kuna kasutamishetkel on see juba olemas.

GOODMANI METAFLOORIKÄSITLUS

Goodman ei ole nõus sellega, et metafoorset omamist ei peeta tegelikuks. Tema jaoks on metafoorne omamine sama reaalne kui sõnasõnaline, kuigi teistsugune.

Metafoori mõjужоuks peab Goodman eelkõige tema uudsust, kuigi see üksi ei määratle metafoori olemust. Tema arvates lähevad metafoorid vananedes literaalsusele.

Kuid nagu juba märgitud, ei piisa metafoori loomiseks lihtsalt uudest sõnakasutusest, siia lisanduvad veel mõned tingimused: metafoor kätkeb endas suhet juba teatud kindlakskujunenud kasutusala predikaadi ja objekti vahel, mis esialgu punnib vastu selle rakendamisele enda suhtes, kuid selles metafoori jõud just seisabki. Metafoor sisaldab endas teatud määral konflikti, mis ei erista teda veel tavapärasest valest, kuid konfliktile lisandub ka objektipoolne tõmme uue kasutusviisi suhtes, mis lõpuks ületab ka vastupanu.

Õeldes pildi kohta "kurb", tekib kohe vastuolu, et me ei saa kasutada sõna "kurb" elutu objekti kohta. Goodmani järgi on sõnal "kurb" lihtsalt kaks rakendusala: ühel juhul kasutatakse seda elusate ja teisel juhul elutute objektide kohta. Esimesel juhul on tegemist sõnasõnalise, teisel juhul metafoorse tõega.

Metafoor pole lihtsalt kahemõttelisus. Erinevalt sünonüümidest, mille kasutus on paralleelne ja üksteisest sõltumatu, rakendatakse metafoori puhul mingit terminit, millel on juba väljakujunenud kasutusala, ning ka see hakkab kaasa mängima.

Goodmani sõnutsi ei funktsioneerid sildid ühekaupa, vaid perekondadena, Goodman kategoriseerib neid teatud alternatiivide gruppides. Näiteks "punase" literaalne kasutus on suhetes mitmete siltidega, nagu "mittepunane", oranž, kollane või sinine. Konkreetsed alternatiivid määrab eelkõige harjumus, see, mis kõnekeeles välja on kujunenud.

Goodmani metafoori selgitav süsteem oleks kokkuvõtvalt järgmine: rakendusvaldkond oleks kogu antud siltidekogumiku mõjupiirkond tervikuna, mis koosneb skeemi poolt väljavalitud objektidekogumist — s.o nendest objektidest, mida tähistab kasvõi üks alternatiivsetest siltidest. Näiteks "punane" haarab kõiki pu-

naseid asju, sellal kui antud valdkond haarab kõiki värvilisi asju. Kuna aga valdkond sõltub skeemist, milles silt toimib, ja kuna silt võib kuuluda mitmesse skeemi, opereerib mõni silt harva ainult ühes valdkonnas. Metafoor tähendab sildi kasutusvaldkonna muutmist. Mingi silt tuuakse välja oma algsest kasutusala- ja rakendatakse võõras valdkonnas, eesmärgiga viimast ümber organiseerida. Toimub skeemi ülekandmine, kontseptsioonide migratsioon, kus terve alternatiivsete siltide kogumik viiakse üle uuele territooriumile.

Goodmani järgi võib metafoori pidada ka sihilikuks kategooriaveaks — või õnnelikuks teiseks abieluks.

Metafoori tõesus ei taga selle efektiivsust, ta jõud seisneb uud- suse ja sobivuse kombinatsioonis, veidra kombinatsioonis ilm- sega. Hea metafoor pakub rahuldust siis, kui ta üllatab, ning on efektiivseim, kui selle tulemuseks on uus ja märkimisväärne ümberstruktureerimine. Nagu Juri Lotmangi *Kultuurisemiooti- kas* (Lotman 1990), täheldab Nelson Goodman metafoori puhul selle ökonoomsust.

Goodman rõhutab metafoori puhul selle huvipakkuvust, taba- vust ja uudsust, mille valguses on mõistetav tema n-õ surelikkus.

Isiklikult arvan, et metafoor võib siiski aja jooksul oma jõu säilitada. Muutused saavad toimuda just nimelt sümbolisüsteemi- de kasutuses. Kui metafoori loonud sildi algne kasutusala kaotab oma aktuaalsuse, ei mõju metafoor enam seetõttu, et selle baas- info ei ole enam kättesaadav, teisalt võib ebaoluliseks muutuda ka metafoori sõnum. Õelda, et metafoor omab jõudu vaid siis, kui ta on värske, implitseerib ka seda — kuna oleme tõmmanud pa- ralleele metafoori ja kunstiteoste vahel —, et ka kunstiteos mõjub ainult seni, kuni ta on uus, sellega on aga raske nõustuda. Küll, nagu just sai märgitud, võivad vananeda kunstiteose mõistmiseks vajalikud baasteadmised. Danto märgib tabavalt, et kunstiteost ei saagi autentselt lahti seletada, sest tal on metafooriga sarna- ne loomus, ja nii jääkski kriitiku ülesandeks lihtsalt metafoori mõistmiseks vajaliku baasinfo edastamine. Muidugi, nagu ees- pool mainitud, ei ole inimeste kunsti vastuvõtuvõime ühesugune ja kui mõnel kriitikul on see tavalisest teravam, võib ta vaatajat aidata kunstiteose mõistmisel.

VEEL METAFLOORIST JA KUNSTNIKU KAVATSUSEST

Mina kaitseksin n-ö intentsionaalset kunstiteooriat, aga seda mõneti uues valguses. Kunstiteos *annab edasi* seda, mida kunstnik on kavatsenud, taotlenud sellega edasi anda. Ta teeb seda kas hästi või halvasti. Metafoor on üks võimalusi asju ootamatult, selgelt, kujundlikult vaatajani tuua. Andes edasi (püüdes edasi anda) soovitud, tuleb kasutada vastavaid meetodeid, mis antud kontekstis hästi mõjuvad.

Metafoor annab edasi informatsiooni ökonoomselt, samas vaimukalt. *Vaimukus* kuulub samasse seletamatute asjade hulka, kuhu huumor (ja metafoorgi). Seda võib ainult konstateerida, mitte konstrueerida.

EKSPRESSIOON

Goodmani järgi on ekspressioon metafoorne kehastamine.

Pilt, mis väljendab kurbust, on metafoorselt kurb. Metafoorselt kurb olemine tähendab reaalselt kurbust, kuigi mitte sõnasõnalist.

Teos omab metafoorselt seda, mida ta väljendab, ning mitte üksi ei oma seda, vaid ka osutab sellele. Neist omadustest, mis pildil on, väljendab ta ainult neid metafoorseid omadusi, millele ta osutab.

Omamoodi huvitavaks küsimuseks võib pidada seda, millistele omadustele teos osutab.

Formuleerin veel kord omapoolse visiooni kunsti toimimisest:

- 1) on olemas info edastaja — meie kontekstis niisiis kunstnik,
- 2) on olemas info edastamise viis,
- 3) on olemas vaataja.

Kunstnikul on teatud teadmiste ja kogemuste pagas ning midagi, mida ta tahab edastada. Metafoori võib siduda ühest küljest sisemiselt kunsti olemusega, seda nii iseloomustades, nagu seda teeb Danto, teisest küljest võib seda pidada ka väga ökonoomseks ja efektiivseks info edastamise vahendiks, mis võimaldab kunst-

nikul midagi vaatajani tuua, võimalik, et paremini kui mõnel muul viisil.

See, kas info jõuab vaatajani, on ühest küljest kunstniku kätes ning tema käsutuses on valida ajast, kohast ja publikust lähtuvalt sobiv vahend (tinglikult võikski seda nimetada metafoori päritolualaks, mida kõik antud situatsioonis jagavad ning mis aitab kunstnikul tuntu abil vaatajani tuua tundmatut). Vaataja vastuvõtlikkus on määrav ka kunstikogemuse saamisel. Kriitiku rolli selles protsessis mainisin just eespool.

Tulles aga kehastamise juurde — rangelt võttes määrab selle sisu, nagu eelmises osas väitsin, “osutaja” taotlus. Näiteks rätsepa näidised kehastavad kokkuvõtvalt just neid omadusi, mis on vajalikud, et teha õige ülikonnariide valik. See on rätsepa taotlus. Teadmatult aga väljendavad need ka tema muud omadusi. Näiteks kui tükikesed on lohkalt kleebitud, näitab see rätsepa hooletust, või kui need on kaunilt paigutatud, tema kunstimeelt. Sama võib juhtuda maalikunstnikuga — võib-olla tahab ta väljendada rõõmu sõpradega koosolemisest, aga tähelepanelikum vaatleja märkab hoopis kurbust, mida kunstnik tunneb sagedasest üksiolekust. Sealjuures kunstnik ise seda ei märka.

Et seda protsessi lähemalt uurida, kasutaksin A. C. Danto tõeliselt nauditavat mõttearendust stiili olemusest (Danto 1994). Ma ei esita põhjalikku ülevaadet tema stiiliteooriast, vaid teatud mõttes valin välja siinsesse konteksti sobivad ideed ning struktureerin need ümber.

Kokkuvõtvalt oleks Danto arutelu stiilist järgmine — stiil on inimene ise, mitte midagi kätteõpitud, vaid see, mis ta on loomulikult, vahetult (Danto lahendab sellega seoses loogiliselt ka võltsingute probleemi — võltsingud ei saa omada loogiliselt sama staatust kui originaalid, sest neid ei ole produtseerinud loomulik maailmanägemine, vaid õpitud).

Danto kasutab stiili mõiste avamiseks kahte mõttearendust.

1. Kõigepealt toob ta välja mõisted baasteadmine ja -tegutsemine ning mittebaasteadmine ja -tegutsemine. Nimetaksin neid pigem vahetuks teadmiseks ja tegutsemiseks ning vahendatud teadmiseks ja tegutsemiseks.

Nendevaheline erinevus on järgmine: teadmine on vahendatud, kui isik, kes midagi teab, teab seda millegi muu kaudu. Tegevus on vahendatud, kui keegi tegevuse *a* tegemiseks teeb mingit *a*-st erinevat tegevust, mille kaudu *a* tehtud saab. Seega vahetut teadmist ja tegevust saab määratleda vahendava teadmise või tegevuse puudumise kaudu. Praktikas ei ole alati kerge eristada, kumb on kumb.

Galilei väitel võime me teada samu asju mis Jumal, kuid sellal kui Jumal teab neid vahetult ja intuiitiivselt, peame meie valdaval osal juhtudest kasutama tuletamist. Näiteks teab Jumal, milline on temperatuur kaugeitel planeetidel, nagu meie tunneme valu. Meie peame temperatuuri teadasaamiseks kasutama termomeetrit.

Nii võikski vahetut teadmist iseloomustada (tegevust ma siin pikemalt ei analüüsi) kui intuiitiivset, konstrueerimatut, vahetult olemasolevat, iseeneslikku. Ilmselt saab sellise teadmise allikaks olla vaid Jumal ning kui see teadmine ilmneb inimeses, siis tänu puhtale ühendusele Temaga.

Aristoteles teeb vahet kannatlik olemisel ja kannatlikul tegutsemisel, väites, et tegu omab tõelist väärtust, kui see tuleneb inimese temperamendist ning ei rahulda pelgalt kannatlikkuse kriteeriumi. Nii ei ole keegi kannatlik, kui ta tegutseb mingi kannatlike tegude nimekirja alusel. Selline nimekiri seab piiri isiku ja selle omaduse vahele, mida ta püüab saavutada. Sama võib ka öelda kõigi teiste ihaldatavate omaduste kohta. Mingi sellise omaduse omamine tähendab loovust, reageerimisvõimet ka uudsetes olukordades.

Midagi analoogilist on väitnud ka Kant — tema sõnutsi võib küll mingi asja mehaaniliselt omandada, kuid sügavama mõistmise puudumisel jääb alati puudu otsustusvõimest.

2. Teine huvitav mõtteliin Danto arutluses on arutlus uskumisest. Kui isik usub, et *s*, siis ta usub, et *s* on tõene. Harilikult aga inimesed ei ütle, et nad midagi usuvad, vaid see kajastub nende tegutsemises. Nii me osutame oma tegudega maailmale, taipamata, et need on hoopis meie uskumused, millele me tegelikult osutame. Tegelikul maailmal või asjade olemusel ei pruugi sellega mingit pistmist olla. Meile vaid näib kõik nii, nagu meie uskumus seda meile dikteerib. Kuid sellele lisandub veel tõsiasi, et me

tihti isegi ei tea, mida me tegelikult (enese eest varjatult) usume. Kõrvaltvaatajale on paremini näha teise inimese lähtealused, kuid inimene ise on enamasti asjasse nii tihedalt sulandunud, et see muutub tema jaoks nähtamatuks, justkui läbipaistvaks. (Teisisõnu, kui inimesel on olemas mingi maailmapilt, näeb ta maailma selle kaudu, aga kirjeldust, mille vahendusel ta maailma vaatab, ta enam ei märkagi, samas on see märgatav kõrvalseisjale, ning kuigi kõnealune subjekt seda maailmanägemist otseselt ei väljenda, on see siiski alateadlikult väljenduse leidnud.) See läbipaistev osa ongi Danto jaoks stiil, inimene ise.

Käsitleksin neid asju pisut teises valguses. Eristaksin Danto ühesuunalisest mõttekäigust kaks kvalitatiivselt erinevat asja, üks on vahetu teadmine, teine — teadvustamata uskumused. Danto käsitleb neid asju justkui ühena, tegelikult on need oma olemuselt kapitaalsetl erinevad. Üks on piiramatu vabadus, teine piiratus.

Kuidas see kõik puudutab meie artikli teemat?

Ütleksin, et esimene, vahetu teadmine on omane metafoori-
le, s.o vahetus, tabavus, ei tea kust tulnud vaimukus, tabamatus. Ennist märkisin, et metafoor ei ole konstrueeritav (see peab sõna otseses mõttes pähe tulema), see tuleneb sellest, et metafoori ja kogu kunsti olemus on pärit vahetute teadmiste vallast, tegelikult nagu kõik uudsed ja nutikad asjad ja leiutised, need ei ole loodavad konstruktsioonide abil. Võib-olla seletab see ka kunstifilosoofia vähest mahtu ning lõputuid lahendamata probleeme — kunst lihtsalt ei allu meetodikale.

Teine arendus on rakendatav kehastamise kahe tahu puhul, mida tahaksin välja tuua. Niisiis rangelt võttes näitab näidis seda, mida n-ö "osutaja" on näidata tahtnud. Ei saa aga mööda minna ka sellest, et paljud asjad kajastuvad näidises tahtmatult — need, millega isik on enesele märkamatu kokku sulanud ning mis jäävad talle enesele märkamatuks.

Muidugi ei pruugi subjekt alati olla ebateadlik sellest, et mingi konkreetse suunitlusega näidises võib kajastuda ka teisi asju. Igal juhul arvan, et oleks paslik kehastamise mõistesse (just selles osas, mis eelkõige puudutab kunstifilosoofiat) sisse tuua alajaotused aktiivne ja passiivne kehastamine. Arvestades seda, et ühest küljest on kehastamine osutus, kõlab passiivne kehastamine pisut

veidralt: kuidas saab mitteteadlikuna osutada? — kuid kuna tegemist on antud kontekstis siiski alati indiviidi tegutsemisega, ei saa päriselt rääkida ka lihtsalt mingite omaduste ilmnemisest. Pigem võiks võtta passiivse kehastamise juhtu kui sellist, mille puhul “osutaja” ise ei tea, et tema tegevus veel millelegi osutab/midagi kehastab, peale selle, mida ta teadlikult kavatses. Küll aga võib seda märgata tähelepanelik vaatleja.

Lõpetuseks on asjakohane tsiteerida maali vanameistrit Picasot: “Sürrealistid püüdsid end lasta täielikult alateadvusest juhtida. Minule see ei meeldi, mina tahan oma tööd ise kujundada. Alateadvus on niivõrd tugev, et ta murrab läbi igal juhul, ma tahaksin, et oleks võimalikult suur see osa, mida ma ise valitsen.”

Kirjandus

- D a n t o , Arthur C. 1994. *The Transfiguration of the Commonplace: A Philosophy of Art*. Cambridge/London: Harvard University Press
- G o o d m a n , Nelson 1976. *Languages of Art: An Approach to a Theory of Symbols*. 2nd edition. Indianapolis/Cambridge: Hackett Publishing Company
- L o t m a n , Juri 1990. *Kultuurisemiootika*. Tallinn: Olion

MARI KADANIK (sünd. 1972) lõpetas 1996. a Eesti Kunstiakadeemia maali erialal, TPÜ filosoofiamagistrand.

SISSEJUHATUS

DONALD DAVIDSONI

KEELEFILOSOOFIASSE

Margo Laasberg

1. Keelefilosoofia (ingl. k *philosophy of language*, sks k *Sprachphilosophie*) on kesksemaid, kui mitte keskseim haru tänapäeva angloameerika filosoofias. See ei tähenda, et oleks muutunud küsimuste ring, millele vastust otsitakse — tänapäeva filosoofide viited Aristotelesele, Hume'ile või Locke'ile on kõike muud kui filosoofiaajaloolist laadi —, vaid eelkõige neile küsimustele lähenemise viis. Inimese kui teotseva agendi tunnetuse uurimise suhtes on vaimu asemel mõõduandvaks saanud keel, ja nii on keelefilosoofiasse üle kandunud niihästi traditsiooniliselt tunnetusteoreetiliste küsimuste uurimine (kas tunnetus on adekvaatne maailma suhtes? mis teeb uskumusest teadmise?) kui ka traditsiooniliste metafüüsiliste küsimuste uurimine, nagu: millest maailm koosneb, mis on tõe, jne.

Vaimufilosoofias seevastu pole keskne mitte niivõrd küsimus uskumuste adekvaatsusest ja õigustatusest kui uskumuste loomusest: kas uskumuste kirjeldus on ammendatud mingi nende kandja füüsilise omaduse (näiteks uskuja ajuseisundi) kirjeldamisega või tuleb apelleerida veel millelegi mittefüüsilisele või siis millelegi, mida me ei oska füüsiliselt kirjeldada (vt nt Schiffer 1987).

Nii näiteks skeptitsismi poolt või vastu argumenteerimiseks ei sobi enam ammu *vaimu* kirjeldus* ning sinna juurde sedastus,

*See pole päris täpne. Tänapäeval on üsna levinud transtsendentaalsed argumendid, mis hõlmavad mõne vaimuseisundi kirjeldust. *Selle ja järgmise *-ga tähistet märkuse eest suur tänu Bruno Mölderile. Toim.*

et sellisel viisil kirjeldatud nähtusel, seega siis ka selle nähtuse kandjal, vaevalt küll saab olla või siis just, et saab väga hästi olla ligipääs iseendast sõltumatult eksisteerivale maailmale. Pigem antakse üldine doktriin keeleväljendite tähenduse kohta, millest siis järgneb, et *keeleväljendite tähendus* vaevalt küll sõltub või siis just sõltub vältimatult sellest, kuidas maailm tegelikult on. Või teise vaatenurga alt: mingit filosoofilist doktriini kaalutakse nii, nagu see traditsiooniliselt kombeks, tunnetusteoreetilise või metafüüsilise lõksu püstitamise teel, millesse too langeda ei tohi. Kaalutava rollis esineb aga peaaegu eranditult, erinevalt varasematest aegadest, mingi doktriin keelefilosoofiast.

Sellise uudse lähenemise loojaks filosoofias, niisiis ka moodsa keelefilosoofia alusepanijaks peetakse möödunud sajandi lõpul — käesoleva algul tegutsenud Jena ülikooli matemaatikaprofessorit Gottlob Freget. Frege seisukoht üldiselt võttes oli, et see, kas inimolendid midagi teavad või ainult arvavad, et nad midagi teavad, ei sõltu mitte sellest, kuidas on üles ehitatud inimolendite tajuaparaat, vaid sellest, kuidas on üles ehitatud mõisteaparaat, millega nad opereerivad. Näiteks ei ole mingit alust kahelda Kuu olemasolus niikaua, kui Kuust rääkides eeldatakse, et ta olemas on (Frege 1995 [1892]: 46). Häda on hoopis selles, et olemasolev mõisteaparaat võimaldab formuleerida väljendeid, millel puudub osutus, s.t mis ei ole seotud ühegi asjaga tegelikkuses. Näiteks ei keela meie mõisteaparaat meil kirjeldada mõnesugust asja matemaatilises reaalsuses¹ kui “kõige vähem koonduvat jada”, olgugi et sellist asja selles reaalsuses ei leidu (*ibid.*, 42). Frege astus ka esimesed sammud sellise mõisteaparaadi loomise suunas, mis võimaldaks seda laadi eksimusi vältida². Sellist lähenemist kinnistas

¹Oletame siin lihtsuse mõttes Frege kombel, et matemaatika väited tõepoolest kirjeldavad mingit matemaatika saavutustest sõltumatut reaalsust, nt et arvuteooria väited kirjeldavad asju — arve —, mis eksisteerivad arvutajatest sõltumatult. Sellise vaatekoha — platonismi — alternatiiviks oleks nt vaatekoht, mille järgi selle, mida tähendab olla arv, määrab väidete kogum, mille arvuteoreetikud on arvude kohta tõestanud.

²Sellise mõisteaparaadi eesmärgiks oli muu hulgas tõe uurimine. Tõesus on väidete omadus; lihtsustatult võttes on mingi väide tõene siis, kui kõigil selle väite formuleerimisel kasutatud osutavatel väljen-

veelgi 20. sajandi tuntumaid filosoofe Ludwig Wittgenstein, kes väitis, et me ei saa rääkida asjadest, mis on olemas vaid kujutluse-na, näiteks vaid ühele kõnelejale kättesaadavatest unikaalsetest vaimuseisunditest (valust, erilistest emotsioonidest), sest keeleväljend on mõttekas ainult siis, kui teda samas osutuses kasutab rohkem kui üks kõneleja. Seega ükski keeleväljend ei saa osutada vahetult mingile üksnes eraviisilise kujutluse kaudu kättesaadavale objektile, sest sellisel juhul pole ilmne, et teda tõepoolest enam kui üks kõneleja sellises osutuses kasutab. Kui see ei ole ilmne, siis ei ole ka ilmne, et selline väljend üldse tähenduslik on (Wittgenstein 1984 [1953]: §§243–253). Kuivõrd kõik väljendid, mida me tegelikult kasutame, on tähenduslikud, siis seda laadi skeptitsism keelde ei mahugi, sest selle paikapidavuse korral peaksid mõned keelekõnelejate poolt tähenduslikena kasutatavad väljendid olema tegelikult tähendusetud.

Kaasaja tuntuimate keelefilosoofide Michael Dummetti ning Donald Davidsoni teenena võibki vaadelda keelefilosoofilise analüüsi rakendamist lisaks tunnetusteoreetilistele ka traditsiooniliselt metafüüsika valdkonda arvatud küsimustele — valikule realismi ja antirealismi vahel (kas maailma tuleks või ei tuleks käsitleda meist sõltumatult olemasolevana) ja uuemal ajal sellega seotud tõeküsimusele.

Traditsioonilistele filosoofilistele küsimustele vastamine keelefilosoofia sees tähendab seda, et vastavad seisukohad “kasvatatakse välja” asjaomasest tähendusteooriast. Käesolevas kirjatükis püütakse anda põgus ülevaade Davidsoni tähendusteooriast (Davidson 1984 — eriti vt Davidson 1999), pinnasest, millest need seisukohad välja kasvavad, hoidudes ülevaatlikkuse huvides konkreetsete seisukohtade endi “väljakasvatamisest”. Alustatakse tähendusteooria mõiste täpsustamisest, millele järgneb ülevaade tõeteooriast, millele Davidson tähendusteooriat taandada püüab. Ülevaade on oma ülesande täitnud, kui sellest võib välja lugeda Davidsoni seisukoha tõe ja tähenduse vahekorra kohta, mis on üks moodsa keelefilosoofia põhiküsimusi.

ditel (nt “järv” ja “kala” lauses “Kala ujub järves”) on just see osutus, mida silmas peetakse, ning nende omavaheline suhe on selline, nagu väidetud. Vt alapunkt 3.

2. Keelefilosoofia pretendeerib tähendusteooria (TT), õigemini tähendusteooria aluste andmisele. Nondest alustest lähtudes saaks siis edaspidi anda TT mis tahes konkreetse keele jaoks, näiteks eesti või inglise keele jaoks.

Ehkki oma alustelt ei ole TT seotud ühegi konkreetse keelega, on keelega seotud tähenduse kui sellise mõiste. Niisiis ei uurita mitte tähendust kui suhet kahe väljendi vahel, vaid tähendust kui suhet kahe väljendi ning keele vahel, milles esineva väljendi tähendust soovitakse täpsustada. Esimene uurimisviis tegeleb siis õieti skeemi

s tähendab, et *p*

analüüsimisega, ning teine uurib skeemi

(*) *s* tähendab keeles *L*, et *p*.

'*s*' ja '*p*' tähistavad skeemides lauseid³, vastavalt keeles, mille väljendite tähendusi uuritakse — nimetagem seda edaspidi objektkeeleks, ning keeles, mida selleks uurimiseks tarvitatakse — nimetagem seda metakeeleks. *L* lauses (*) tähistab objektkeelt. Näide:

'Grass is green' tähendab inglise keeles, et rohi on roheline.

Niisiis pole TT siin käsitletavas mõttes midagi muud kui skeemi (*) kaudu antud kolme suuruse *s*, *L* ja *p* vahelise suhte kirjeldus kõigi lausete *s* jaoks keeles *L*.

Skeemis (*) on tähenduslike ühikutena käsitletud lauseid. Vähemalt esmapilgul näib, et ka sõnadel võiks olla tähendus; teisi-

³Täpsemalt pole '*s*' näol tegu lausega — öelda, et mingi väljend on lause, tähendab juba seda, et sellele väljendile on omistatud mingi tähendus —, vaid väljendi '*p*' struktuuri kirjeldusega. See, et tegu on tähendusliku väljendiga, selgub alles skeemist kui tervikust, kus väljendile '*p*' seatakse vastavusse mingi tähenduslik väljend keelest, milles tähendust uuritakse. Struktuurikirjelduses kirjeldatakse mingit väljendit kui lõpliku tähestiku sümbolite sidumit või järjestkirjutust (konkatenatsiooni). Näiteks ingliskeelse väljendi *Snow is white* (tähendusteoorias inglise keele jaoks selguks, et tegu on lausega) struktuuri saab kirjeldada umbes nii: "Väljend, mis on saadud ladina tähestiku 19. tähte, ladina tähestiku 14. tähte, . . . , tühikut, . . . ja ladina tähestiku 5. tähte järjest kirjutades".

sõnu, näib, et lisaks skeemile (*) peaks tähendusteooria keele *L* jaoks kasutama veel skeemi

(') *a* tähendab keeles *L* (sedasama, mis) *b* ("meie" keeles),

kus *a* ja *b* näol oleks tegu vastavalt keele *L* ja teoreetiku enda keele sõnadega. Näiteks: *Mountain* inglise keeles tähendab (sedasama, mis) 'mägi' (eesti keeles). Ent vajaduse sõnatähenduste täpsustamiseks lahus lausetähendustest välistab paljude keelefilosoofide, ka Davidsoni poolt tunnustatav põhimõte, mida võiks nimetada *kontekstiprintsiibiks*. Kontekstiprintsiibi kohaselt on sõna tähendus antud kõigi (täenduslike) kontekstide andmisega, milles ta esineb. Selliseks kontekstiks sõna jaoks on lause. Seega skeemi (*) rakendamise korral, kõigi keele *L* lausete tähenduste spetsifitseerimise teel, on antud ka kõigi sõnade tähendus keeles *L*. On ilmne, miks: et nõutakse **kõigi** lausete tähenduste andmist, on nõude täitmise korral antud ka kõikvõimalikud kontekstid, milles suvaline keele *L* sõna esineda võib. Kontekstiprintsiibi põhjal on kõigi sõnakontekstide andmisega antud ka kõigi sõnade tähendus; skeemi (*) täidetuse korral on kindlasti täidetud ka skeem (').

Kontekstiprintsiibi rakendamisel on võimalik minna veelgi kaugemale. Seda Davidson teebki, väites, et nii nagu üksikutel sõnadel on mõtet üksnes terviklausete kontekstis, milles nad esinevad, on ka lausetel mõtet üksnes keele kontekstis, milles nad esinevad. Tähendusteooriat, mis on saadud kontekstiprintsiipi niimoodi laiendades, nimetatakse holistlikuks (ingl. k *whole* 'terve, kogu'). Kõigi lausete tähenduste andmise nõue sellise vaatenurga puhul keelele muutub kohustuslikuks, sest kui üheainsagi lause jaoks on vaste metakeeles jäänud andmata, on lahtine ka ülejäänud lausete tähendus — kõik ülejäänud laused omandavad tähenduse üksnes keeles, milles nad esinevad, see aga jääks puudujääva lause tõttu spetsifitseerimata*.

*Kuivõrd lausete arv keeles on lõpmatu, on praktikas võimatu anda metakeelset vastet keele igale lausele. Holismist tuleneb, et siis jääb lah-tiseks ka nende lausete tähendus, millele on selline vaste juba esitatud. *Toim.*

3. Tähdenduseküsimumust on Frege peale püütud siduda tõe või tõesuse küsimusega⁴. Üks peapõhjusi selleks on asjaolu, et mingi keele lausete tõesust mõjutava struktuuri kirjeldamiseks ning lausete tõesuse omavahelise seose seletamiseks löi Frege suhteliselt tundliku mõisteaparaadi, mida tänapäeval veelgi edasi on arendatud. Arvestades eelmises alapunktis öeldut ei tule siin arvesse vastuväide, et tõesed saavad olla üksnes laused, tähenduslikud aga ka muud keeleväljendid, mistõttu tähendust tõesusega asendada ei saa. Näidati ju, kuidas (kõigi) lausete tähendust aluseks võttes on võimalik anda kõigi teiste keeleväljendite tähendust.

Tähenduse tõekstaandamise teel seisab aga veel üks, palju olulisem takistus: kui mingi lause s tähendab, et p , on ta ka tõene parajasti siis, kui p , ent vastupidine ei kehti: kui mingi lause s on tõene parajasti siis, kui p , ei järeldu sellest, et see lause tähendab, et p . Niisiis kukub esimesel katsel läbi meile meelepärane skeem

(R) [s tähendab keeles L , et p] parajasti siis, kui [s on tõene keeles L parajasti siis, kui p].

Põhjus on selles, et tõemõiste raames saab lausetel vahet teha üksnes nende tõesuse järgi. Selline vahetegu jaotab kõik keele L laused kahte ossa: need, mis on tõesed, ja need, mis ei ole tõesed,

⁴Eesti keeles käibib "tõde" igapäevase, "tõesus" aga matemaatilise loogika oskussõnana. Inglise keeles neil vahet ei tehta, nii tõde kui tõesust tähistatakse sõnaga *truth*, omadust olla tõi või tõene sõnaga *true*. See pole juhuslik — see, mida meie loogikas, tõenäosusteoorias ja keelefilosoofias nimetame tõesuseks, kattub ingliskeelses traditsioonis sellega, mida meie nimetame tõeaks, s.t nondes kolmes ei püüta luua uut tõemõistet, vaid äärmisel juhul (kui tõde ei võeta alusmõistena, kui tõeest ei lähtuta) täpsustada juba olemasolevat. Kui selle täpsustamise tulemus läheks vastuollu intuiitiivse tõemõistega, siis öeldaks, et tegemist ei ole *truth*'iga, s.t ei tõe ega tõesusega.

Kui "nähtusena" peaks *truth*'i vastena käibima eelistatavalt üksnes "tõde", mitte "tõesus", siis omadussõna *true* vasteks sobiks pigem "tõene", sest viimast kasutatakse nii eesti kui inglise keeles nii väidete kui ka lausete omaduse tähistamiseks — tõene võib olla lause p ise või ka väide, mida see lause väljendab. "Tõsi" seevastu näib kõlbavat üksnes väidete omaduseks — "See (= see, mida sa ütlesid, öeldu sisu, väide, mida väljendati) on tõi".

ehk siis need, mille eitus (kui soovite, vastand) on tõene. Nii kehtiksid järgmised laused:

- (1) "Snow is white" on tõene inglise keeles parajasti siis, kui rohi on roheline.
- (2) "Elephants can fly" on tõene inglise keeles parajasti siis, kui kuuskel on lehed.

Oh häda! Tähendab ju "Snow is white" inglise keeles, et lumi on valge ja "Elephants can fly", et elevandid oskavad lennata. Ei aita ka apelleerimine paratamatule või rangele tõele, mis on näiteks matemaatika tõestel väidetest ja füüsikaseadustel (võiks ju olla nii, et elevandid lendavad, aga nii küll mitte, et kaks pluss kaks on viis, s.t lause "Kaks pluss kaks on viis" eitus on paratamatult tõene):

- (3) "Two plus two makes four" on inglise keeles rangelt tõene parajasti siis, kui kaksteist ruudus on sada nelikümmend neli.
- (4) "Five times two makes thirteen" on inglise keeles rangelt tõene parajasti siis, kui neli miinus kaks on kaheksa.

"Two plus two makes four" tähendab, et kaks pluss kaks on neli, ja "Five times two makes thirteen", et viis korda kaks on kolmteist.

Lihtne väljapääs oleks eitada skeemi (R) mõttekust. Võiks muuta tõemõiste äärmiselt kõhnaks, väites näiteks, et tõemõiste on rakendatav üksnes skeemides kujul

(JM) ' p ' on tõene parajasti siis, kui p^5 .

Sellel nn jutumärgitustaval tõemõistel ei oleks suurt pistmist p tähendusega ehk sellega, mida teatakse (parajasti siis), kui lauset p mõistetakse. Pigem soovitaks väita näiteks umbes järgmist: " p . See väide on täiesti õigustatud." (Samamoodi võiks kellegi x 'i teadmist, et p , analüüsida: " p . Selle peale võib x mürki võtta.") p tähendusega ei ole skeemil (JM) midagi pistmist seetõttu, et skeemis (JM) p kohta väljendatud asjaolu teadmine juba eeldab p

⁵Skeemis puudub viide keelele, milles p tõene peaks olema, sel lihtsal põhjusel, et keel, milles lause p tõesust vaadeldakse, on seesama keel, millesse p ise kuulub. Oletades vastupidist, saaksime tulemuseks nt eagrammatilise

* "Snow is white" on tõene parajasti siis, kui *snow is white*.

tähenduse teadmist, s.t keele mõistmist, milles p väljendatud on: (JM) teadmise eeltingimuseks on

(Pr) ' p ' ütleb, et p

teadmine. Niisiis skeemi (R) parem pool tuleks lagundada kaheks:

(Pr') ' s ' ütleb keeles L , et p ,

(JM) ' p ' on tõene parajasti siis, kui p .

On ilmne, et seesuguse tõekäsitluse puhul jääb tähendus tõe haardeulatusest välja, sest et ta on eelkõige seotud üleminekuga s -ilt (ühes keeles) p -le (mingis muus keeles) — vrd lähteskeemi (*). Selle ülemineku on kõhna tõemõiste pooldaja paigutanud skeemi (Pr').

Davidson pole liikunud mitte tõemõiste kahandamise, vaid kasvatamise suunas. Ta asub seisukohal, et on olemas terve hulk tõepäraseid asjaolusid, mille arvessevõtmisel selgub, et skeem (R) tegelikult töötab, s.t et tähendusemõiste saab ära seletada tõemõiste kaudu.

4. Lihtsustatult võib öelda, et Frege panus tõe uurimisse seisnes lausete järelalusliku struktuuri esiletoomises, mis võimaldab suhteliselt hästi kirjeldada seost tingimuslause eelduste (antetsedendi) tõe ja järelduse (konsekvendi) tõe vahel. Tõesus ise loogikas otseselt vaatluse alla ei tulegi, sest loogikaseadused⁶ ei kehtesta midagi peale iseenese tõesuse. Nii ei nõuta loogikas õieti ühegi konkreetse lause tõesust, vaid üksnes teatud skeemide kehtivust, kuivõrd loogikaseadused on formuleeritud kõigi (antud loogika raames) mõttekate väljendite kohta käivana. Väljendid, mis käivad kõigi mõttekate lausete kohta, ei saa olla ise laused, sest nad omandavad tähenduse üksnes mingi konkreetse mõtteka lause või mõttekate lausete asetamisel skeemi. Näiteks vasturääkivuse seadus:

Ei saa olla nii, et korraga kehtivad p ja mitte- p

⁶Loogikaseaduste täpse arvu üle võib vaielda, sest neid saab formuleerida ka teisiti kui seadustena harjumuspärasest mõttest. Näiteks bivalentsi (kahetõeväärtuslikkuse) seaduse: "Mistahes lause p korral kehtib kas p või mitte- p " võiks sõnastada ka järeldusreeglina: "Kui ei kehti p , järeldub sellest, et kehtib mitte- p ". Ka selliseid järeldusreegleid mõistetakse siin loogikaseadustena.

omandab tähenduse *p* asendamisel lausega "Tomat on punane".
Tulemuseks on lause

Ei saa olla nii, et korraga kehtivad "Tomat on punane" ja "Tomat ei ole punane"

jne kõigi eesti keele lausete jaoks.

Loogika ei uuri niisiis mitte tõesust, vaid pigem kehtivaid järeldusskeeme. Mingi järeldus kehtib loogiliselt siis, kui alati on nii, et kui on tõene järeldust väljendava lause eeldus (antetsedent), on seda ka lauses tehtud järeldus (konsekvent). Võib öelda, et kehtivad järeldused säilitavad tõesust.

Frege-eelne loogika ei võimaldanud seletada teatud eri liiki järelduste — mitme argumendi järgi tehtud üldistuste — kehtivust. Vaatleme täiesti tavalist eesti keele lauset, püüdes anda selle vormi esmalt traditsioonilises ja siis Frege loogikas:

(a) Jüri kinkis Marile kaelarätiku⁷.

Lauses on mainitud kahte isikut: Jürit ja Marit, lause loogiline vorm traditsioonilises loogikas näeks välja nii:

(b) (Jüri) (kinkis Marile kaelarätiku).

Tähistades subjekti tähega *S* ja predikaadi tähega *P*, saame (b) loogiliseks vormiks

(b') *S* on *P* — "Jüri on Marile kaelarätiku kinkija."

Subjekti ja predikaadi loogika lubab sellise loogilise vormi alusel teha üldistusi. Näiteks (b')-st võib järeldada loogiliselt kehtivalt

(c) Mingi *S* on *P* — "Keegi on Marile kaelarätiku kinkija" ehk "Keegi kinkis Marile kaelarätiku".

ja loogiliselt kehtetult

(d) Kõik *S* on *P* — "Kõik on Marile kaelarätiku kinkijad" ehk "Kõik kinkisid Marile kaelarätiku".

Järeldus (a)-st (d)-sse ei kehti loogiliselt, sest see sõltub puht empiirilisest eeldusest, et oletades, et kaelarätiku kinkimisest on

⁷Lihtsuse mõttes vaadeldakse järeldusse kuuluvate lausete tõesust ajatuna: "kinkis" asemele võiks mõelda "kingib" või "kingib kunagi", ilma et lause tõetingimused sellest muutuksid.

mõtet rääkida üksnes isikute puhul, oli kohal ja kaelarätiku kinkis üksnes Jüri.

(c) ja (d), s.t sõnad “mingi, mõni” ja “kõik” (vaid nende sõnade poolest erinevad (b) ja (c) teineteisest) on vastastikku seotud. (c) võib ümber sõnastada, ilma et ta tähendus sellest muutuks, kujul

(c') Mitte kõik S ei ole mitte-P — “Mitte kõik (inimesed) ei ole Marile kaelarätikut kinkimata jätnud”.

(d) omakorda on samaväärne lausega

(d') Mitte ükski üksik (mingi) S ei ole mitte-P — “Ei ole kedagi, kes oleks jätnud Marile kaelarätiku kinkimata”.

Kuivõrd sõnade “kõik” ja “mõni, mingi” järelaluslikud rollid on omavahel seotud (lausete (c) ja (d) samaväärsus), vaadeldgem Frege eeskujul (vt nt Frege 1994 [1891]: 35) üksnes sõna “kõik”. Meid ei huvita, nagu selgub, mitte niivõrd järelaluslike kehtivus, kuivõrd teatud liiki järelaluslike loogiline vorm.

Tulles tagasi lause (a) juurde, on ilmne, et (a) põhjal saab teha üldistusi ka Jüri kohta, olgugi viimase nimi lauses (a) subjekti positsioonis. See on täiesti läbiviidav. Pruugib sõnastada (a) ümber kujul

(a') Mari sai Jürilt kingiks kaelarätiku.

“Mari” on nihutatud subjekti positsiooni, avades võimaluse üldistuseks predikaadi — “Jüri” kohta. Näiteks (d) eeskujul

(d'') Kõik said Jürilt kingiks kaelarätiku. (Ehk: “Jüri kinkis kõigile kaelarätiku” — üldjuhul kehtetu.)

Ongi jõutud ülesaamatu probleemini: milline loogiline vorm on (a)-st tehtud järelalusel

(e) Keegi kinkis kellelegi kaelarätiku. ((c') eeskujul saab käiku võtta sõna “kõik”.)?

Ainuke lahendus, mida pakub subjekti ja predikaadi loogika, kus lausetest võib moodustada keerukamaid lauseid sidesõnade “või” ja “ja” abil, kuid lausete struktuur peab alati järgima S–P kuju, on

(f) Keegi kinkis Marile kaelarätiku ja keegi sai Jürilt kaelarätiku kingiks.

(f) aga ei järeldu (a)-st loogiliselt, sest (a) tõesus on (f)-i tõesusest sõltumatu. (f), ent mitte (a), lubab ka olukorda, kus Marile kaelarätiku kinkija oli keegi muu kui Jüri ja Jürilt kaelarätiku kingiksaaja keegi muu kui Mari. Seega ei saa kumbki lause loogiliselt järelduda teisest. Klassikaline subjekti ja predikaadi loogika ei ole adekvaatne, sest intuiitiivselt järeldus kehtib; vähemasti pole mingit põhjust, miks järeldus (c) tegevuse subjekti kohta läheb läbi, järeldus (f) tegevuse subjekti ja objekti kohta korraga aga mitte, s.t (f) kehtib samavõrd kui (c)⁸.

Probleem seisneb niisiis (e)-taoliste üldistuste kirjapanekus: sõnad "kõik" ja "mõned" tuleb üles kirjutada kuidagi teisiti kui subjekti ja predikaadi loogikas, sest selle loogika raames käibiv üleskirjutusviis ei võimaldanud seletada (e)-taoliste üldistuste kehtivust. Frege võttis selliste sõnade üleskirjutamiseks kasutusele *kvantorid*. Kvantorite abil saab nt lause

(g) Kõik tervitasid kõiki

üles kirjutada kujul (tänapäeva tähistuses, millega Frege enda tähistusviis õige pea asendati)

(g') $\forall x \forall y x$ tervitas y -t.

' x ' ja ' y ' märgivad siin isikuid, keda mingis kontekstis vaadeldakse. ' x ' ja ' y ' on muutujad, mille asemele sarnaselt loogika seadustega, kus lausemuutujate asemele tuli tõese või väära lause saamiseks panna mingi lause, tuleb panna isiku nimi, keda parasjagu vaadeldakse. Kvantorite abil täpsustatakse, et saadud lause peab kehtima igasuguste isikunimede asendamisel⁹. Niisiis (g')

⁸Järeldus läheb subjekti ja predikaadi loogikas erandjuhuna läbi seoste jaoks, mis vastavad enesekohastele verbidele tavakeeles. Pruugib nt "Jüri ajas habet" ümber sõnastada kujul "Jüri ajas Jüri habet", siis sellest predikaatloogika reeglite järgi tehtud järeldus "Keegi ajas kellegi habet" on samaväärne subjekti ja predikaadi loogika võimaldatava järeldusega "Keegi ajas Jüri habet ja kellegi habet aeti Jüri poolt".

⁹See, et loogikaseaduste juures, kus figureerisid lausemuutujad, väljendati kehtivust kõigi lausete kohta sõnadega, mitte kvantorisümboliga, pole juhuslik. Kvantori kasutamine tähendab seda, et muutujate poolt tähistatavate objektide puhul on olemas viis nende kokkulugemiseks, s.t et selliste objektide hulk on ehk küll lõputu, kuid iga hulgalikme puhul

võiks lugeda nii: "Iga (kõigi, mistahes) kahe isiku jaoks, keda vaadeldakse, kehtib, et üks tervitas teist".

Subjekti ja predikaadi loogika asemele on astunud kvantorite ja relatsioonide loogika. Sellises loogikas võib üldistada üle kui tahes paljude mingi verbiga seotud agentide või asjaolude. Tava-keelse verbi vastena loogikas hakati vaatlema funktsiooni oma argumentidega — mitte enam predikaadi osa —, mida viimasel võib esineda kui tahes palju. See on oluline tõe lähendamisel tähendusele, sest vähemalt mingi osa keeles esinevate sõnade jaoks — tegusõnade — saab kontekstiprintsiipi rakendada **tõetingimuste** andmisel.

Tähenduste kontekstiprintsiibi kohaselt on sõna tähendus antud kõigi kontekstide andmisega, kus see sõna esineb. Nüüd on käsutada formaalsed vahendid mitte küll ehk tegusõnade ja üldiste nimisõnade tähenduse, kuid siiski nende tõetingimuste selliseks täpsustamiseks. Kõigi lausekontekstide andmise nõue tähendab õieti seda, et kõiki lause koostisosi peale sõna enda peab saama varieerida, mis tegusõnade ja üldnimisõnade puhul osutub võimalikuks: võime asendada kõik tegusõna või üldnimisõna kui funktsiooni argumentid objektmuutujate tähistega ja seega saame anda tegusõnade ja üldnimisõnade tõetingimuste üldise kirjelduse. Näiteks tegusõna "sööb":

Väljend loogilise vormiga 'sööb (x,y)' on tõene eesti keeles parajasti siis, kui x sööb y -t.

Väljend loogilise vormiga 'sööb (x,y,z,t)' on tõene eesti keeles parajasti siis, kui x sööb y -t z -ga ajal t .

Siinkohal ei häiri uurijat asjaolu, et predikaadi (loogilise vormi produkti) "sööb" tõetingimused sõltuvalt argumentide arvust varieeruvad, tavakeelse sõna "sööb" tähendus aga on intuiitiivselt sama lausetes "Alfred sööb putru" (kujutatav kaheargumendilise predikaadi abil) ja "Berta sööb hommikul lusikaga moosi" (kujutatav neljaargumendilise predikaadi abil). Oluline on, et tõetingimused on antud maksimaalselt üldiselt. Subjekti ja predikaadi loogik oma predikaatide "on pudrusööja" ja "on hommikul-

saab üles lugeda tema naaberliikmed. Lausete puhul selline äralugemiskiis puudub, kui lubada lauseid, mille keerukus loenduvuse suhtes on enam-vähem võrdne tavakeele lausete omaga.

lusikaga-moosisööja" jääks hätta, sest on raske näha (eesti keelt mõistmata — ei ole mõistlik anda tähendusteooriat mingi keele väljendite jaoks nende tähendusi juba ette teades), mis võiks neil kahel predikaadil olla ühist peale selle, et mõlemad sisaldavad tähekombinatsioone "on" ja "sööja". Viimasest sarnasusest tähenduse seisukohalt ei piisa, sest neid võiks sisaldada ka nt "on lihasööja tädi", millel on pistmist hoopistükkis tädiolemise, mitte söömisega.

5. Frege loogikasse sooritatud ekskursi õpetlikku mõju kahandavad tublisti raskused, millele viidati näidetega (1) ja (2). Ent oleme jõudnud adekvaatse struktuurini. Kõik tähenduslikud väljendid on muutunud isoleeritavaks¹⁰. Tõeteooria tähenduslike väljendite nomenklatuur on täpselt kokku viidud tähendusteooria poolt intuitiivselt nõutava tähenduslike väljendite nomenklatuuriga. Nendele tähenduslikele väljenditele omistatavad tähendused võiksid aga olla hoopis teistsugused.

Tähendusteooria peab spetsifitseerima, mida teatakse, kui teatakse keeleväljendite tähendust. Kuivõrd tähenduste teadmine on teadmine, siis võiks seda ehk edasi anda ka tõe kaudu. Nimelt nii:

(TT) Keelede *L* kuuluva lause *s* tähendust teatakse parajasti siis, kui teatakse lause *s* tõetingimusi.

Teiste keeleväljendite eest võimaldab hoolt kanda meile juba tuntud kontekstiprintsiip: mingi lauseosa tähendust teatakse parajasti siis, kui teatakse selle lauseosa panust kõigi nende lausete tõetingimustes, milles see väljend esineb.

Tähenduste teadmine on liik teadmist. Näib niisiis, et tähendusega toimetulekuks nõuab tõemõiste kasvatamist teadmise suunas. Selliseks kasvatamiseks on põhimõtteliselt kaks teed:

(i) Analüüsida tõemõistet mingi mõiste kaudu, mis on otseselt seotud teadmiselega. Näiteks võib tõde analüüsida vastavusena propositsioonide ehk teadmissisude ja maailma vahel. Kuivõrd maailm ei ole antud lahus teadmissisudest, taanduks tõemõiste analüüs propositsioonide või teadmissisude analüüsile. Viimastel on pistmist teadmiselega, kuivõrd nende identsus — see, mida nad

¹⁰Oletagem, et on. Seniajani on ülesaatuid raskusi valmistanud nt määrsõnade tõeteooria lõksu püüdmine.

endast kujutavad — ilmselt sõltuks kaalutlustest teadmiserinevuste, teadmise, õigustatuse jne kohta. Näiteks vastates küsimusele, kas laused “Ameerika Ühendriikide 40. president tegi lõpu Nõukogude impeeriumile” ja “Ronald Reagan tegi lõpu Nõukogude impeeriumile” väljendavad üht ja sama propositsiooni, tuleks uurida, kas teada üht on seesama mis teada teist. Asutakse uurima skeemi

(S) Lause s ja s' keeles L tähendavad üht ja sedasama.

Skeem (S) nõuab samatähenduslikkuse kriteeriume mingi kahe väljendi jaoks (jällegi eeldame kontekstiprintsiibi kehtivust, mistõttu piirdume lausetega). Selle käigu tagamõtted: (a) Kui sünonüümasuhte saab täpsustada mingi keele sees, siis on ehk võimalik aru saada ka samalaadsest suhtest, kui selle termid kuuluvad eri keeltesse, s.o skeem (*) tunnistataks ekvivalentseks skeemiga

(*) s tähendab keeles L sedasama mis p (meie keeles).

(b) Samatähenduslikkuse kriteeriumi saab hõlpsasti anda teadvussisude või propositsioonide samasuse kaudu:

(S') Lause s tähendab sedasama, mis lause p , kui ta on asendatav lausega p kõigis kontekstides kujul

' a X , et s ',

kus X on mis tahes nn *propositsioonilist hoiakut* väljendav predikaat: “usub”, “loodab”, “kardab” jne. Kõik sellisel viisil vastastikku asendatavad laused väljendavad üht ja sama propositsiooni — tähendavad üht ja sama.

(ii) Teine, Davidsoni valitud tee seisneb tõemõiste käsitlemises algmõistena. Skeem

(T) s on tõene keeles L parajasti siis, kui p

võetakse omaks kui algskeem koos kõigi oma ebaseadivate, lauseid (1) ja (2) meenutavate konsekventsidega. Selle asemel asutakse uurima muutujate loomust, mida tõemõiste seob. Saades sel kombel vastuse küsimusele “Mida tahetakse teada, kui tahetakse teada tõesust?”, saab tõesuse loomust teades seletada ka tähenduseküsimust.

Davidsoni argumentatsiooni kohaselt tahab üks kõneleja teise kõneleja lausete tõetingimusi teada saades teada nii seda, mida

too kõneleja oma sõnadega silmas peab ehk *tähendab* (ingl. *k means*, vrd “tähendus” — *meaning*), kui ka seda, mida kõneleja *usub*. Kõneleja poolt kuuldavale toodud häämitsused on ühelt poolt tähenduslikud, teiselt poolt väljendavad need ta uskumusi. Teooria nende jaoks saab olla sama, sest tähenduserinevused katuvad uskumuserinevustega. Seetõttu tekib tõlgendamisel, mida tõeteooria kui tähendusteooria võimaldab, olukordi, kus ei ole võimalik ilma edasise uurimiseta kindlaks teha, kas tõlgendatava uskumused erinevad meie omadest või omistab ta sõnadele meie osutustest erinevaid osutusi. Kui näiteks keegi ütleb kell pool viis, et kell on pool seitse, võib teda mõista kahtmoodi. Ühelt poolt ei pruugi ta aru saada sõnast “seitse” ehk teada selle sõna tähendust. Teiselt poolt võib ta olla ekslikult veendunud, et kell tõepoolest on pool seitse täpselt sellesamas tähenduses, milles me ise väidaksime kella poole seitsme paiku olevat. Nii nagu üks sõna — antud juhul “seitse” — võib määrata tähenduserinevuse, võib ta määrata ka uskumuserinevuse.

Tunnistades tõeteooria kahepalgelist loomust saab sõnastada ka piirangud, mida peab rahuldama tõeteooria, et arvesse tulla tähendusteooriana. Selline tõeteooria peab olema *interpretatiivne* — peab võimaldama arusaamist kõnelejast, kelle uskumusi ja kelle lausungite tähendusi soovitakse välja selgitada. Sellist tingimust rahuldab tõeteooria, milles kehtib **heauskusprintsip** — kõneleja lausungeid tuleb tõlgendada nii, et võimalikult paljud neist osutuksid tõesteks. Ülalesitatud tõeteooria esitusele toetudes tähendab see, et kõnelejat tuleb tõlgendada nii, et võimalikult paljud ta uskumused langeksid kokku tõlgendaja uskumustega.

6. Oleme näidanud, et tõeteooria saab arvesse tulla ka tähendusteooriana. Oleme andnud nn reduktsionistliku tähendusteooria, näidanud, et skeem (R) peab paika. Ent ei ole õnnestunud ega püütudki elimineerida tõemõistet ennast; skeem (T) on arusaadav üksnes sellele, kes saab aru sõnadest “on tõene parajasti siis, kui”. Selle väljendi tähendust ei saa anda tähendusteoorias, vaid seda tuleb teada juba eelnevalt. Tõde on, kui soovitakse nii öelda, apriorne, ilma tõemõistet mõistmata ei saa mõista mitte midagi, kui võtta arvesse seisukohta, et mõistmine saab aset leida üksnes keele kaudu.

Skeemi (R) tõepärasuse näitamine ei seisne reduktsioonis tava-pärasest mõttes: tähenduse ja tähendamise mõistet ei püüta taan-dada mingile mittemõistelisele pinnale, nt käitumisele või kee-leväljendite oletatavale põhjuslikule seosele asjadega maailmas, vaid teisele mõistele, tõemõistele, mis selge sõnaga tunnistatakse analüüsimatuks, s.o analüüsimatuks ka millegi mittemõistelise kaudu.

Võib öelda, et tegu ei ole “täisverelise”, vaid “tagasihoidliku” tähendusteooriaga — tähendust analüüsitakse mingi teise mõiste kaudu, mille tähendust omakorda ei selgitata. Nii jääb tõeteooria tähendusteooriana — kui soovite — “puudulikuks”. Selline teooria saab olla tähendusteooria üksnes keele kohta, mis tõemõistet ei sisalda või millest see on välja jäetud¹¹, kuivõrd jäetakse täpsustamata sõnapaari “on tõene” tähendus, jäetakse täpsustamata keele kõigi väljendite tähendus. Ent sellise lähenemise puudulikuks tunnistajal lasub kohustus tähendus mitte üksnes re-dutseerida, vaid naturaliseerida, näidata, et teotsevate agentide kontseptuaalsed võimed sõltuvad olemuslikult mingitest agendi või agentide kogumi mittekontseptuaalset laadi iseäradest.

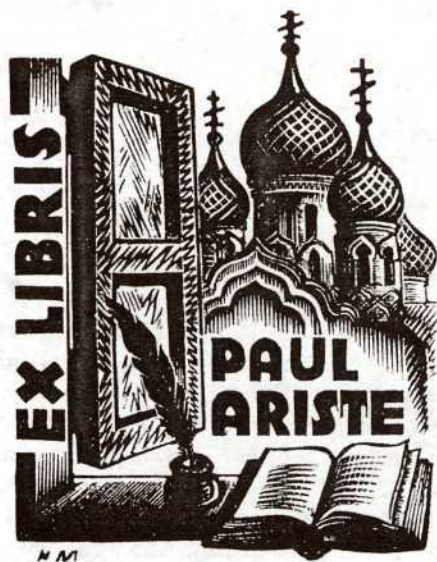
Kirjandus

- Davidson, Donald 1984. *Inquiries into Truth and Interpretation*. Oxford: Clarendon Press
- Davidson, Donald 1999 [1967]. Tõde ja tähendus. — *Tähendus, tõde, meetod: Tekste analüütilisest filosoofiast* I. Toim. J. Kangilaski, M. Laasberg. Tartu: TÜ Kirjastus, lk 268–289. [Tõlgitud teosest Davidson 1984, lk 17–36 (“Truth and Meaning”)]

¹¹Tõemõistet ei saa spetsifitseerida tõlgendaja enda keeles, sest te-kiks olukord, kus tõlgendaja kõneleks väljendist, mille tähendus on talle *ex hypothesi* tundmatu. Proovikiviks on tähendusteooria andmi-ne tõlgendaja enda keelele, kus ei tohi mainida ühtki väljendit, mida tõlgendaja keeles kasutatakse — ning näitasime, et väljendi “on tõe-ne” kasutus on keelest olemuslikult elimineerimatu. Elimineerimatus tõlgendaja keelest leiab aset seetõttu, et siin esitatud tähendusteooria korrektsuse korral ei saa tõemõistet analüüsida, s.o kasutada selle ase-mel mõnda muud mõistet, ega ka naturaliseerida.

- Frege, Gottlob 1994 [1891]. Funktion und Begriff. — G. Frege. *Funktion, Begriff, Bedeutung: Fünf logische Studien*. Hrsg. G. Patzig. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, S. 17–39
- Frege, Gottlob 1995 [1892]. Tähenusest ja osutusest. — *Akadeemia*, nr 1, lk 87–108; samuti teoses *Täendus, tõde, meetod: Tekste analüütilisest filosoofiast I*. Toim. J. Kangilaski, M. Laasberg. Tartu: TÜ Kirjastus, 1999, lk 22–43
- Schiff er, Stephen R. 1987. *Remnants of Meaning*. Cambridge (Mass.): The MIT Press. [Eesti k selle I ptk: “Semantiline, psühholoogiline ja füüsikaline”. — *Täendus, tõde, meetod: Tekste analüütilisest filosoofiast I*. Toim. J. Kangilaski, M. Laasberg. Tartu: TÜ Kirjastus, 1999, lk 358–381]
- Wittgenstein, Ludwig 1984 [1953]. *Philosophische Untersuchungen*. (“Werkausgabe”, Bd. 1, S. 225–618.) Frankfurt a. M.: Suhrkamp

MARGO LAASBERG (1970–1998) lõpetas 1994 TÜ inglise filoloogina (individuaalprogramm filosoofias), jätkas seejärel TÜ filosoofia osakonna magistriõppes, magistr kraad detsembris 1996. Alates 1997 Helsingi ülikoolis litsentsiaadi- ja Tartu ülikoolis doktoriõppes. Õppinud ka Utrechti ülikoolis (1995). Pidanud loengukursusi filosoofia ajaloost ja keelefilosoofiast TÜ-s ja TPÜ-s. *Akadeemias* avaldanud artikli “Süüdmused ja põhjuslikkus” (1998, nr 2, lk 330–353), arvustuse “Rasked valikud” (teosele *Mõistlike valikute õigustamise filosoofilised eeldused*, 1996, nr 11, lk 2405–2412) ning G. E. Moore’i “Terve mõistuse kaitseks” tõlke (1995, nr 3, lk 543–557, nr 4, lk 816–831). Käesolevat teksti oli autoril plaanis täiendada ja parandada, ent see jäi kahjuks tegemata. Avaldame artikli (see on kirjutatud 1996. a sügisel) seetõttu enam-vähem muutmata kujul.

HANDO MUGASTO. (Puugravüür. 1936)

KARTULIVABARIIK

Jaan Lepajõe

EESKÕNE

See on lugu sellest, kuidas Lõuna-Ameerika indiaanlaste avastatud primitiivsest tarbetaimest sai üks maailma vanemaid ja tähtsamaid kultuurtaimi. Omal ajal hakati Eestit nimetama "kartulivabariigiks", sest ta tõsis maailmas esikohale kartulitoodangult aastas ühe elaniku kohta. Minu lugu ei käsitle praktilisi kartulikasvatamisprobleeme, vaid seda, kuidas paljude põllumeeste ja teadlaste aruka ja eduka tööga on kujundatud suurepärane kultuurtaim *Solanum tuberosum*, mille saak võimaldab toita miljoneid inimesi. Uuemate vaadete järgi on kartuli kultuuristamise algus leidnud aset 6000 aastat tagasi Lõuna-Ameerika mägismaal: Peruus, Tšiilis jm. Nähtavasti on sellega seotud ka kartuli soomekeelne nimetus *peruna*. Eestikeelne kartul on pärit saksakeelsest sõnast *die Kartoffel*. Saksa keele kaudu on tulnud samuti kartuli vanem nimi "maaõun". 16. sajandil toodi kartul Euroopasse, kus ta leidis endale uue kodumaa. Eestisse (Liivimaale) jõudis kartul ajavahemikus 1740–1760, esialgu mõisaaedadesse. Aastatel 1800–1840 hakkasid ka talupojad kartulit kasvatama. Esimese maailmasõja eelõhtul oli Eestis kartuli all umbes 25% põllumaast. Praegu tarvitakse Eestis kartulit aastas keskmiselt 100 kg *per capita*. Käesolevas loos on esitatud interneti kaudu saadud vähetuntud andmeid kartuli kultuuristamise ajaloo ja tulevikuperspektiivide kohta. Suhteliselt rohkem tähelepanu on pööratud toidu-, sööda- ja tööstuskartuli ümbertöötamise probleemidele.

Maailma kartulitoodang kõigub 230–288 miljoni tonni piires aastas. Sellest toodab Euroopa koos SRÜga 53%. Lõviosa saagist kasutatakse toiduks, väiksem osa tööstuslikuks kartulipooltoiduseks, söödaks ja seemneks. Kartuli saagikus maailmas

suureneb, samal ajal aga kasvupind väheneb, mistõttu kogusaak on üsna stabiilne. Kartulisaagi stabiilsus oligi kartuli kiire leviku põhjuseks, sest kartuli levikuga muutusid harvemaks Euroopas 17.–18. sajandil ohustanud näljahädad. Viimane suurem näljahäda oli 1848.–1850. aastatel, kui ka kartul paljudes maades ikaldus, mistõttu nt Iirimaaal suri nälga miljon inimest ja pages nälja eest teistesse maadesse umbes kolm miljonit inimest, kusjuures elanike koguarv oli vaid kaheksa miljonit.

KARTULI LEVIKULOOST

Kartul on eurooplastele igapäevaseks tervislikuks toiduseks, olgu hommikul, lõunal või õhtul. Goethe on selle tava sõnastanud järgmiselt: *Morgen rund / Mittags gestampft / Abends im Scheiben / Dabei solls bleiben / Es ist gesund.* [Hommikul keradena, lõunaks pudruna, õhtul viiludes. Nõnda jäägu, see on tervislik.]

Umbes 400 aastat on möödunud sellest ajast, kui kartul Euroopasse toodi. Üle 200 aasta on kartul olnud siin juhtivaks põllumajandustaimeks ja eurooplase elu mõjutanud rohkem kui ükski teine kultuurtaim. Kartuli leviku loo üksikasjad on veel paljude küsimärkidega ja vaevalt need kunagi päevselgeks saavadki.

Varem on oletatud, et kartulit hakkasid kasvatama Lõuna-Ameerikas Andide mägismaal elavad indiaanlased mõnisada aastat enne Ameerika avastamist ja enne Peruu vallutamist hispaanlaste poolt. Seega peeti kartulit suhteliselt nooreks kultuurtaimeks. Hilisemate arheoloogiliste uuringute käigus on selgunud, et kartul oli indiaanlaste toiduseks Titicaca järve ümbruses juba 7000 aastat eKr (Crummenerl, Persch 1985). Seega võib kartulit pidada kõige vanemaks inimeste taimseks toiduseks. Mitmesugused kaudsed tõendid (kuivatatud mugulate jäänused, algelised kartulihoidlad jm) lubavad järeldada, et kartulikasvatust Andide mägismaal oli levinud juba meie ajaarvamise algul. Täpsemad andmed kartuli kohta pärinevad 16. sajandist, kui kinnitatakse, et kartul ja mais on sealse rahva tähtsaim toidus. Juba tol ajal kasvatati kartulit terrassidel, kasutades kunstlikku niisutust. Nii kaugele kui inkade riik ulatus, täheldati kartulikasvatust. Aastast 1536 pärineb esimene kartulitaimede botaaniline kirjeldus. Selle autoriks oli hispaanlane Castellano, kes Bogotá lähistel kartulit, maisi ja ube

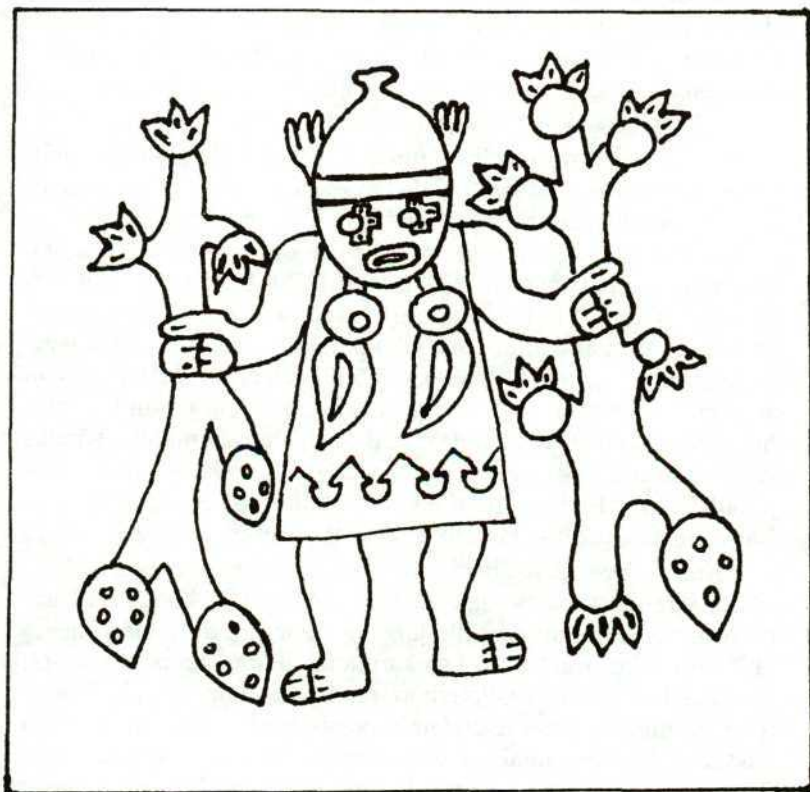
uuris. Ta hindas mugulate maitse heaks, mis tegi nad meeldivaks kingituseks hispaanlastele. Sama mees kirjutas 1553. aastal Peruu kroonika, kus esimese eurooplasena kirjeldas indiaanlaste kartulikasvatust ja erilist kuivatus-külmutusviisi nimega *chuños*, mida rakendades sai kartulit kuni neli aastat riknemata hoida. Meetod seisnes selles, et mugulaid närvutati 12–15 päeva mäestikupäikesepaistel. Sel kombel kuivatatud mugulad paigutati ööseks külma kätte, päevaks aga kaeti põhuga. Nähtavasti solaniinist vabastamiseks hoiti seejärel mugulaid jooksvas vees kuni nädal aega ja seejärel “koorimiseks” lasti neid naistel-lastel jalgadega trampida. Uue kuivatamise järel saadi kerged valged mugulad *chuños*, mis keedeti supiks või jahvatati jahuks. Kuivatatud-külmutatud kartulit pandi indiaanlastele hauda kaasa koos muude tarbeasjadega ja toiduga (mais, oad, kõrvitsad, maitsetaimed, kokalehed jm). Lahkunute teemooon paigutati savipottidesse, mis olid kartulimugulakujulised, vastavalt värvitud ja maalitud. Neid potte nimetati *papas*.

Peruu indiaanlastel oli oma kartulijumal. Üks tema kujutis oli lõigatud nahale, see ese pärineb ligikaudu aastast 400. Selle pildi järgi on Masa Tsukamoto valmistanud koopia (vt joonis). M. Tsukamoto on valitud 1997. aastal Ameerika Kartulikasvatajate Assotsiatsiooni auliikmeks. Tema maalitud kartulijumal hoiab mõlemas käes kartulitaimet. Paremas käes oleval kartulil on kolm mugulat, neist üks nelja ja kaks viie silmaga. Vasaku käe taimel on vaid üks neljasilmaline mugul, kuid taimel on viis vilja (marja). Parema käe kartulitaimel marju ei ole. Tundub, nagu oleks muistne kunstnik tahtnud rõhutada kartulitaimet tulemuslikku arendamist inimese poolt. Paremas käes hoitav taim on vasakuga võrreldes ilmselt suurema produktiivsuse tasemele arendatud. Vasaku käe kartulipuhmal on ka juured. Tundmatu kunstnik on kartulitaimet ehitust kujutanud põhimõtteliselt õigesti: mugulad kinnituvad stoolonitele, mitte juurtele. Võhikud kujutlevad, et mugulad arenevad juurte otsas ja nimetavad kartulit juurviljaks. Kartulijumala riietus on omapärane. Kõhul ja rinnal on kujutatud rippumas kaht punapiprakauna. Jumal on paljajalu, kuid kannab varbakaitseid, mis on vajalikud kivisel maastikul kõndimiseks. Peas tundub olevat kõrvikmüts, mille alt paistavad pikad kolmeharulised kõrvad (kui need pole mütsikõrvad). Juhul,

kui kartulijumal on tõesti kõrvukas, tekib mõte, et kas pole Peruu kartulijumal hoopis sugulane Thor Heyerdali kirjeldatud Lihavõttesaare salapärase pikakõrvaliste kivikujudega, kes vaatavad Lõuna-Ameerika suunas?

Üks tundmatu kroonik on kirjutanud, et Hispaania vallutajad on *chuño*'dega rikkaks saanud. Vaevalt kaasaegsed (krõpsu)-meistrid vähem teenivad, kuid nad eelistavad oma tuludest vaikida. (Toor)kartulimahлага arstiti Hispaania meresõitjatel sageli esinevat skorbuuti. Väga võimalik, et kartul just ravimina Euroopasse toodigi.

Kartuli toomist Euroopasse on seostatud Kolumbuse ja admiral Cieza de Leóni reisidega. Praegu kaldutakse uskuma mõnevõrra hilisemate meresõitjate teeneid. Need mehed olid *sir* John Hawkins, *sir* Walter Raleigh ja *sir* Francis Drake. Esimese mehe nimega seostatakse siiski bataadi ehk maguskartuli Euroopasse toomist. Walter Raleigh oli Inglise kuninganna Elisabeth I soosik. Ta olevat 1588. aastal Peruust kartuleid Inglismaale toonud ja neid oma mõisaaias kasvatanud. Oma aadlivapile oli ta lisanud õitsva kartulivarre. Francis Drake oli Inglise meresõitja ja kaaperlaevastiku juht. Tema olevat toonud kartuli Inglismaale 1586. aastal Põhja-Ameerikast (Virginiast). Saksamaal Offenburgis (Badeni lähistel) püstitati talle 1853. aastal kui kartuli Euroopasse toojale mälestussammas. Teistel andmetel oli 1586. aastal kartul Euroopas juba olemas — toojateks olnud Hispaania mungad ajavahemikus 1550–1575 ning kartul oli mõeldud arstimiks. Kõige vanem kirjalik tõend kartuli olemasolu kohta Hispaanias pärineb aastast 1573. Sevillas Sangre hospitali arhiivist on leitud dokument, et kartulit osteti ravimiks. Ka on teada, et 1565. aasta sügisel kinkis Hispaania kuningas põdurale paavstile Pius IV-le kartuleid tervise kosutamiseks. Paavst saatis osa kingitusest Madalmaade haigele kardinalile. Viimane andis mõned mugulad Lõuna-Belgia maakonna prefektile ning temalt sai kaks mugulat ka botaanik C. Clusius, kes oli Viini ja Frankfurdi (Maini ääres) kuninglike aedade hooldajaks (Raudsepp, Annuk 1959). Prantsuse põllumees Oliver de Serres, kes sai kartuli Šveitsist, kirjeldas 1604. aastal seda taime oma raamatus ja andis talle nimeks *cartoufle*. Prantsuse apteeker ja põllumees Antoine Augustus Parmentier propageeris kartulit kui toiduainet, mis võiks ikalduse ajal asendada teravil-

Joonis. Peruu kartulijumal. Joonistatud Masa Tsukamoto maali järgi.

ja. Teravmeelne apteeker pani oma katsepõllu ümber valve, mille kõrvaldas sügisöödeks. See äratas uudishimulike tähelepanu ja soodustas kartuli levikut talupoegade põldudele. Kartuli Venemaal toojaks peetakse Peeter I-t, kes olevat aastal 1700 Rotterdamist Peterburi kotitäie kartuleid saatnud. Kuni senati vastava ukaasini (1765) kasvatati kartulit mõisaaedades ainult Liivimaal, Novgorodi kubermangus ja Peterburi ümbruses. Rootsisse toodi kartul 1726. aastal ja Soome 1735. aastal.

Eesti suure kartuliteadlase Julius Aamisepa (1883–1950) andmetel sai kartuli levik Eesti alal alguse 18. sajandil. Tolle sajandi lõpul kasvatati kartulit mõnes mõisas Tallinna, Tartu ja Rakvere lähikonnas. Munalaskme mõisas oli kartul veel 1805. aastal tundmata taim. Iisakus kasvatati teda 1820–1825 juba üksikutes kohtades põllul. Nissis oli kartul 1830. aastal aiataim, samal aastal Vaivaras kasvatati kartulit aga juba põldudel. Järva-Jaanis kasvatati kartulit samal ajal mitmel pool põllul, Vigalas (1810–1830) nii aedades kui ka põllul. Pilstveres hakati kartuleid põllul kasvama 1830.–1840. a. Kullamaal 1830.–1860. a vahemikus. Võnnus leidis kartulit 1840. aastal vaid aedades, Toris kasvatati kartulit põllul 1845. aastal, saartele levis see taim aastail 1840–1850 ja Vastseliinasse, Laiuse ja Põltsamaa ümbrusse alles 1850.–1860. a.

“Kartulimässudest” hoolimata jätkas Vene valitsus sunniviihiliselt kartulik kasvatus laiemdamist. Aastail 1842 ja 1843 andis valitsus korralduse, mille järgi iga elanik pidi maha panema ühe tsetveriku (umbes 16 kg) kartuleid. Pärast teoorjuse lõppu Liivimaal ja Tallinna—Peterburi raudtee ehitamist 1870. aastal ning piiritusetööstuse laiemdamist algas Eestis ulatuslik kartulik kasvatus. Umbes samal ajal algas kartuli väljavedu purjelaevadel Soome, veidi hiljem ka Rootsi (1890). Kartulitärklis on kodusel teel Eestis valmistatud alates 20. sajandi esimesest poolest, kuid tööstuslik tootmine algas 1840.–1860. a. Tärklise eksport Soome algas 1863. aastal (Aamisepp 1939).

KARTULI SORDID JA KASUTAMINE

Kartul on tähtsamaid toiduvilju maailmas, sest ta toodab rohkem kuivainet ja proteiini pinnaühikult kui enamik teisi vilju. Euroopa Liidu maades kasutatakse keskmiselt 240 g kartulit *per capita*

päevas (88 kg aastas). Nii suure tarbimise korral saab inimene kartulist 5,3% oma päevasest energiavajadusest. 100 g kartulit annab 290 kJ energiat, mis on ainult pool riisi ja ja veerand leiva energeetilisest väärtusest. Kogu oma energiavajaduse katmiseks peaks inimene sööma 4,5 kg keedetud kartulit päevas. Kartuli energeetiline väärtus tõuseb, kui teda praadida taimeõli või rasvaga. Eestis sisaldab kartulimugul 13,0–29,3% kuivainet (keskmiselt 22,4%). Kõikumine sõltub sordist ja kasvuoludest. Põhiosa kuivainest moodustavad lämmastikuta ekstraktained, peamiselt tärklis (7,3–23,5%, keskmiselt 16,6%). Suure tärklise- ja kuivainesisalduse tõttu toodab kartul hektarilt vähemalt kaks korda rohkem energiat kui teraviljad (Harris 1992). Proteiini on mugulates keskmiselt 1,7%. Näiteks inglane saab 3,4% päevasest proteiiniannusest kartulist, 4,6% munadest, 4,8% kalast ja 5,8% juustust. Kartuliproteiin on väga hea lüsiiniallikas, kuid suhteliselt vaesem väävlit sisaldavate aminohapete poolest. Segatoiduse pruukimisel suurendab kartuli lisamine näiteks makaronile või riisile ratsiooni toiteväärtust. Proteiini bioloogiline väärtus sõltub kartuli keetmisest ja hoidmisest, ka mugulate vanusest ja suuruselt. Noortes peenikestes mugulates võib olla proteiini kaks korda rohkem kui vanemates ja suuremates, üle 3 cm paksustes mugulates. Intensiivsel väetamisel lämmastikuga suureneb proteiinis mittevalgulise proteiini osatähtsus.

Kartul on üsna oluline vitamiiniallikas, eriti on temas C-vitamiini. Inglismaal annab kartul üle 30% C-vitamiinist toidulaual. Värskes mugulas on 15–25 mg C-vitamiini 100 g tooraine kohta. Vitamiinisaldus sõltub sordist, hoiu- ja kasvuoludest. Kartulit ülearu kõrgel temperatuuril (üle +10°C) hoides ulatub C-vitamiini kadu kuni 33%-ni kestval hoidmisel üks kuu. Mugulates leidub vähemal määral ka A-, B₁-, B₂-, B₆-, K- ja PP-vitamiini.

Vastavalt kasutamise sihile on aretatud söögi-, sööda-, tööstus- ja universaalsed kartulisordid. Käesoleval ajal tuntakse maailmas üle 5000 kartulisordi.

Söögikartul. Eristatakse varajast värsket söögikartulit, keskvalmivat ja hilist söögikartulit. Varajase kartuli kasvuaeg tärkamisest valmimiseni on 75–90 päeva, keskvarajasel 85–100 päeva, keskvalmival 95–100 päeva, hilisepoolisel 105–120 päeva ja hi-

lisel 115–140 päeva. Kasvuaja pikkus sõltub ka kasvuaegsest ilmastikust ja väetamisest.

Varajaseks värskeks kartuliks sobivad 35–55 mm paksused mugulad. Euroopa Liidu maades on kehtestatud söögikartuli suu- ruserühmad mugula raskuse järgi: 175–225 g, 225–275 g, 275–325 g ja 325–340 g. Mugula raskus sõltub sordist ja kasvuoludest.

Üldiselt soovitakse söögikartuliks ühetaolise kujuga mugulaid. Eeliskuju sõltub kohaliku tarbija eelistustest. Sügavad silmad, väljakasvud koorel ja kasvurikked halvendavad kartuli välisilmet. Käsitsi koorimiseks sobivad paremini ümarovaalse või pikliku kujuga mugulad, masinkoorimiseks aga ümara kujuga mugulad. Mugula kuju ja suurus on oluline ka kartuli pooltoitude tööstuses. Näiteks friikartuli lõikumisel tekib piklikovaalse kuju korral vaid 10% kadu, ümarovaalsete mugulate lõikumisel aga 17% kadu. Söögikartuli koor peab olema õhuke, sile, ilma mehaaniliste vigastusteta ja haigustest kahjustamata. Koore välise pruunika kihi (peridermi) paksus sõltub sordist ja kasvuoludest. Näiteks kõrge mullatemperatuuri korral periderm pakseneb ja koorimiskaod suurenevad. Koor pakseneb ja “läheb kinni” mugulate valmimise käigus ning see nähtus soodustab säilivust. Varajasel söögikartulil on vajalik õhuke ja õrn koor, et kergendada koorimist ja vähendada koorimiskadu. Hoidmisel on õrn koor puuduseks, sest suureneb mugulate säilituskadu.

Inglismaa, Skandinaavia ja Eesti tarbija eelistab kollasesisulisi mugulaid, SRÜs ja USAs eelistatakse aga valgeid. Kollane värv sõltub karotinoididest ja antotsüaanist mugulates. Roheline päevitus võib muuta kartuli toiduks kõlbmatuks, sest tekkinud solaniin on mürgine. Päevitamine on põhjustatud klorofüllist, mis tekib mugulates valguse toimetel. Kõige intensiivsem päevitamine leiab aset valges 20°C juures, kuid jahedas hoiukohas 5°C juures seda ei toimu. Eestis on söögikartuli sortidest populaarsemaks osutunud varajased sordid “Berber”, “Läti kollane” ja “Adretta”, keskvalmivatest sortidest “Sante”, “Quadro”, “Folia”. Hilistest “Sarme”, “Ants”, “Mats”, “Ando”, “Jõgeva kollane”, “Vigri” jt.

Kartuli-pooltoiduse masstootmine. Suur osa söögikartulist töötatakse ümber pooltoiduseks (*semi-product*, poolfabrikaat). Peamised töötlemismeetodid on kuivatamine, tükkeldamine ja praadimine. Praetud ehk friikartul hakkas kiiresti

levima Teise maailmasõja aastatel, kui masinkoorimine ja praadimine olid juba kõikjal juurdunud. 1939. aastal töödeldi sel moel USAs vaid 100 000 t kartulit, ent 1944. a juba kolm korda enam. Sel aastal algas USAs ka friikartuli prantsuse moodi valmistamine (*French fried potato*). Külmutatud kartulist prantsuse moodi friikartuli valmistamine piirdus 1947. aastal 1500 tonniga, kümme aastat hiljem valmistati seda juba 100 000 t ja 1970. aastal 1 000 000 t aastas. Käesoleval ajal kulutatakse üle poole USA kartulisaaigist friikartuli või krõpsude tootmiseks. Euroopas alustas Saksamaa Liitvabrik 1968. aastal suurejoonelist krõpsude ja friikartuli tootmist. 1974. aastal toodeti neid kartuli-pooltoiduseliike juba 138 000 t ja toodang suureneb iga aastaga. Poolas hakati kartulikrõpse tootma 1972. aastal. Inglismaal on kõige populaarsem friikartuli valmistamine prantsuse moodi. Suhteliselt suur on nende toodang ka Rootsis, Prantsusmaal, Hollandis ja Taanis.

Praetud kartulipooltoodetest on kõige rohkem levinud kartulikrõpsud ja prantsuse moodi friikartul. Krõpsud on õhukesed kartulilõigud, mis on intensiivselt õlis või rasvas praetud, seejärel jahutatud ja pakendatud. Friikartul prantsuse moodi on risttahukakujulised kartulilõigud, mille ristlõige on 1×1 cm ja pikkus 6–7 cm. Lõigatud tükid praetakse kuumas õlis. Inglismaal nimetatakse neid "chips", USAs ja enamikus teistes maades "French fried potatoes". Krõpsud ei ole moeasi, sest nn Saratoga krõpse valmistati USAs juba 150 aastat tagasi. Krõpsud praetakse nii intensiivselt, et toote niiskus väheneb 2%-ni. Krõpsud peavad olema helekollased, neil olgu meeldiv lõhn, värvus ja krõbe struktuur. Viimase tunnuse järgi on neid ka krõbekartuliks nimetatud (*cracker*). Krõpsude rasvasus ei tohiks ületada 13,2–14%. Kõige olulisemaks peetakse meeldivat värvust. Enamik uurijaid on seisukohal, et värvus sõltub kõige enam redutseerivate suhkrute sisaldusest mugulates. Mida rohkem redutseerivaid suhkruid, seda tumedamad tulevad krõpsud. Tumedama värvuse tekkepõhjuseks peetakse karamellistumist praadimisel, kui tekib Maillardi reaktsioon. Tumenemist võivad põhjustada glükoos ja fruktoos.

Teine tähtis tegur, mis mõjutab krõpsude maitset ja välimust, on nende rasvasus. Soovitatav pole ei liiga suur ega liiga väike rasvasus. Kui kartulit on kasvuajal töödeldud keemiliste taimekaitsevahenditega, võib selle mõjul kartulitoodetele tekkida ebameeldiv

lõhn. Krõpsude väljatulek (saagis) sõltub mugulate omadustest. Mugulad olgu mehaaniliste vigastusteta, väheste ja madalate silmadega. Soovitatav on korrapärane ümar või piklik kuju, sel juhul on koorimiskadu väiksem. Soovitatav mugulate minimaalne läbimõõt (paksus) on 4–6 cm ja pikkus vähemalt 6 cm. Liiga väikesed mugulad annavad lõikusel rohkem raasukesi, liiga suured aga vajavad enne lõikust poolitamist. Ka on suured mugulad vahel tühikutega, mis muudab nad toormena kõlbmatuks. USAs ja teistes suurtes kartulitööstusmaades on aretatud vastavad kartulisordid, mis krõpsude või friikartuli valmistamiseks paremini sobivad. Praadimiseks kasutatakse mitmesuguseid taimeõlisid. Lisatakse 1,5–2,0% keedusoola, maitsestamiseks sobivad pipar, paprika, tomatipuuder, juust, sibul, kaneel jm.

Eestis toodavad kartulikrõpse Pepsico Eesti AS, Balsnack AS ja Venz AS. 1996. aastal kasutati krõpsude tootmiseks umbes 3000 t kartulit. Balsnack AS ja Pepsico Eesti AS ka ekspordivad oma toodangut — 1997. aastal 25–30% (Tooming 1997). 1996. aastal importis Eesti kartulit ja kartulisaadusi 25 000 000 krooni väärtuses, sellest 18% moodustas kartulikrõpsude import.

Friikartuli värvus peab olema kuldne, ilma pruunide või mustade laikudeta. Värvus sõltub redutseerivate suhkrute sisaldusest. Värskest koristatud mugulatest saab heledama friikartuli. Pike-mal hoidmisel, eriti temperatuuril alla 6°, suureneb redutseerivate suhkrute sisaldus mugulates. Selle nähtuse vältimiseks tuleb mugulaid hoida temperatuuril 15–20°. Õlisisaldus prantsuse moodi valmistatud friikartulis olgu 5–7%. Praadimine kestab tavaliselt 30–90 sekundit eelnevalt 140–180°-ni kuumutatud õlis. Friikartuli saagis moodustab 30–45 kg 100 kg mugulate kohta. Friikartulit hoitakse sügavkülmas (külmutus 7 min. –20°C temperatuuril).

K a r t u l i k u i v i s e d . Veerikaste taimesaaduste kuivatamine on vanimaid säilitusviise. Kartulimugulate niiskus alandatakse 12%-ni. Kuiviseid valmistatakse keedetud või värskest kartulist. Kuivkartulist valmistatakse graanuleid või helbeid. Toode-takse ka kartulilõike, kartulikuubikuid või kartulisõmeraid. Kartulikuiviseid kasutatakse toidu lisandina, peamiselt praadide gar-neerimiseks.

Kartuligraanulid valmistatakse kvaliteetsetest kartulimugula-test, mis on kasvatatud sobivast sordist sobivas kasvupiirkonnas.

Mugulapartii ei tohi sisaldada mulda, kive jm võõrkehi üle 3%, mädanenud, mehaaniliselt vigastatud või külmast rikutud mugulaid kuni 10%. Granulaatide valmistamiseks peab mugulatel olema selline tekstuur, mis meenutab värseid mugulaid. Liig suur tärglisesisaldus on kartuligraanulite tootmiseks sobimatu, sest see põhjustab graanulite kleepumist üksteise külge. Liig madal tärglise protsent aga põhjustab ülearu kõvade graanulite tekkimist. Kvaliteetsete graanulite saamiseks peab mugulate eritihedus olema vähemalt 1,073, mis vastab 19%-lisele kuivainesisaldusele. Graanulimeistrid omistavad suurt tähtsust mugulate sisu värvusele, kuna sellest sõltub graanulite värvus. Mugulate kalduvus sisu tumenemisele kuivatamisel sõltub eelkõige kartuli sordist, kuid ka kasvuoludest ja säilitusviisist. Värvusemuutused arvatakse olevat põhjustatud fenoolühendite hapendumisest. Neist ühenditest tuleks eelkõige nimetada türosiini. Tähtis on ka polüfenooloksidaasi katalüütiline aktiivsus. Keedetud kartuli sisu tumenemist põhjustab klorogeenhappe rauaioon ja kartulimahla happesus. Ensüümide aktiivsus sõltub temperatuurist ja väheneb madalama temperatuuri mõjul. On olemas ka mitteensümaatiline tumenemine, mis on põhjustatud melanoidinprotsessidest.

Kartuligraanulite tootmiseks mugulad eelkõige pestakse ja puhastatakse koorest kuuma veeauruga. Seejärel mugulad tükeldatakse ja tükid suunatakse vanni, kus kartul reageerib naatriummetabisulfitiga vältimaks lõikepinna tumenemist. Järgnevalt mugulaid keedetakse kuuma veeauruga 35–50 min. Seejärel keedetud produkt niiskusega 30–35% läheb jahutamisele 32–43° temperatuurini. Jahutatud mass kuivatatakse kolmes etapis kuuma õhuga pneumaatilises kuivatis. Esimesel etapil saadakse kartulimass niiskusega 17–19%. Järgmisel etapil langeb niiskus 10–12%-le. Seejärel jahutatakse ja laaditakse produkt hermeetilisse konteinerisse, millesse pumbatakse gaasilist lämmastikku hapendumise vältimiseks. Järgneb granulaadi fraktsioneerimine sõelumisega. Granuleerimiseks lisatakse kartulimassile lõssipulbrit, taimeõli, vürtse ja kuuma vett. Vastav pump pressib töödeldud saaduse granulaadikuivatisse. Järgneb uus kuivatus ja sõelumine. Seejärel graanulid jahutatakse ja pakitakse.

Kõikjal on levinud mitmesuguse kuju ja suurusega kartulikuivised. Eristatakse kartulikuubikuid, kartulilõike, kartulisõme-

raid, kartulibrikette. Need valmistatakse kuivatatud mugulatest, mille niiskus on 8–10%. Kartulikuubiku mõõtmed on enamasti $5 \times 5 \times 5$ mm kuni $12 \times 12 \times 12$ mm. Kartulikuubikuid hoitakse külmutatult ja kasutatakse salatite ning suppide valmistamiseks või liha- ja aedviljatoitude koostisosana. Kuivkartulijahvatist tunatakse pooltoidusena, millest on võimalik kodus hõlpsasti ja kiiresti toitu valmistada: kartuliputru, -püreed.

Kartulikuiviste valmistamiseks kasutatavad mugulad olgu normaalselt valminud, haigustest nakatumata, päevitumata, külma-kahjustusteta, tühikuteta, sisu aga varjatud kahjustusteta. Ka olgu mugulad korrapärase kujuga ja nende paksus üle 4 cm ning mugula pikkus soovitatavalt 4–5 cm. Mullasust ei lubata üle 1% ja kõikide defektide summa ei tohi olla üle 6%. Muguladefektid ja mitmesugused lisandid ning keemiline koostis mõjutavad kuiviste kvaliteeti. Suurema kuivainesisaldusega mugulad annavad kvaliteetsema kuivise, mille omahind tuleb madalam. Oluline on kuiviste värvus, mis sõltub mugulate sordist, sisu värvusest, sisu ensümaatilisest ja mitteensümaatilisest tumenemisest, samuti suhkrusisaldusest. Redutseerivate suhkrute sisaldus mugulates ei tohiks ületada 0,5%, sest suurema suhkruse korral muutub kuivis tumedaks.

Kuiviste tehnoloogia koosneb järgmistest operatsioonidest: mugulate pesemine, koorimine, lõikumine, blanšeerimine, sulfitteerimine, kuivatamine, sorteerimine ja pakendamine. Kuivatamine mõnevõrra muudab keemilist koostist võrreldes värskes, kuivatamiseelse kartuliga. Kuivises suureneb dekstriinisaldus ja väheneb lihtsuhkrute sisaldus. Kuivatamisel väheneb ka mõnevõrra proteiinisaldus ja mitmete aminohapete sisaldus. Kuivisekuubikute tuhasus on suurem kui toormel, eriti palju suureneb naatriumisaldus, väheneb aga kaltsiumi-, kaaliumi-, fosfori-, magneesiumi- ja kõikide mikroelementide sisaldus (Lisinka, Leszczynski 1989). Kartuli pooltoitude tootmise kaasaegse tehnoloogia probleemiks ongi, kuidas vältida saaduste toiteväärtuse langust töötlemise käigus. Nimetatud tehnoloogia suureks puuduseks ongi minu meelest naatriumisalduse rohkem kui kahekordne suurenemine ja kaaliumisisalduse kahekordne vähenemine. Tööstuslikult toodetud kartuli pooltoitude rohkel pruukimisel

võib tagajärjeks olla hüpertooniatõve, selle maailmas kõige levivuma tsivilisatsioonihäiguse süvenemine.

Söödakartul. Söödakartul täidab oma ülesande, kui ta annab pinnaühiku kohta suure kuivainesaagi, mis sisaldab palju tärklist ja proteiini. Seega söödakartuli majandusliku väärtuse kõige olulisem tunnus on söötühikute saak hektari kohta. Söödakartulina kasutatakse ka seda osa söögikartuli saagist, mis nõuetele ei vasta. Spetsiaalseid söödakartuli sorte ei ole Eestis aretatud. Söödana kasutamiseks sobivad need kartulisordid, mis konkreetsetes oludes annavad kõige suurema kuivainesaagi ega ole "vesised". Kesk-Euroopas kasutatakse kuni pool kartulisaagist loomasöödaks. Probleemiks on suure kartulimassi säilituskaod, mis on enamasti 10–15% piires, sageli tunduvalt rohkemgi. Säilituskadude vähendamiseks söödakartul kuivatatakse. Kartulikuiviste säilituskadu on tunduvalt väiksem, enamasti 3–7% piires (Lisinska, Leszczynski 1989). Eestis valmistati kartulist söödakuivist seitsmekümnendatel aastatel mitmes sovhoosis: Mõnistes, Väimelas jm. Söödakartul lõiguti vastava masinaga ja lõigud kuivatati trummelkuivatis 10–12% niiskuseni. Seejärel kartulikuivised jahvatati söödajahuks tavalise söödapurustajaga. Saadud kartulijahu osutus väga heaks söödaks sigadele.

Kasutatakse ka söödakartuli sileerimist, mis samuti võimaldab vähendada säilituskadusid. Enne sileerimist tuleks sigadele mõeldud söödakartul aurutada, veistele mõeldud (eriti nuumloomade) siloks võib kasutada ka toorest kartulit. Sileerimise põhimõtteks on luua piimhappebakterite elutegevuseks soodus keskkond. Sel juhul bakterid hapendavad sööda. Tekkinud piimhape mõjub konservandina, ega lase söödal rikneda. Piimhappebakterid on anaeroobsed bakterid, kes vajavad õhuvaba keskkonda. Kui silohoidla õhku ei pea, hakkavad seal paljunema roisubakterid ning silo rikneb.

Sileerimiseks kartul pestakse puhtaks ja sigadele mõeldud kartul aurutatakse 30–45 minuti kestel. Seejärel kartul muljutakse ühtlaseks kartulimassiks ja paigutatakse kihiti hermeetilisse hoidlasse. Järgmise (umbes 30 cm paksuse kihi) võib hoidlasse paigutada siis, kui alumine kiht on jahtunud 40°-ni. Seejärel pressitakse jahtunud kiht kinni ja jahutatakse. Pealt kaetakse sel moel täidetud silohoidla 20–30 cm paksuse aganakihiaga või turbaga ja

seejärel kilega. Kile kaetakse omakorda mulla või turbaga, et silo ei külmuks. Paremaks säilimiseks on soovitatav sileerimisel lisada kartulile silobakterite juuretist. Sileerimine võimaldab säilitada ja söödaks kasutada ka mehaaniliselt vigastatud või alamõdulisi mugulaid.

Tööstuskartul. Tööstuskartul on piirituse-, tärklise- ja siirupi-tööstuse tooraineks.

Piiritusetööstus. Juba 19. sajandil kujunes Liivimaa mõisate tuluallikaks piiritusetööstus Peterburi ja Riia nõuete rahuldamiseks. 19. sajandi keskpaiku loendati Liivimaal üle 300 viinaköögi. Piirituse toormeks oli kartul. Piirituse väljatulek 93–113 l/t sõltub kartuli tärklisesisaldusest. Seoses sellega oli vaja täpsustada, millised kartulisordid on piirituseajamiseks sobivamad. Vajalik uurimistöö tehti esialgu Vana-Kuuste põllumajanduse instituudis (1834–1839), kus tehnoloogiline hinnang anti rohkem kui 40 kartulisordile. Samaaegselt oli vaja ka kaasajastada piirituseajamise tehnoloogiat. Piirituse destilleerimine on õige energiamahukas protsess ja arusaajad inimesed kaebasid, et Liivimaa metsad raiutakse maha piiritusevabrikute kütteks. Piirituse destilleerimise moderniseerimisega hakkas tegelema lühiaegne Tartu ülikooli rektor, füüsikaproffessor Johann Jakob Friedrich Wilhelm Parrot (1791–1841).

Etüülpriiritust (etanooli) kasutatakse lahustina, lakkide, filmide, tehiskiu, värv- ja lõhkeainete valmistamiseks, ka parfümeerias ja ravimite valmistamiseks. Suur osa etanoolist kulub alkohoolsete jookide valmistamiseks. Etüülpriiritust valmistatakse tärklise- või suhkrurikastest taimedest, tehnilist piiritust aga puidu hüdrolüsaadist, maagaasist või paberitööstuse jäätmetest. Tehnilist piiritust denatureeritakse (muudetakse joogikõlbmatuks) püridiinaluste, 2-propanooni või metanooli lisamise teel. Kasutatakse peaaesjalikult kütusena. Eesti NSVs toodeti piiritust ligikaudu 1 000 000 dekaliitrit aastas, seega 10 l *per capita*. Etanooli kontsentratsiooni jookides väljendatakse mahuprotsentides (alkoholi kogust ml-tes 100 ml lahuse kohta).

Piiritusekartuli mugulad peavad olema vigastusteta, kuivad, terved, idanemata, ühtlase või ebahütlase värvusega, mugulatele ei tohi olla liibunud mulda üle 1,5%. Mugulate paksus olgu vähemalt 30 mm. Normist väiksema läbimõõduga mugulaid lubatakse

kuni 5%. Kuni 5 mm sügavate või kuni 20 mm pikkuste mehaaniliste vigastustega mugulaid võib olla kuni 2%, kuid ei lubata katkimuljutud mugulaid. Märkmädanikku, mustkärna nakatunud mugulaid ei lubata. Erandina on lubatud vabrikutel varuda külmunud mugulaid, kui need kohe ümber töötatakse. Tärglisesisalduse põhikonditsioon on 15%.

Alkoholi toodavad pärmiseened, mis lõhustavad lihtsuhkruid. Kartulitärklis tuleb suhkrustada. Selleks mugulad pestakse ja keedetakse kuuma auruga 4–4,5 atm rõhu all umbes tund aega. Seejärel lastakse pehmeks keedetud mass katlast välja. Keedetud kartulimassi nimetatakse meskiks. Meski pumbatakse suhkrustamistõrde, kus ta jahtub 75–80°-ni, seejärel lisatakse meskile 3% linnaseid või käärimisseene juuretist. Meski muutub magusaks 61°-sel temperatuuril. 10–15 min. kestel tekib 14–15% maltoosi. Magus meski jahutatakse 30°-ni, lisatakse pärm ja pumbatakse käärimistanki, kus ta 2–3 ööpäeva käärib. Käärinud meski sisaldab 8–9% etanooli. See eraldatakse meskist destilleerimise teel. Jääkmeski on kartulipraak, mis on väärtuslik loomasööt. Esimesel destilleerimisel saadakse toorpiiritus, mis sisaldab 88% etanooli ja 0,4% puskariõlisid. Need on vastiku lõhna ja maitsega ning tervist kahjustava toimega. Toorpiirituse teistkordsel destilleerimisel saadakse rektifikaatpiiritus, mille kangus on 95,5% ja kus puskariõlisid on alla 0,003%. Kolmanda destilleerimise tulemusena saadakse 96,5% kangusega eriti puhas piiritus, mida kasutatakse viina ja likööri valmistamiseks (Lepajõe 1979).

Tärglise- ja siirupitööstus. Nüüdisajal kasutatakse tärglist kulinaarias, kondiitri- ja vorstitööstuses. Toor- tärglisest tehakse siirupit, dekstriini ja kristalset glükoosi. Tärglis on kasutamist leidnud liimainena tekstiili-, paberi-, tuletiku-, värvi-, asbesti-, parfümeeria-, kummi-, naha- ja plastmassitööstuses, kasutatakse ka polügraafias, meditsiinis, isegi terasevalamisel ja naftapuuraudude rajamisel. Kartulitärklise toormeks on tärgliserikkad kartulimugulad või kartulikoored. Tärglisekartul olgu vigastusteta, kuiv, terve, idanemata, ühtlase või ebaühtlase värvusega. Mugulate paksus olgu vähemalt 30 mm. Roheliseks päevitanud või kasvunditega mugulaid lubatakse kuni 2%, närbunud mugulad on keelatud. Normist õhemaid mugulaid võib partiis olla kuni 5%, kuni 5 mm sügavuste või üle 20 mm pikkuste

mehaaniliste vigastustega mugulaid tohib olla kuni 2%. Katki-
muljutud mugulad ei ole lubatud. Pruunmädanikku, süvikkärna
või kuivmädanikku nakatunud mugulaid tohib olla kuni 2%. Üld-
se ei ole lubatud märgmädanikku, ringmädanikku või mustkärna
nakatunud mugulaid ning külmunud mugulaid. Mulda võib olla
kuni 1,5% mugulate massist. Tärgklisesisalduse põhikonditsioon
on 15%. See näitaja oleneb sordist ja kasvuoludest. Keskmis-
selt saadakse 8 kg mugulate kohta 1 kg tärgklis. Eelistatakse
kõrgema tärgklisesisaldusega sorte, mis oleksid ühtlasi suuremate
tärgkliseteradega. Suuremad terad eralduvad rakkudest paremini
ja sadestuvad hõlpsamini tärgklise ekstraheerimisel. K. Annuki
uuringute järgi sobib tärgklisetööstusele Eestis kõige paremini sort
"Olev", piiritusetööstusele aga sort "Sulev". Eestis on avasta-
tud sorte, mille tärgklisesisaldus on 20–22%, kuid need sordid on
suhteliselt väikese mugulasaagiga.

Kartulitärgklise tootmine jaguneb järgmisteks etappideks: pe-
semine, riivimine, toortärgklise ekstraheerimine, toortärgklise pu-
hastamine (pesemine), kuivatamine ja pakkimine. Tärgklis paik-
neb tärgkliseteradena kartulirakkudes. Terade läbimõõt on 25–
100 mikromeetrit. Lisaks tärgklisele sisaldavad mugulad proteiini,
kiudainet, suhkrut, rasva ja mineraalaineid. Need komponendid
raskendavad tärgklise eraldamist ja puhastamist. Näiteks valgud
koaguleeruvad mahlavees, aeglustades tärgkliseterade sadestumist
ja põhjustades tärgklise omaduste halvenemise. J. Jõudu uuritud
on näidanud, et redutseerivate suhkrute ja aminohapete vahel toi-
muvad reaktsioonid põhjustavad tärgklise tumenemist ja kvaliteedi
langust. Seetõttu ei tohiks tärgklisekartuli üldine suhkrusisaldus
olla üle 1% ega redutseerivate suhkrute sisaldus üle 0,4%. Täna-
päevastes tärgklisevabrikutes saab mugulates leiduvast tärgklisest
eraldada kuni 85%. Ülejäänud tärgklis satub jäätmetesse või läheb
ekstraheerimisel kaduma.

Mugulad juhitakse kuhjadest või hoidlast välja mööda pikka
veega täidetud renni. Suurem osa mulda eraldub ujumisel, üle-
jäänu pesemismasinas. Pestud ja kaalutud mugulad riivitakse,
et eralduks tärgkliseterad. Riivimismasin koosneb teraspulkade-
ga trumlist ja seda ümbritsevast sõelast. Riivimisel saadakse
tugevasti vahutav püdel mass, mis sisaldab kõiki mugula koos-
tisosid. Kokkupuutel õhuga hakkab rakumahl kiiresti tumenema,

mistõttu see tuleb eraldada tsentrifuugimise teel. Rakumahlast vabastatud kartulimassile lisatakse vett ja saadud meski juhatakse ekstrakterisse. See on sõeltrummel, kus tärkliheterad uhutakse veega rakkudest välja. Sõela läbinud vesi ja selles hõljuvad tärkliheterad moodustavad tärkliisepiima. Sõelale jäänud jämedamad kartulitükid riivatakse teist korda ja ekstraheeritakse. Järelejäänud kartuliosakesed on pulp ehk tärkliiseraba, mida kasutatakse loomasöödaks. Tärkliheterade erikaal on 1,6 korda suurem kui veel, seetõttu saab neid sadestada. Lihtsama tehnoloogia korral kasutatakse suuri vanne, kus tärkliis setib põhja. Toortärkliise peale jäänud vesi juhatakse ära sifooniga. Puhastamiseks sadestatakse tärklist korduvalt. Kiiremini settivad jämedamad tärkliheterad, mida kasutatakse toidutärkliiseks. Vannides tärkliise sadestamine võtab kaua aega (30 tundi), mistõttu sadestatakse tärklist tsentrifuugimisega. Tärklist kuivatatakse spetsiaalsetes trummelkuivaites 45–50° juures. Parim kuivatusviis on vaakumkuivatus. Kuiv tärkliis (niiskus 20%) sõelutakse ja pakendatakse.

Siirupitootmine. Tärkliise osalise hüdrolüüsiga saadakse siirup, mis koosneb maltoosist, glükoosist ja dekstriinist. Siirupit kasutatakse kondiitri- ja konservitööstuses, karamelli, marmelaadi, halvaa, tarretise, keedise jm valmistamiseks, kus ta hoiab ära suhkru kristalliseerumise. Siirupit kasutatakse ka pagaritööstuses ja karastusjookide valmistamisel. Temast saab valmistada ka puhast kristalset glükoosi, mis läheb suuremalt osalt ravimite valmistamiseks. Siirupit saadakse enamasti tärkliise töötlemisel mineraalhapetega. 1000 kg siirupi saamiseks kulub 1600 kg tärklist. Lihtsamal viisil hüdrolüüsitakse tärklist lahtistes vannides, lisades väävelhapet. Täiuslikum hüdrolüüs kulgeb soolhappe mõjul konverterites rõhu all. Saadud siirupit filtreeritakse filterpressiga ja puhastatakse aktiveeritud söega. Vedelat siirupit keedetakse tihendamiseks vaakumkatlas.

KARTULITEADUSE ARENGUSUUNAD

Kartulikasvatuse arendamiseks uuritakse kartuli geneetikat, seemnekasvatust, kartulitaime füsioloogiat ja taimekaitset (umbrohtude, haiguste ja kahjurite tõrje). Geneetika-alaste programmide ülesandeks on mõjutada uute sortide pärilikkust, et suureneks

saagikus ja resistentsus kahjurite ja haiguste suhtes. Resistentsuse suurendamine võimaldab saada suuremat ja kvaliteetsemat saaki ilma keemilise taimekaitseta. Käesoleval ajal tõrjutakse umbrohtu, haigusi ja kahjureid peamiselt keemilisel teel (pestitsiididega), mis ohustab kartulisööja tervist ja looduskeskkonda. Uute pärilike omadustega sortide saamiseks või olemasolevate resistentsuse parandamiseks on välja töötatud meetodid, kuidas kartulitaimede geenigarnituuri täiendada või "parandada". Suuremates uurimiskeskustes on asutatud geenipangad, kus leidub sadu või tuhandeid sorte ja vorme, millest saab aretuse lähtematerjali. Kasutusel on ka molekulaargeneetika edusammud. Uute geenide paigutamine rakutuuma vajab taime geenigarnituuri täpset tundmist ja kõrgtasemel geenitehnoloogiat. Viimasel aastakümnel on molekulaargeneetika edusammud kutsunud esile kahtlusi, kas organismide pärilikkuse suvaline muutmine on ikka inimkonnale ohutu. Geenitehnoloogia rakenduse tulemusena saadakse nn transgeenilised sordid. Euroopa "rohelist" on transgeeniliste organismide suhtes äärmiselt umbusklikud, väites, et nende organismide loomine ja toiduks või söödaks kasutamine võib põhjustada inimkonnale ettearvamatuid hädasid. Kui Prantsusmaa valitsus andis 1997. aastal loa Prantsusmaale USA transgeenilist maisi külvata, tekkis sellel maal suur rahulolematuse. Fanny de Sivers (1999) kirjutas, et mitmed Prantsusmaa tarbijateühingud, ka Greenpeace ja Ecoropa kaebasid põllumajandusministeeriumi kohtusse, sest USA maisi saatedokumendid ei anna täpseid andmeid selle kohta, kuidas transgeensed taimed mõjuvad tarbija tervisele. Sama kehtib ka soja ja kartuli kohta.

Füsioloogiliste uuringute ülesandeks on täpsustada seaduspärasusi, mis juhivad kartulisaagi formeerumist. Saagikuse suurendamiseks on nähtavasti ka Eestis suuri väljavaateid, sest katsepõldudel on saadud kuni 70 t/ha saake (Viileberg 1966) ja saadud kuni 1,35 kg raskusi mugulaid!

Seemnekasvatusalased uuringud peaksid näitama, kuidas seemnekartuli potentsiaalset saagivõimet suurendada. Eestis tehtud uuringud on näidanud, et seemnekartuli potentsiaalne saagivõime sõltub eelkõige seemnekartuli hoiurežiimist. Varajased sordid vajavad madalamat ja hilised kõrgemat hoiutemperatuuri (Viileberg 1966). Eesti kartulikasvatuse suure autoriteedi Ju-

lius Aamisepa uuringud Jõgeva sordiaretusjaamas (1926–1931) ja professor Leo Rinne uuringud Tooma sookatsejaamas tõestasid, et madalsoomullal kasvanud seemnekartul andis mineraalmullal kasvatamisel enamasti paremat saaki kui mineraalmullal kasvatatud seemnekartul. Selgus ka, et seemnekartul ei tohiks järgneda seemnekartulile samal põllul varem kui 7 aasta pärast.

Eesti seemnekartul on nakatunud viirushaigustesse, mis saagikust olulisel määral vähendavad. Väärtuslikke uuringuid seemnekartuli tervendamise alal on tehtud aastakümneid Sakus Taimebiotehnoloogia uurimiskeskuses Evika. On välja töötatud tehnoloogia viirushaigustest vabanemiseks ja tervendatud seemnekartuli kiirpaljunduseks. Evika saavutused pole äratanud tähelepanu mitte üksi Eestis, vaid ka välismaal. Kartulit kahjustab palju taimehaigusi ja kahjureid. Eriti suurt kahju tekitavad viirushaigused, vähendades saaki kuni 40%. Mõned viirused kanduvad taimelt taimele putukate abil, teised nematoodide või kartuli seenhaiguste vahendusel (nt süvikkärm). Ökoloogiliselt kõige ohtum on viirusresistentsete sortide aretamine. Kõige levinum kartulihai-gus on lehemädanik, mis võib saaki vähendada kuni 40%. Näiteks Eestis lööbis see haigus 1998. aastal erakordselt vara ja tekitas kartulipõldudele väga suure kahju. Tõrjeks töödeldakse kartulipõlde fungitsiidiga kuni kümme korda suve jooksul. Ka selle haiguse vastu aitab lehemädanikukindlate sortide aretamine. Ohuks kartulile on ka kartulinematoodid. Nematoodikahjustuse vältimiseks tuleb kasvatada nematoodiresistentseid sorte (Eestis sort "Prevalent"). Nematoodist nakatunud põldudelt ei tohi vedada kartulit neisse piirkondadesse, kus nematoodi ei esine. Viimastel aastatel on intensiivistunud kartulimardika rüüste. Nende putukate talvitumist mullas soodustavad pehmed talved.

TULEVIKUVÄLJAVAATED

Kas kartulikasvatusel on tulevikku? Sellele küsimusele vastamiseks peame eelkõige analüüsima kartulikasvatuse hetkeseisu ja suundumusi. Sajandivahetusel on kartuli kasvupind maailmas ligikaudu 20 000 000 ha ja kogusaak 300 000 000 t. Suurim kartuli kasvupind paikneb Kesk- ja Ida-Euroopas (koos SRÜga), kus aastane kartuli kogusaak on umbes 150 000 000 t, s.o umbes pool

maailma kogusaagist. Lääne-Euroopa ja USA kartuli kogutoodang aastas on umbes 65 000 000 t. Kogusaak elaniku kohta aastas oli 1984. a kg-des: Poola 1008, Saksa DV 702, Eesti NSV 534, Holland 430, NSVL 310, Iirimaa 282, Rumeenia 260, Tšehhoslovakkia 242, Taani 235. Loetletud on vaid need maad, kus kartuli kogusaak aastas *per capita* ületas 200 kg. Juhtivad kartulimaad kogusaagi suuruse järgi on SRÜs, Hiina, Poola, USA, Saksamaa ja India. Kõige suuremaid saake hektari kohta saadakse aga Hollandis, Inglismaal, Prantsusmaal, Saksamaal ja USAs.

Kartuli külvipind ja kogusaak on suuremad nendes maades, kus teraviljasaak on suhteliselt madal vähem viljaka mulla või teraviljale ebasoodsa kliima tõttu. Sageli sobivad sellised muldad kartulile paremini kui teraviljale. Nendes riikides, kus teravilja (eriti maisi) saagid on suured, väheneb kartuli kasutamine loomasöödana, samuti tärglise ja piirituse tootmiseks, sest selleks eelistatakse kasutada teravilja. Inimtoiduna kasutatakse kõige rohkem lauakartulit, vähem tööstuslikult töödeldud kartuli pooltoite.

Riik	Toit tuh t	Toit %	Sööt tuh t	Sööt %	Tööstus tuh t	Tööstus %
Saksamaa LV	4902	49,1	4041	40,7	838	8,3
Suurbritannia	4695	103,7	136	3,0	0	–
Holland	1045	20,5	279	5,5	2178	42,7
Prantsusmaa	4790	72,1	328	4,9	522	7,9
Iirimaa	34	34,5	371	37,4	0	–
Taani	299	44,9	19	3,2	161	26,9
Poola	5509	20,7	18176	68,4	2697	10,1
USA	11041	96,4	276	2,4	140	1,2

T a b e l . Kartuli kasutamine inimtoiduks, söödaks või tööstustoorimeks t/aastas (Lisinska, Leszczynski 1989). Saksamaa, Suurbritannia, Hollandi ja Iirimaa kohta on esitatud 1975.–1976. a andmed, Poola kohta 1986. ja USA kohta 1972. a andmed.

Tabelist paneme tähele, et Suurbritannias kasutati toiduks 103,7% saagist! Selgituseks: siin on arvesse võetud ka toidukar-

tuli import 1975.–1976. aastal. Esitatud andmetest selgub, et kõige suurem osa kartulisaagist kulub toiduks Suurbritannias, USAs ja Prantsusmaal, söödaks Saksamaal ja Poolas, tööstustoomeks Hollandis ja Taanis. Toitumistavad aga muutuvad, inimtoiduses on suurenenud loomse toiduse osatähtsus ja vähenenud taimne osa. Saksamaa Liitvabariigis kasutati 1950.–1951. a 186 kg kartulit aastas *per capita*, aga 1970. aastal vaid 70 kg. 1950. aastal sõid poolakad 270 kg, aga 1984. aastal vaid 149 kg *per capita*. Kõige suuremad kartulisööjad maailmas ongi poolakad, teisel kohal on sakslased ja kolmandal venelased. Järgnevad hispaanlased ja inglased. Ajavahemikus 1966–1980 on Lääne-Euroopas ja USAs kartuli kasvupind vähenenud 65%. Sel põhjusel on ka kartuli kogusaak vähenenud 20%, kuigi saagikus on 15% suurenenud. Erandiks on USA ja Holland, kus kartuli kogusaak on suurenenud. Venemaal ja Hiinas ei ole üldsaagil ega kasvupinnal olulist dünaamikat täheldatud. Seevastu paljudes arengumaades suureneb nii kartuli kasvupind kui ka üldsaak. Viimase 50 aasta kestel on kartuli kogusaak maailmas suurenenud 50%, peamiselt saagikuse suurenemise arvel. Eestis ei ole viimase 50–60 aasta jooksul saavutatud 1935.–1939. aasta taset, mil see oli keskmiselt 956 100 t aastas, kasvupind 78 000 ha. Kartuli rekordkogusaak saadi siiski 1970. aastal, kui see moodustas 1 414 300 t. Sel aastal koguti *per capita* 1042,8 kg kartulit, mis on nähtavasti maailmarekord (*Eesti...* 1984). Ka kartuli saagikus oli 1970. aastal tähelepanuväärne 17,8 t/ha. Hiljem ei ole Eestis enam nii palju kartulit kasvatatud. Kartuli kasvupind ja kogusaak on süstemaatiliselt vähenenud, 1997. aastal oli kasvupind vaid 12 800 ha ja 1996. a kogusaak 150 000 t.

Eesti kartulikasvatuse viimaste aastate allakäigu põhjused on majanduspoliitilised. Peapõhjuseks on kartulituru kitsenemine. On ju ära langenud Venemaa täitmatu turg, ei kasutata enam kartulit kohaliku piiritusetööstuse tarbeks, imporditakse varajast lauakartulit, ei toodeta nimetamisväärsetes kogustes kartuli pooltoiduseid, vaid eelistatakse neid importida, andes sel viisil tööd teiste riikide põllumeestele ja toiduainetööstuse töötajatele.

Eesti majandusmehed juurdlesid juba enne Teist maailmasõda, kuidas suurt kartulisaaki tulusamini kasutada. Eelkõige valiti selleks teeks söögikartuli eksport. Juba 19. sajandil oli söögikartulit

Soome müüdid, kus kartulikasvatuse looduslikud olud olid tunduvalt halvemad. Kui söögikartuli eksport kahanes, hakati Julius Aamisepa initsiatiivil otsima võimalusi kvaliteetse seemnekartuli müügiks Kesk- ja Lõuna-Euroopa maadesse. Nagu teada, ei sobi kartulikasvatuseks kuiv-palav kliima, mis põhjustab kartuli kidumise. Selle füsioloogilise haiguse vastu võitlemiseks on ainuke tõsine võimalus kasutada soodsast kasvukohast pärit seemnekartulit. Seemnekartuli eksport oli üsna tulus ettevõtmine ja ületas 1937. aastal 10 000 t ja tegi Eestist pärineva seemnekartuli kuulsaks üle Euroopa. Nüüdki võiks püüda neid ammuseid sidemeid värskendada. Seda enam, et EPMÜ taimebiotehnoloogiakeskusel Evika on seemneravimisel ja kiirpaljunduse tehnoloogia väljatöötamisel tähelepanuväärseid saavutusi.

Vaja on ka huvi ja lugupidamist kartuli vastu suurendada. Selles osas võib olla eeskujuks Uus Maailm, kus 1991. aastal avati Prints Edwardi saarel kartulimuseum ja eksisteerib Idaho kartulikomisjoni ja kiriku arhiiv. Antakse välja huumoriajakirja *The Peelings* ("Kartulikoored"). Minu lapsepõlves korraldati ka Eestis maanoorte kartulikasvatuse ja kartulikooremise võistlusi. Kõik see suurendas huvi "maaõuna" vastu.

Kirjandus

- Aamisepp, J. 1939. *Mõnda meie kartulikasvatuse ajaloost.* (Kartulikasvatus I)
- Crummenerl, R., F. Persch 1985. *Rund um die Kartoffel.* Leipzig—Jena—Berlin: VEB Fachbuchverlag
- Eesti NSV rahvamajandus. 1984. Tallinn: Eesti Raamat
- Lepajõe, J. 1979. *Taimikasvatussaaduste säilitamine ja ümbertöötlemine.* Tallinn: Valgus
- Lisinska, G., Leszczynski 1989. *Potato Science and Technology.* London—New York: Elsevier applied science
- Harris, Paul (ed.) 1992. *The Potato Crop: The Scientific Basis for Improvement.* London—New York—Tokio—Melbourne—Madras: Chapman and Hall
- Raudsepp, L., K. Annuk 1959. Kartuli levimise ajaloost. — *Eesti Loodus*, nr 5, lk 273–277
- Schwenke, K. D. *Eiweissquellen der Zukunft.* Leipzig—Jena—Berlin: Urania

- Tooming, V. 1997. Eesti kartulitootmine ei ole tõhus. — *Postimees*, 9. VII
- Viielberg, K. 1966. *Kartulikasvatus*. Tallinn: Valgus

JAAN LEPAJÕE (1928–1999) lõpetas 1952. aastal Eesti Põllumajanduse Akadeemia agronoomia erialal, oli aspirantuuris Leningradi Põllumajanduse Instituudis 1955–1957, seejärel õppejõud Eesti Põllumajanduse Akadeemias (Eesti Põllumajandusülikoolis), alates septembrist 1993 emeriitprofessor. Kuulus *Akadeemia* toimetuse kolleegiumisse ajakirja asutamisest peale kuni detsembrini 1998. *Akadeemias* on varem avaldanud kirjutised “Kaarel Liidak eesti rahvusliku ideoloogia arendajana” (1989, nr 7, lk 1381–1383), “Eesti agraarfilosoofia võimalusi” (1990, nr 4, lk 675–685), “Olnust ja olevast linakasvatuses” (1997, nr 5, lk 972–982) ning kaks arvustust (1989, nr 7, lk 1533–1535; 1993, nr 6, lk 1287–1298). Käesolev kirjutis on tõenäoliselt viimane töö lahkunud teadlase sulest.

PÄDEV BIOLOOGIA JA BIOLOOGIAPÄDEVUS

Mõtisklus

Jüri Keskpaik

Mis on olnud, see saab olema, ja mis on tehtud, seda tehakse veel — ei ole midagi uut Päikese all! Või on midagi, mille kohta võiks öelda: vaata, see on uus? Kindlasti see oli juba olemas muistseil aegadel, mis on olnud enne meid!

Koguja 1:9–10

EESSÕNA

Õpetajana pean kasvatama kaasaja bioloogia saavutusi arvestava programmi kohaselt ökopädeva õpilase, kellel on ellu astudes säästev keskkonnahoiak. Millel see hoiak aga peaks põhinema? Kas aukartusel elu ees, nagu Albert Schweitzer selle määratles, või hirmul, mille põhjustab lähenev ökokatastroof? Ilmselt pole õppekava koostajad seda küsimust endale esitanud. Olen veendunud, et me kasvatame endiselt inimest, keda rõhub ökoloogilise katastroofi hirm, ehk teisisõnu, egoistlikku isiksust, kes teeb kõike ainult ellujäämise eesmärgil. Nii talitades jääb aga inimene saagima oksa, kus ise istub.

Et midagi muuta, tuleb õpilastes, inimeses üldse, kujundada suhtumist loodusesse, mille aluseks on aukartus elu ees. Seda saab teha ainult siis, kui võetakse omaks kvaliteedilt uus, õieti küll unustusehõlma vajunud vana elusakäsitlus. See tõdemus sunnibki mind siin mõtisklema.

MILLEST MA LÄHTUN

Käesolev kirjutis ei pretendeeri teaduslikkusele, pigem on see mõtisklus, kus ma bioloogina kõrvutan oma isiklikku maailmapilti üldkehtiva loodusteadusliku maailmapildiga. Seepärast loobun teadusartikli puhul nõutavast kirjandusallikatele viitamisest ning nimetan ainult autoreid, kelle tööd on olnud tähtsad minu maailmavaate kujunemisel. Kõik need autorid on käsitlenud kahte bioloogilise tegelikkuse võtmeküsimust: elu olemust ja selle kujunemist. Tegu on meenutusega isikliku maailmapildi kujunemiskäigust, mille liikumapanevaks jõuks on olnud vastuse otsimine inimkonna igavestele küsimustele: Kes ma olen? Kust ma tulen? Kuhu lähen?

Minu maailmavaate kujunes teaduskeskkonnas, kus bioloogilise reaalsuse tõlgendamisel olid määravad rangelt materialistlikud seisukohad (Frolov 1973; Haberman). Kõik, mis ei mahtunud teadlaste arvates materialistliku maailmavaate piiridesse, oli kritiseeritav, kuid mitte alati kõrvale heidetav. Ajapikku võeti paljud seisukohad siiski omaks. Nii juhtus Ludwig von Bertalanffy 20. sajandi alguses loodud süsteemide teooriaga, mis muutus 1970. aastatel bioloogide seas populaarseks, pannes aluse nn süsteemsele lähenemisele (Blauberg, Judin 1973), arusaamale, et elementide integratsioon on midagi enam kui nende aritmeetiline summa. Bioloogile, kes elunähtusi uurib, on see hästi mõistetav. Mitte ainult organismi, vaid ka kõiki organismisiseseid ja -üleseid struktuure võib vaadelda süsteemidena. Sõna "süsteem" aga assimileerib selle osa, mis ei ole vahetult uuritav ega osakaupa seletatav. Süsteemiteooria vahendusel muutub mõistetavaks ka organismi ja keskkonna vahelise suhte semiootiline tõlgendus, mille võttis käesoleva sajandi algul kasutusele teoreetilise bioloogia rajaja Jakob von Uexküll.

Teine bioloogidele huvipakkuv suund on seotud P. Teilhard de Chardiniga, kes käsitles inimese kujunemist eluslooduse evolutsiooni taustal. Erinevalt darvinistlikust evolutsiooniteooriast on tema teooria kreatsioonistlik, kuid mitte piibellik. Teilhard de Chardini teooria ei leidnud meie bioloogide seas vastukaja ning minulegi jäi tema mõttekäik kaua aega mõistatuseks. Alles nüüd

adun ma seda kui ühte võimalikku seletust elu tekkimisele ja arenemisele, millel on kindel koht eluslooduse tunnetamisel.

Rakendades uurimistöös süsteemsuse printsiipi, kus keskseks on tervik ja mitte osa, puutusin kokku arhetüübi mõistega, mille tõi teadusse Goethe. Metafüüsikat pani mind aktsepteerima Rudolf Steineri (1992) seisukohtadega tutvumine. Metafüüsikast mõjustatuna püüdsin lahti mõtestada inimeses peituvat religioosset vajadust ning selle rahvuslikku väljendust. Kasutasin sealjuures Uku Masingu (1993jj), Oskar Looritsa (1990) ja Matthias Johann Eiseni (1995) töid eestlaste loodususundist ja mütooloogiast.

Kõik need vaatenurgad on kujundanud mu seisukohti: kaasaegse loodusteadusliku maailmapildi analüüsimisel lähtun materialistlikust vaatenurgast, mille taustaks on metafüüsilised ja müstilised teadmised ning kogemused. Minu maailmavaate kolm tahku moodustavad terviku. Need on minu "prillid", läbi mille näen kõike ümbritsevas maailmas toimuvat. Sellised prillid on looduse poolt inimesele kaasa antud läbi mina kolme oleku, mis määravad inimese loodusetunnetuse võimalused.

MILLINE ON MINU MÕTTESKEEM

Meile kõigile on tuntud mõistepaarid hea—halb, pikk—lühike, rumal—tark, ilus—inetu jne. Inimese tava suhtlemine on enamasti üles ehitatud seesugusele kontrastile, must-valgele mõttemallile. Teaduses ei piisa kahevalentsest loogikast ning seetõttu olen harjunud kasutama teistsugust mõttemalli, kus kahte vastandlikku mõistet tuleb käsitada ühtsena, ning see saavutatakse kolmanda mõiste abil, mis vastuolu neutraliseerib. Näiteks värvused must ja valge on vastandid, mida ühendab kaks üleminekuvõimalust: hall ja kirju. Hulgateoreetilises mõttes saame halli värvust vaadelda kui musta ja valge lõikumisel tekkinud ühisosa, mille toon sõltub lähtevärvide kontsentratsioonist. Kirju on käsitatav musta ja valge summana, kusjuures nende proportsioonid võivad olla erinevad.

Järgneva käsitlese põhimõisteteks on materia, vaim, teadvus ja olemine. Need inimõistuse sünnitatud mõisted ei seisa lahus, vaid üksteisega põimununa tekitavad nad struktuuri, mil-

le konstrueerimise põhimõte on järgmine: materia ja vaim on vastuoluta tervikuks ühendatavad mõiste "olemine" (olemise vormid) kaudu, mis omakorda on aga seotud teadvusega. Järelikult on ka teadvus käsitletav koos nii materia kui vaimuga. Laiendame lähtestruktuuri paaridega "materia ja teadvus", "materia ja vaim" ning "teadvus ja vaim", paigutades nad vastavate põhimõistete vahele. Kujuteldava skeemi keskmes koonduvad kõik eeltoodu mõistesse **olemine**, mis selles ontoloogilises mõttekonstruktsioonis on absoluutse tähendusega: ilma selleta kaoks kogu struktuur. See olemist lihtsustav ja tähtsustav struktuur ongi mu arutluse lähtepunktiks.

Olemine avaldub **vormide** mitmekesisuses. Meid huvitava olemise vormiks on **elu (elusloodus)**, mis on tunnetatav vastandvormi **eluta (eluta looduse)** taustal. Kui lähtuda toodud olemise tunnetusstruktuurist, siis on elu olemust võimalik käsitleda kolmest üsna erinevast vaatenurgast: materialistlikust (ehk füüsilisest), metafüüsilisest ja spirituaalsest (ehk müstilisest). Tunnetusprotsessi kajastab suvalisel ajahetkel ühiskonna arusaam elu olemusest, mille kujundavad kolmest vaatenurgast lähtuvad ja omavahel tasakaalustatud elu olemuse peegeldused.

Tänapäeva loodusteaduslikus maailmapildis põhineb arusaam elust (vastandus elus—eluta) ühekülgselt füüsilisel käsitlusel ning see on mõjutanud ka teiste käsitlusviiside kujunemist ja osatähtsust. Kategooriliselt eitav hoiak valitseb religioosse käsitluse suhtes, mida üldiselt ei peeta teaduslikuks. Metafüüsika suhtes on hoiak teistsugune, selle valdkonna nähtusi peetakse potentsiaalselt tunnetatavaks. Küsimus on vaid ajas ja tehnilises arengus. Selline hoiak tuleneb peamiselt füüsilisest väljakasvanud teadusliku tunnetuse meetodist, millele panid aluse Galilei ja Newton. Loodusnähtuste tunnetuse aluseks on inimese viie meelelega kogetav vaatlus ja eksperiment, mida juhib reduktsionistlik tunnetusprintsip: terviku (=loodusnähtuse) jagamine osadeks ning seejärel osadest terviku koopia loomine (analüüs—süntees). Reduktsionismi tagajärjeks on elunähtuste taandamine puhtalt füüsilisteks protsessideks ning nende vabastamine metafüüsikast (elujõust) ja müstikast (vaimust). Sellest johtuvalt on elu olemuse teaduslikul avamisel taunitav vitalistlik ja

kreatsioonistlik lähenemine, ainuõigeks peetakse materialistlikku mõttelaadi.

Sellise maailmapildi pealesurumisega aga takistatakse lapse vaba arengut. Piiblist on tuntud inimese olemuse kolmetine käsitlus: vaim, hing ja ihu. Selle kolmiku on oma koolisüsteemis aluseks võtnud ka Rudolf Steiner ja tema järgijad, kes soovivad näha lapse arengut nende komponentide kooskõlalise kujundamisena. Ka Eesti koolide inimeseõpetuse uus programm toetub sellele kolmikule (Tuulik 1997). Kui võtta aluseks see kolmikjaotus, siis avaneb inimese olemus tema mina kolme põhioleku kaudu, milleks on ihuline, hingeline ja vaimne olek (Lievegoed 1997). Mina ihulise oleku kujundavad inimese vajadused, mis on otseselt seotud tema füüsilise eksistentsiga; need tekitavad inimeses kehalisi janusid. Mina hingelise oleku all mõeldakse inimese mõistusliku tegevusega seonduvaid vajadusi, mis tekitavad temas teadmisjanu. Mina spirituaalse oleku all mõtleme inimese religioosseid vajadusi, tema usujanu. Need olekud on omavahel seotud, kujundades mina keeruka struktuuri. Mina-olekud isiksuses ei ole muidugi tasakaalus, igas inimeses on mõne oleku sünnipärane eelistus. Need eelistused peegelduvad ka mõtteviisis.

Mina struktuur on mitmeti analüüsiv, käesolevas arutelus on oluline mina olekute muutus inimese ontogeneesis. On ilmne, et inimene areneb pidevalt sünnist surmani. Et seda paremini mõista, kujutame ette mina kolme tunnetuskanalit, mille kaudu siseneb arenevasse lapsesse vastavat olekut kujundav teabevoog. Mis juhtub, kui me kodus või koolis sulgeme lapsel oma negatiivse hoiakuga mingi tunnetuskanali?

On täiesti ilmne, et mina struktuuritüübid ja nendega seotud eluhoiakud määravad inimese/organismi suhte keskkonnaga. See avaldub erinevas käitumises, mis on põhjustatud vastavast mõtteviisist ja selle alusel kujunenud väärtushoiakutest eluslooduse suhtes. Võttes aluseks J. Royce'i mõttestiilide kirjeldused (täiendatud käitumistüübi ja väärtushinnanguga), iseloomustavad neid eluhoiakuid järgmised tunnused.

Materialistliku eluhoiakuga isiksused toetuvad eelkõige oma viie meelega saadavale kogemusele. Õppimisel ja probleemide lahendamisel ollakse asjadekeskne ja vähem sotsiaalne. Tunnetust iseloomustab reduktsionistlik analüütilisus ning metafüüsilise

ja müstilise kogemuse eitamine. Käitumine on orienteeritud nähtavale maailmale. Enesehinnang sõltub vahetust kogemusest ja oma positsioonist lähemas sotsiaalses keskkonnas. Sotsiaalsust iseloomustab tahe domineerida. Elusloodust väärtustab surm ja püüd seda vältida.

Antroposoofilise eluhoiakuga isiksused tuginevad oma ideede väljendamisel ja õppimisel analüütilistele võtetele, loogilisele ja abstraktsele mõtlemisele, probleemide lahendamisel eelistatakse deduktiivset teed. Tunnetust iseloomustab üldistusvõime (analüüsi ja sünteesi kiire vaheldumine) ning metafüüsilise ja müstilise kogemuse arvestamine. Käitumine on orienteeritud nähtavale ja nähtamatule maailmale. Enesehinnang kujuneb süvatasanditeni tungiva mõtisklemise käigus iseenda üle. Suhtlemise aluseks on ligimese austamine. Elusloodus väärtustub elu kaudu, kusjuures elu ja surm ei ole vastandid.

Religioosse eluhoiakuga isiksusi iseloomustab intuiitivsus, fantaasiarikkus, emotsionaalsus ja sotsiaalsus. Maailma tajutakse tervikuna ning selle käsitus on semiootiline. Iseennast nähakse nii maailma osana kui sellest irdununa. Tunnetust juhivad müstiline ja metafüüsiline kogemus. Enesehinnang kujuneb eetiliste ning vaimulike kategooriate alusel, omandades tõelisuse alles kõiksuse taustal. Käitumine on orienteeritud Jumalale. Suhtlemise aluseks on ligimesearmastus ja -teenimine. Argielu väärtustub Jumala kaudu.

Tänapäeva loodusteaduslik maailmapilt tähtsustab üle inimese animaalset olekut, alatähtsustab aga spirituaalset (religioosset). Järelikult eelistab kaasaja ühiskond mina-struktuuri üht rühma teistele ning ühiskonnas valitseva mõttemalli alusel kujundatakse ühekülgsed isiksusi. Kes seda mõttemalli omaks ei võta, jääb tagaplaanile.

AUKARTUS ELU EES VÄHENEV

Elus ja eluta looduse vastandamine on loodusteaduste nurgakivi alates nende tekkemomendist kuni tänapäevani ning siin ei näi olevat mingit vastuolu. Kaksikjaotusest tulenevad kas otse või kaudselt kõik põhimõisted ja -teooriad: bio-geosfäär (biosfäär+geo-

sfäär), ökosüsteem (elukooslus+eluta keskkond), organism ja keskkond, elu tekkimine eluta keskkonnast (Oparini teooria) ning selle ajalooline areng (Darwini evolutsiooniteooria) jne.

Elusa ja eluta looduse vastandamine on reduktsionistliku looduskäsitluse esimene samm. Me ei saa tervikut ühekorraga haarata, vaid teeme seda osakaupa: lõhume terviku mingite kindlalt fikseeritavate tunnuste alusel osadeks (parameetriteks, tükkideks, blokkideks), et siis neist taas tervikut kokku seada. Ainus tingimus seejuures on, et protseduur oleks korratav. Piltlikult võime seda ette kujutada mingile hulgale alamhulkade moodustamisena, mille tulemusel hulk saab uue kvaliteedi, muutub alamhulkade pereks. Esialgu tundub, nagu avaks analüüsile järgnev süntees meile nähtuse olemuse, kuid kas see ikka on nii?

Elusorganismi "tükeldamine" (katsed *in vitro* jne) on eriti ilmekas näide, sest see tähendab ju elu uurimist läbi surma. Sünteesida nendest tükkidest (katsetulemustest) taas tervikut seevastu ei tähenda surnust elavakstegemist ega elavas organismis uuritava protsessi olemuse avamist. Ka mõtteline tükeldamine viib sama tulemuseni, detailsemate teadmiste hankimise huvides eemaldub uurija tervikust (=elavast). Järgnev süntees loob aga uue kvaliteedi (tervikliku pildi), milles on vaid uurija poolt loodud "märk elust".

Inimtunnetuse spetsiifikast tulenev reduktsionistlik lähenemine teaduses kätkeb endas väga ohtlikku tendentsi: et elu on uuritud peamiselt surma abil, on inimkonna loodusteaduslikus maailmapildis mõiste "elav" pikkamööda mahult, s.o tähenduslikult vähenenud ning elusloodus on inimese silmis kaotanud tunduva osa oma väärtusest. Aukartus elu ees Albert Schweitzeri tähenduses on taandunud. Kergekäeline otsustus "teadus nõuab ohvreid" on selle kõige ilmekam väljendus, mis avaldub ka hoolimatus suhtumises loodusesse.

ELUKESKKONNA ÜLETÄHTSUSTAMINE

Aukartuse vähenemine elu ees on vaid üks probleemi tahke. On aga veel teine ja mitte vähem oluline tahk. Elus ja eluta looduse vastandamisega on loodusteaduslikus maailmapildis

keskseks muudetud organismi ja keskkonna suhe. Mõistepaari käsitletakse tervikuna, organismi ja keskkonna ühtsusena, mida tõlgendatakse aga ühesuunaliselt. Et elu ilma keskkonnata pole mõeldav, siis ka elu hoidmist nähakse **ainult** elukeskkonna säilitamisena. Meie looduskaitstes kõneldakse valdavalt keskkonnahoiakust, mida kujundab ökokatastroofi hirm. Selline keskkonnahoiaku ületähtsustamine tõrjub elu austamise tagaplaanile. Elu (eluslooduse) mõistmine on aga palju laiem ning organismi ja keskkonna vastandamine on vaid üks selle aspekte.

MIDA TULEKS MUUTA?

Tänapäeva loodusteaduslik maailmapilt on n-ö teaduslik ning vastavalt sellele rajaneb ka õpetamine teaduslikul alusel. Kas see aga peab nii olema? Me ei pea kasvatama lapses eeskätt teadlast, vaid ikkagi inimest, kellel on terve, positiivne suhtumine loodusesse. Looduskasvatuse ülesandeks on järelikult kujundada õpilases mõttestiili, mis on puhtteaduslikust märgatavalt mitmekülgsem. Ainult nii võib ajapikku kujuneda looduse suhtes hoiak, mis põhineb aukartusel elu ees ja elukeskkonna austusel.

Et muuta meie ühiskonna üldist loodusesuhet, tuleks koolide loodusõpetuse eesmärkide püstitamisel lähtuda nii eluta kui ka eluslooduse austamisest ning ilu nägemisest enda ümber. See ei ole pelgalt loodusteaduslike õppeainete ülesanne, vaid hõlmab kogu kooliõpetust ning nõuab kõikide õppeainete õpetajate koostööd. On ju loodusteaduslik maailmapilt vaid üks osa ühiskonna terviklikust maailmapildist, ehkki sellest oleneb üksikisiku elukäsitlus väga suurel määral. Kõige eelduseks on aga isiksuse sünnipärase mina-struktuuri vaba areng.

Et kujundada õpilastes mitmekülgsemat eluhoiakut, tuleks loodusteaduste õpetamisel:

- (1) avada elu olemuse mitmekülgsus;
- (2) lähtuda eesti rahvale omasest looduskäsitusest;
- (3) tasakaalustada reduktsionistlik, üksikasjadesse laskuv ja tervikut lõhkuv lähenemine konstruktsionistlikuga, kus keskseks on loovus (osaterviku või terviku ülesehitamine).

Elu olemuse mitmekülgsus

Bioloogiline maailmapilt, põhinedes loodusteadusliku maailmapildi paradigmat, lähtub materialistlikust maailmavaatest. Seetõttu piirab teda "pildiraam", milleks on ilma vaimuta ja elujõuta elusolend (organism), kes on vastandatud mõõtmatult suurele keskkonnale. Üldlevinud on seisukoht, et kõik organismis avalduvad elunähtused on taandatavad füüsikalise-keemilistele protsessidele ja organismist kõrgemal seisvad struktuurid füüsikaseadustele. Elu tekkimine on nüüd interpreteeritav kui kvantiteedi kuhjumisele järgnenud kvalitatiivne hüpe. Jaotus elusaks ja elutuks viitab otseselt ainult ühele võimalusele: elu tekkimisele eluta loodusest. Ignoreeritakse loomisel (kreatsionistlik teooria) ja teadvuse arengul (antroposoofia) põhinevaid võimalusi.

Usun, et nende kolme võimaluse üheaegne arvestamine avab elu tekkimise lahtimõtestamisele palju rikkalikuma loogiliste võimaluste välja, kuhu paigutuvad vastuoludeta ka kõik olemasolevad, loodusteadusliku maailmapildi seisukohalt pseudoteaduslikud evolutsiooniteooriad (Teilhard de Chardin, Steiner jt).

Darvinistliku (materialistliku) evolutsiooniteooria monopoolset seisundit eitades on võimalik loomulikul viisil arvesse võtta elu metafüüsilist ja müstilist aspekti, mis rikastaks elu füüsikalist aspekti. Mõisted *füüsikaline*, *metafüüsiline* ja *müstiline* muutuvad sellega üksteist täiendavateks ja mitte välistavateks mõisteteks. Sõnad "vaimne" ja "elujõud" ei tohiks tekitada õpetajates ega õpilastes võõristust, neile kuulub meie mõttemaailmas kindel koht.

Võõristust ei tohiks sel juhul tekitada ka esmapilgul absurdse-na tunduvad elukäsitused. Taani filosoofi Søren Kierkegaardi järgi on absurdilooogikal oma kindel koht kogu olemise mõistmisel. Kui lähtuda mõistepaarist elus—elutu (elus ja eluta loodus, elus ja eluta aine), siis võib ja tulebki olemist interpreteerida mitmeti.

Loodusteaduslikus maailmapildis lähtutakse ainult kahest võimalusest: elusa—elutu orgaaniline ühtsus (organism, ökosüsteem jne) ja elusa—elutu vastandamine (organism—keskkond jne). Kõrvale on jäetud kõik teised võimalused, mida see mõistepaari kombinatoorika sisaldab. Näiteks Steineri ning Teilhard de Chardini käsituse järgi on kogu olemine seotud teadvuse-

ga (hingestatud), s.t elus, ning vaid avaldusvormid on erinevad. Piiblis väidetakse, et ainult vaim teeb elavaks. Kõikidel nendelgi seisukohtadel on oma kindel alus.

Eesti rahvale omane looduskäsitlus

Organismi ja keskkonna suhte puhul kõneldakse abiootilisest ja biootilisest keskkonnast, nii et inimene näib jäävat sellest probleemide ringist välja. Ta on nagu kõrvalseisja, uurija, keda on raske ette kujutada looduse osana. Igaüks meist tunneb seda sisimas, üks rohkem, teine vähem. Eestlase hingeelu on kujunenud rabade ja metsade keskel. See kajastub meie rahva mütoloogias ja usundis. Eestlasele oli kogu teda ümbritsev loodus hingestatud, süünd ja surm ei tähendanud algust ja lõppu, vaid üleminekut ühest olekust teise. Elu oli igavene ning tihedalt vaimumaailmaga läbipõimunud (Loorits 1990; Masing 1993; Eisen 1995). See loodusesuhe, mis põhineb aukartusel elu ees, on kindlasti säilinud meie hingeelu sügavamates soppides. Äratagem uinuvast olekust üles oma seesmine vajadus! Ainult loodusõpetuse tundides seda teha ei saa. Põhirõhk langeb siin usu(nda)õpetusele ja eesti kirjanudusele (mütoloogia, folkloor, muinasjutud). Oluline on ilmselt ka ajalugu, mille õpetamisel on kiriku ja usu samastamise oht. Tihti-peale aetakse kiriku kui ühiskondliku institutsiooniga segamini isiksuse spirituaalne vajadus ning "vaimne, sisemine kirik".

Eesti rahvale omase looduskäsituse teadvustamine (ja kujundamine), mis on seotud areneva isiksuse metafüüsilise ja spirituaalse kanaliga, nõuab paljude õppeainete õpetajate koostööd. See teostub ainult juhul, kui koolis avatakse vaimumaailma, usu ning kiriku kui institutsiooni olemus, teadvustatakse õpilasele tema metafüüsilist ja spirituaalset olekut.

Loovusel põhinev õpetamine

Lähtudes Piibli kreatsioonistlikust maailmakäsitlusest, on inimene loodud Jumala sarnaseks. See sarnasus avaldub eeskätt inimese **loomisvõimes**, just see eristab teda muust loodusest.

Kas meie loodusõpetuse õpikud arvestavad seda? Pigem vastupidi! Praktilised tööd lausa nõuavad taimede murdmist, pisi-

loomade surmamist (märgpreparaadid, skeletid, kaavikud jne), rääkimata sellest, et õppetükkides lahatakse taimi või loomi rakude sisestruktuurini. Juba esimeste ridade järel kaob õpilasel ülevaade elavast olendist. See on reduktsionistlik ühekülgusus, millele on vaja leida konstruktivistlik vastukaal.

LÕPETUSEKS

Kõnnin oma maise tee viimasel neljandikul — mul on võimalik vaadata “seljataha” ja enda ümber ning otsustada, kuidas kõik peaks olema minu seisukohast lähtudes. Siin esitatud arusaamad on küpsenud minus kolmekümneaastase teadustöö ja ökoloogilise füsioloogia õpetamise kestel. Mõtisklen eeskätt aga seetõttu, et viimased neli aastat olen õpetanud looduslugu põhikoolis. Pean põhikooli looduskasvatuse kõige olulisemaks lülits ning järeldused, milleni ma õpetajana jõudsin, on:

1. Tänapäeva ühiskond oma ühekülgsest füüsilise loodusteadusliku maailmapildiga ületähtsustab inimese animaalsel olekut, alatähtsustab aga spirituaalset (religioosset). Kaasaja ühiskond eelistab ainult mina-struktuuri ühte rühma, vastavalt valitsevale mõttemallile kujundataksegi ühiskonnas isiksusi. Kes seda mõttemalli omaks ei võta, on surutud tagaplaanile.
2. Õpetajagi järgib ühiskonna standardit, sulgedes lapse metafüüsilise ja religioosse tunnetuskanali ning sellega elu need aspektid, mis on väljaspool füüsilist maailmakäsitlust. Selle tulemuseks on, et kool kasvatab jätkuvalt igapäevalast, kellel on ühekülgne arusaam elust. Lapsel on aukartus elu ees märgatavalt vähenenud ja asendatud keskkonnahoiakuga, mis rajaneb hirmul peatselt saabuva ökokatastroofi ees.
3. Elusloodust peaks tundma õppima nii, et elava tunnetus lapses hetkekski ei kaoks. Elava tunnetus saab aga tõeliselt toimuda vaid lapse enda kaudu — läbi tema armastuse, vihkamise, valu ja rõõmu. Need tunded on omased kogu loodule ja seda tuleb lapsele teadvustada täpselt samuti kui tema keha rakulist ehitustki.
4. Lapsel peavad jääma avatuks kõik kolm tunnetuskanalit (animaalne, hingeline ja spirituaalne) ning õpikeskkonna kaudu ka

vabadus end arendada temale omase mõttestiili alusel. Ainult nii talitades kujundame ühiskonna, kus erinevate eluhoiakutega sotsiaalsed rühmad on tasakaalus ning tasakaalustatud on ka inimese ja looduse suhe.

Kirjandus

- Aher, S., U. Kala, T. Nurm, E. Tõnisson 1997. *Õppimiskeskne õpetamine*. Tallinn: Avita
- Blauberg, I., E. Judin 1973. *Süsteemse lähenemise kujunemine ja olemus*. Moskva: Nauka (vene keeles)
- Eisen, M. J. 1995. *Eesti mütoloogia*. Tallinn: Mats
- Frolov, I. 1973. *Filosoofia ja kaasaja bioloogia*. Moskva (vene keeles)
- Hiemäe, M. 1996. Nelikümmend lindu eesti rahvausundis. — *Mäetagused: Hüperajakiri*, nr 1–5
- Lievegoed, B. 1997. *Inimese elukäik*. Tallinn: Librarius
- Loorits, O. 1990. *Eesti rahvausundi maailmavaade*. Tallinn: Perioodika
- Masing, U. 1993. *Vaatlusi maailmale teoloogi seisukohalt*. Tartu: Ilmamaa
- Mäger, M. 1967. *Eesti linnunimetused*. Tallinn
- Steiner, R. 1992. *Sissejuhatus antroposoofiasse*. Tallinn
- Teilhard de Chardin, P. 1955. *Le phénomène humain*. Paris
- Tuulik, M. 1997. *Eetika, moraal, kõlblus*. Tallinn: Riiklik Eksami- ja Kvalifikatsioonikeskus
- Uexküll, T. von 1995. *Anthropology and the Theory of Medicine*. — *Theoretical Medicine*, 16

JÜRI KESKPAIK (sünd. 1936) on lõpetanud Tartu Ülikooli bioloogiaosakonna zooloogina 1961. aastal. Bioloogiakandidaat. Aastatel 1961–1993 töötas Zooloogia ja Botaanika Instituudis teadurina, praegu töötab Virtsu Põhikoolis bioloogiaõpetajana.

HANDO MUGASTO. (Tušš. 1932)

DOKUMENTE 1949. AASTA MÄRTSIKÜÜDITAMISEST VII

31.

Täiesti salajane

ENSV SISEMINISTRILE KINDRALMAJOR SM. RESEVILE ETTEKANNE ENSV-ST VÄLJASAADETAVATE ELEMENTIDE PEALELAADIMISPUNKTI TÖÖST TARTU LINNAS

Olles määratud ENSV SM esindajaks ešeloni pealeaadimispunkti Tartu linnas, lahkusin ma Tallinnast 23. märtsil 1949 kell 00.40 määratud kohta koos ešeloni ülema kapten Kudrovi, tema asetäitjate, meditsiinilise personali ja ešeloni konvoiga. Tartusse saabusin halbade teeolude ja autode vähesese võimsuse tõttu kell 9.15 23. märtsil 1949.

ENSV SM Tartu osakonda saabusid autod, kokku 3, eraldi 15-minutilise vaheajaga. Autod paigutati õue ja inimesed SM maakondliku osakonna punanurka.

Samal päeval viibisin ma koos sm-te Laasi ja Selitrennikoviga SM osakonnas juhtiva koosseisu *instrueerimisnõupidamisel*, mille korraldas ENSV riikliku julgeoleku ministri asetäitja sm. Mihhailov.

1949. a. 24. märtsi hommikul saabusid Tallinnast ENSV SM 20 töötajat, kes paigutati samuti SM osakonna hoonesse.

Sama päeva õhtul instrueeriti neid SM osakonnas ja suunati tööloikudesse.

Ešeloni võtsime koos ešeloni ülemaga vastu 25. märtsil 1949 kell 2 ning peagi hakkasid saabuma autod väljasaadetava kontingendiga.

Tõlkinud Jaan Isotamm. Algu 3. numbris.

1993

Ešeloni pealelaadimiskoht oli valitud küllaltki õnnestunult 5 km kaugusel Tartu jaamast linna servas Emajõe kaldal saeveski läheduses. Juurdesõiduteed olid operatsiooni alguses rahuldavad, kuid seetõttu, et külmunud mullakiht oli õhuke ning selle all juba sulanud muld, tekitasid autod varsti pori ning üksnes kolmeteljelised "Studebakerid" tulid vabalt läbi, ent ülejäänud marki autod jäid tihti mõnekümne meetri kaugusel laadimispaigast kinni.

Seoses sellega organiseerisime 25. märtsi õhtuks laadimise ešeloni paremalt küljelt, kus pinnas polnud veel autode poolt lõhutud, ning esialgsele autode juurdesõidukohale ehitasime kõige raskemasse teelõiku laudadest katte 30–40 m ulatuses.

Vastuvõtt toimus meie poolt pidevalt, ilma viivitusteta. Eraldati kuni 5 vastuvõtjat ešeloni juhtkonna seast, sh. ešeloni ülem ise, tema kaks asetäitjat, ešeloni konvoiülem ja arst.

Ent RJM esindajaid ei jätkunud rohkem kui 3–4 auto vastuvõtmiseks üheaegselt.

Kogu vastuvõtmise ajal alates kella 2.30 25. märtsil kuni kella 9.00 27. märtsil tuli sageli ette seisakuid, mille jooksul ühtegi autot ei saabunud. Vasakult poolt oli ešelon valgustatud ajutise, eraldi selle jaoks rajatud elektrivalgustusega.

Mul oli tihe kontakt laadimispunkti komandandiga RJM poolt alampolkovnik sm. Gavrilenkoga, kellega kõik tekkinud küsimused lahendasime rahuldavalt.

Pealelaadimispaik oli piiratud vahetult ešeloni enda valveahelikuga ešeloni konvoi hulgast, lähimaid ligipääse laadimiskohale valvasid 8 RJM sõdurit ning kaugemaid ligipääse laadimiskohta toovatel tänavatel miilitsa paarisvalvepostid.

Viivitused vastuvõtul toimusid operatsiooni teostavate isikute poolt dokumentide ebaõige vormistamise tõttu, neid kohustati dokumente uuesti vormistama ja alles siis võeti kontingent vaguneisse vastu. Samuti oli juhtum, kui vallast toodi vaid väljasaadetavate asjad, kuid inimesed jäid kuhugile maha. On selge, et asju ilma inimesteta vastu ei võetud.

Ešeloni anti üle haigeid, mis selgus arsti päevase ringkäigu ajal 26. märtsil 1949. a. Haigete kohta koostati vastavad aktid, et neid suunata raviasutustesse. Kokku võeti rongilt maha: 1 krupooset kopsupõletikku põdev mees, 1 sarlakeid põdev 14-aastane laps ja tuberkuloosihaige 7-aastane laps, kes koos emadega saadeti haiglasse. Mainitud haigete ešelonist eemaldamine kooskõlastati RJM esindajaga. Peale selle anti üle isale, kes ei kuulunud väljasaatmisele, üks 3-kuune laps, kes vajas

kunstlikku toitmist, mida ešeloni tingimustes polnud võimalik tagada. Lapse ema jäi ešeloni.

Hea kvaliteediga vee puudumise tõttu, sest jõevesi ei kõlvanud joomiseks ja seda eriti lastele, organiseerisin ma sm-te Laasi ja Selitrennikovi kaudu vee toomise linnast suurtes piimanõudes Tartu vangla hobusega. Vett toodi 2–3 korda päevas. Emajõe vesi kõlbas pesemiseks ning keedetult ka joomiseks.

Esimesest päevast peale tuli ilmsiks toiduainete puudumine suuremal osal väljasaadetavast kontingendist, eriti Tartu linna elanikel ja nende hulgas kooliõpilastel ning üliõpilastel.

Sellega seoses organiseeriti leiva toomine, mida jagati neile, kellel tõesti leiba ei olnud. Väikeste laste jaoks toodi paaril-kolmel juhul piima.

Vagunitesse laadimise juures lähtuti alguses normist 48–50 inimest neljateljelise ja 24–25 inimest kahateljelise vaguni kohta, kuid edaspidi, valdadest paljude pakkidega saabuvate inimeste tõttu, samuti väljasaatmisele määratud kontingendi ilmse puudujäägi tõttu, oli inimeste hulk kahateljelises vagunis 20–22 ja neljateljelises vagunis 40–44.

Kui vagunisse oli laaditud täielik arv inimesi, siis vagun suleti ja võeti konvoi valve alla. Kolm korda päevas lasti inimesi vagunite kaupa loomulikke tarvidusi õiendama ning vett ja kütet tooma.

Saeveskist saadud laudadest ehitati ajutine käimla, millest rongi pikkuse tõttu ei piisanud, ning tihti tuli lubada loomulikke tarvidusi õiendada oma vagunite läheduses.

Igas vagunis olid olemas panged ja teised nõud vee ning toidu jaoks. Toobreid ja pangesid paraskitena kasutamiseks ei jätkunud. Need olid olemas ainult vaguneis, kus asus valdadest toodud kontingent.

Igasse vagunisse määrati vagunivanem eelistatavalt vene ja eesti keelt oskavate isikute hulgast, kellele tehti ülesandeks koostada vaguninimekirjad ja vastutada korra eest vagunis.

Eraldati üks vene ja eesti keelt oskav töötaja (SM Tartu osakonna operatiivvolinik sm. Petuhhov), kes kontrollis inimeste olemasolu vaguneis vastuvõtudokumentide ja vagunivanemate koostatud nimestike põhjal.

Meditšiinipersonal käis 26. ja 27. kuupäeval hommikul ning õhtul vagunid läbi, et selgitada välja haiged ja osutada neile arstiabi, nende visiitide ajal tehtigi kindlaks ülalnimetatud haiged.

Mina käisin ešeloni isiklikult läbi, et selgitada pretensioone, seejuures tegin ma kindlaks, et osal inimestest puuduvad isiklikud dokumendid (pas-

sid). Mõnel olid passi võtnud ära operatsiooni teostanud RJM töötajad, kuid suurem osa inimesi unustas dokumente kaasa võtta, jättis need koju või majavalitsejate ja komandantide kätte, passilaudadesse jne. Tegingi neile isikutele ettepaneku kirjutada avaldused ning andsin need üle sm. Laasile passide äravõtmiseks ja omanikele kätteandmiseks. Operatsiooni ajal äravõetud passid saadi kätte RJMist ning tagastati omanikele. Teine osa passe tuleb vastavalt nende leidmisele saata miilitsaorganite nõudmisel väljasaadetud kontingendi asupaika.

Antud juhul rikkusid operatsiooni teostavad RJM ja SM töötajad NSVL SM korraldust selle kohta, et inimeste kinnipidamisel või arreteerimisel tingimata võetaks ära nende passid.

Tuleb märkida järgmiste töötajate head tööd:

ešeloni ülem kapten Kudrov;

tema asetäitja operatiivalal leitnant Jerohhin;

abi majandusalal kapten Ovsjannikov ja

ešeloni arst meditsiiniteenistuse kapten sm. [---].*

Samuti osutas suurt abi ešeloni kontingendi arvelevõtmisel SM Tartu osakonna töötaja sm. Petuhhov.

Eeskujulikult teenisid konvoisõdurid, kes ka aitasid evakueeritavate asju vaguneisse laadida.

Ma andsin loa võtta vastu pakke. Selleks eraldasid kaks miilitsatöötajat, kes võtsid pakke vastu ja kandsid neid ešeloni. Pakkide vastuvõtt toimus 300–400 m kaugusel ešelonist, kus asus valvehelik. Isiklik üleandmine polnud lubatud. Oli kaks juhtumit, kui ma lubasin üle anda palka palgalehtede põhjal, mida ettevõtete juhid saatsid mõnele ešeloni võetud isikule. Palga kätteandmine oli lubatud ettevõtte esindaja juuresolekul allkirja andmisega palgalehele raha saaja poolt.

Mingeid ekstsesse või sündmusi kogu laadimise aja jooksul ei täheldatud.

Kokku laaditi täis 47 vagunit (2-teljelistena arvestades), nende hulgas 9 reisivagunit. Laadimata jäi 15 vagunit. Ešeloni laaditi 246 perekonda ja 215 üksikisikut, nende hulgas 214 meest, 479 naist ja 262 last. Kokku 955 inimest.

Laadimispaigalt saadeti ešelon ära 27. märtsil 1949 kell 14.15.

*Nimi puudub.

ENSV SM miilitsavalitsuse ülema asetäitja miilitsa alampolkovnik (allkiri) /Vallik/

2. aprillil 1949. a.

Allikas: ERAF, SM, f 17/1, n 1, s 139, l 178–181.

32.

Täiesti salajane

ENSV SISEMINISTRILE KINDRALMAJOR SM. RESEVILE
ETTEKANNE

Teie korraldusel sõitsin ma koos grupiga Tallinnast välja 22. märtsil k.a. kell 5 hommikul 3 autoga ning jõudsin Võrru kell 19 õhtul. Kogu koosseis eesotsas ešeloni ülema alampolkovnik sm. Teetsoviga paigutati vangla ruumidesse, kus nad viibisid kuni kella 24-ni 24. märtsil; kui grupp sai kell 24 korralduse RJM maakondlikult osakonnalt, siis saadeti nad terves koosseisus Võru jaama, s.t. sõjaväelinnakusse, kus on olemas omaette raudteeharu.

Kui jõudsime kohale, siis oli seal juba meie grupi jaoks ette antud 15 vagunit, neist üks reisivagun. Ešeloni ülem ja tema asetäitja olid neid vaguneid kontrollinud ja nad vastu võtnud. Pärast nende vagunite kontrollimist saabus ešelon Voronovi grupi jaoks.

Voronovi ešeloni pealelaadimine algas 25. märtsil kell 9 ja lõppes 26. märtsi õhtul, kusjuures ma isiklikult võtsin laadimisest osa tõlgina jne.

Pärast Voronovi ešeloni laadimist alustati 27. märtsil pealelaadimist meie ešeloni. Selle tõttu, et inimesi saabus vähe, kestis pealelaadimine kuni kella 24-ni 28. märtsil.

Kokku laaditi 15 vagunist täis 8, kuhu paigutati 61 perekonda, neist mehi 51, naisi 66 ja lapsi 31, kokku 148 inimest.

Pealelaadimise ajal võeti rongilt maha ja vabastati 8 inimest, sealhulgas kaks perekonda ja üks üksikisik, ning saadeti tagasi elukohta.

Täislaaditud vagunid saadeti Võru linnast välja 29. märtsil kell 5 hommikul.

Kogu Võrus viibimise aja jooksul mingeid eksimusi konvoi isikkoosseisu ja ešeloni juhtkonna poolt polnud, kogu koosseis täitis oma funktsioo-

ne ja kohustusi hästi ning korralikult, nagu märkisid ära RJM töötajad ja eriti jaama komandant major sm. Suhharev.

Kõik täislaaditud vagunid olid varustatud puudega, milleks kasutasime kohaliku sõjaväestatud tuletõrje autot ja autojuhti, kes suurepäraselt täitis talle antud ülesannet ning käitus hästi, mille eest minu arvates tuleb talle kiitust avaldada. Vagunid varustati vee ja kõige vajalikuga.

Pärast ešeloni ärasaatmist kontrollisin ma SM maakondlikus osakonnas selle partei- ja komsomoliorganisatsiooni parteilis-poliitilise töö seisukorda. Partei- ja komsomoliorganisatsiooni töös avastatud puuduste põhjal korraldasin ma 30. märtsil partei üldkoosoleku teemal "Kommunistide ülesanded SM ja miilitsaorganite parteiaktiivi 1949. a. 19. veebruari koosoleku otsuse elluviimisel ja isikkoosseisu poliitilismoraalse seisukorra ning teenistusliku distsipliini tugevdamisel".

Osutasin ka tegelikku abi mitmes küsimuses, mis puudutasid parteiorganisatsioonisisest tööd, liidusisest tööd ja isikkoosseisu marksistlik-leninliku ettevalmistuse ning poliitõppuste organiseerimist.

K.a. 31. märtsi õhtul lahkusin Võrust.

ENSV SM miilitsavalitsuse poliitosakonna ülema asetäitja miilitsa vanemleitnant (allkiri) /Paukson/

1. aprillil 1949. aastal

Tallinnas

Allikas: ERAF, SM, f 17/1, n 1, s 139, l 205–206.

33.

Täiesti salajane
Eks. nr. 1
Seeria "OK"

ENSV SISEMINISTRILE
KINDRALMAJOR SM. RESEVILE (TALLINN)
ETTEKANNE AKTSIOONI "PRIBOI"
REALISEERIMISE KÄIGUST
VALGA MAAKONNAS

21. III 1949 saabus Teile alluvast ministeeriumist SM Valgamaa osakonda 11-liikmeline grupp ohvitseri eesotsas major sm. Rõžoviga, kes samal päeval paigutati kohaliku garnisoni ohvitseride majja ning asusid seal kasarmuolukorras.

Samal päeval määrati mind NSVL SM voliniku alampolkovnik sm. Ziterovi korraldusel Nõukogude võimule vaenulike elementide väljasaatmise operatiivjuhtimise staapi ning asusime koos sm. Ziterovi ja RJM Valgamaa osakonna ülema sm. Kolossoviga formeerima operatiivgruppe SM ja RJM maakondlike osakondade isikkoosseisu ning meie käsutusse antud sõjaväelaste ja nõukogude ning parteiaktiivi hulga.

23. III 1949 olid operatiivgruppid moodustatud ja kogu neisse gruppidesse kuuluv isikkoosseis viidi üle kasarmuolukorda. Sealjuures kuulus operatiivgruppidesse mulle alluva SM maakondliku osakonna isikkoosseisust 60%, s.t. 40 inimest. Operatiivgruppidesse ei saadetud Riigipanka valvavaid ametkondlikke miilitsaid, eelvangistuskambri valvureid ja naistöötajaid. Naistöötajad olid korrapidajaiks passijaoskonnas ja osakonna sekretär nooremleitnant sm. Karjus ning eelvangistuskambri ülem miilitsa nooremleitnant Saareleht olid kogu operatsiooni ajal vastutavad korrapidajad SM maakondlikus osakonnas ja vastutasid avaliku korra eest Valga linnas. Vastutust avaliku korra tagamise eest Tõrva linnas kandis SM Tõrva valdadevahelise jaoskonna ülem kaardiväekapten Tisler, valdades vastutasid selle eest valdade operatiivgruppid.

Vastavalt aktsiooni "Priboi" realiseerimise kinnitatud plaanile Valga maakonna kohta oli määratud väljasaatmisele 400 kulakute, süüdimõistetud bandiitide, bandiitide ja natsionalistide perekonda, s.h. 195 kulakute ja 205 muude kategooriate perekonda.

Välja saata kavatseti 400 perekonda 1241 liikmega, **neist:**

- a) kulakute perekondi 195/637 (mehi 158, naisi 318, lapsi 161);
- b) süüdimõistetud bandiitide perekondi 50/156 (mehi 32, naisi 80, lapsi 44);
- c) tapetud bandiitide perekondi 4/13 (mehi 1, naisi 9, lapsi 3);
- d) tegutsevate bandiitide perekondi 2/8 (mehi 0, naisi 3, lapsi 5);
- e) legaliseeritud bandiitide perekondi 0;
- f) süüdimõistetud bandiitide abistajate perekondi 9/24 (mehi 3, naisi 16, lapsi 5);
- g) süüdimõistetud natsionalistide perekondi 140/403 (mehi 73, naisi 238, lapsi 92).

Tegelikult saadeti välja ilma reservita 366 perekonda 1045 liikmega, **neist:**

- a) kulakute perekondi 177/505 (mehi 117, naisi 247, lapsi 141);

b) süüdimõistetud bandiitide perekondi 41/118 (mehi 26, naise 62, lapsi 30);

c) tapetud bandiitide perekondi 4/13 (mehi 1, naise 9, lapsi 3);

d) bandiitide-illegaalide perekondi 2/8 (mehi 0, naise 3, lapsi 5);

e) legaliseeritud bandiitide perekondi 0;

f) süüdimõistetud bandiitide abistajate perekondi 8/22 (mehi 3, naise 15, lapsi 4);

g) süüdimõistetud natsionalistide perekondi 134/379 (mehi 70, naise 221, lapsi 88).

Välja saatmata jäänud perekondade hulk on 34 196 liikmega:

a) kulakute perekondi 18/132 (mehi 41, naise 71, lapsi 20);

b) süüdimõistetud bandiitide perekondi 9/38 (mehi 6, naise 18, lapsi 14);

c) süüdimõistetud bandiitide abistajate perekondi 1/2 (mehi 0, naise 1, lapsi 1);

d) süüdimõistetud natsionalistide perekondi 6/24 (mehi 3, naise 17, lapsi 4).

VÄLJA SAATMATA JÄÄMISE PÕHJUSED:

a) operatsiooni ajal põgenes 4 inimest;

b) polnud kodus operatsiooni ajal 175 inimest;

c) haigeid 10 inimest;

d) surnuid 2 inimest;

e) väljasaatmisele mitmel põhjusel mittekuuluvaid 5 inimest.

VÄLJA SAADETI RESERVIS OLNUD PEREKONDI 43 114 liikmega:

a) kulakute perekondi 19/47 (mehi 14, naise 25, lapsi 8);

b) süüdimõistetud bandiitide perekondi 3/9 (mehi 0, naise 6, lapsi 3);

c) süüdimõistetud bandiitide abistajate perekondi 1/2 (mehi 0, naise 1, lapsi 1);

d) süüdimõistetud natsionalistide perekondi 20/56 (mehi 2, naise 29, lapsi 25).

KOKKU SAADETI VÄLJA, SEALHULGAS RESERVIS OLNUID 415 perekonda 1172 liikmega:

a) kulakuid 200/562 (mehi 133, naise 278, lapsi 151);

b) süüdimõistetud bandiitide perekondi 44/127 (mehi 26, naise 68, lapsi 33);

c) tapetud bandiitide perekondi 4/13 (mehi 1, naise 9, lapsi 3);

d) bandiitide-illegalide perekondi 2/8 (mehi 0, naise 3, lapsi 5);

e) süüdimõistetud bandiitide abistajate perekondi 9/24 (mehi 3, naise 16, lapsi 5);

f) süüdimõistetud natsionalistide perekondi 156/438 (mehi 72, naise 252, lapsi 114).

NENDE HULGAS SAADETI RJM TEISTE ORGANITE NÕUDEL VÄLJA PEREKONDI JA ÜKSIKISIKUID 6 PEREKONDA 13 LIIKMEGA:

a) kulakute perekondi 4/10 (mehi 2, naise 5, lapsi 2);

b) süüdimõistetud natsionalistide perekondi 2/3 (mehi 0, naise 2, lapsi 1).

OPERATSIOONI TEOSTAMISEKS RAKENDATI:

a) RJM organite operatiivkoosseisu — 95,

b) SM organite töötajaid — 40,

c) RJM organite vägesid — 325,

d) Rahvakaitse võitlejaid — 270,

e) partei- ja nõukogude aktiivi — 800.

Kokku osales aktsiooni "Priboi" läbiviimises 1530 inimest.

Peale selle töötas aktsiooni läbiviimises 50 Nõukogude Armee autot ja 60 maakonna partei- ja nõukogude organite kaudu mobiliseeritud autot.

Töötas 7 liikuvat raadiojaama.

Samal ajal olid kõik maakonna sidevahendid partei- ja nõukogude organite kaudu mobiliseeritud RJM maakondliku osakonna käsutusse aktsiooni "Priboi" realiseerimise ajaks koos eelneva agenduur-operatiivse ettevalmistusega.

Aktsiooni realiseerimine algas 25. märtsil kell 6.

Mulle alluva SM maakondliku osakonna kõige rohkem silma paistnud töötajate hulka tuleb arvata järgmised seltsimehed:

1. miilitsaosakonna ülem kapten sm. Abramov, kes juhtis operatiivgruppi ning täitis täielikult ja õigeaegselt erikontingendi väljasaatmise ülesande;

2. miilitsa rühmaülem miilitsa nooremleitnant sm. Arula;
3. kriminaaljälituse jaoskonna operatiivvolinik miilitsavanem sm. Lest;
4. operatiivgrupi operatiivvolinik vanemleitnant sm. Lukin;
5. passijaoskonna ülem miilitsaleitnant sm. Jaanis;
6. kriminaaljälituse jaoskonna ülem miilitsaleitnant sm. Možajev;
7. kriminaaljälituse jaoskonna vanemoperatiivvolinik miilitsaleitnant sm. Zolkin;
8. SORVVO operatiivvolinik miilitsa nooremleitnant sm. Savi;
9. SORVVO operatiivvoliniku abi miilitsa nooremleitnant sm. Kirsimäe;
10. militsionäär sm. Kääri*;
11. SM Tõrva valdadevahelise jaoskonna (MVO) pasportist sm. KOLK.

Ent vaatamata sellele, et absoluutne enamus töötajast, kes andsid kogu oma jõu tervist säästmata selleks, et täita valitsuse väga suure ja tõsise poliitilise tähtsusega ülesannet, leidis ka sääraseid töötajaid, kes ei pööranud sellele tööle tõsist tähelepanu ning püüdsid kõrvale hoida, nagu näiteks:

miilitsaülema asetäitja poliitalal miilitsa nooremleitnant sm. Raudsepp, kes oma kulakutürest naise (mida ta visalt varjas partei ja SM organite eest) mõju alla sattununa ei võtnud enda peale isikkoosseisu poliitilist juhtimist, olles sealjuures määratud ühe operatiivgrupi koosseisu, taandas end ise sellest ettekavatsetult ning tulles minu juurde staapi mitu tundi pärast operatsiooni algust, teatas, et ta kaotas oma grupi ära, ent kuna mulle oli teada, et enne operatsiooni algust teadsid mitte ainult ohvitserid, vaid iga sõdur ja partei- ning nõukogude aktivist hästi oma tööobjekti, siis käskisin ma sm. Raudsepal otsekohe oma grupp üles otsida. 26. III 1949 anti sm. Raudsepale käsk kinni pidada üks oma korterist varjule läinud naine, kuid sm. Raudsepp keeldus mu korraldust täitmast põhjendusega, et see naisterahvas on tema naise hea sõbranna, mistõttu ma olin sunnitud määrama seda ülesannet täitma teise operatiivtöötaja. 27. III 1949 võttis sm. Raudsepp endale omavoliliselt puhkepäeva ja jalutas kogu päeva oma naisega käe alt kinni ringi, fotoaparaat õlal, ent õhtul kell 20.00, kui ma saatsin sm. Raudsepale järele, teatas ta, et on haige ja pole võimeline osakonnani tulema, kuid arstlikul läbivaatusel selgus, et tal oli täiesti normaalne temperatuur (36°). 28. III 1949 hommikul tuli sm. Raudsepp osakonda, jagas militsionääridele fotosid ning rääkis valju häälega naerdes, et "tuli alles osakonna ülemal mõte — mind

*Vn *Кияри*.

öösel korterist välja kutsuda". Et katkestada sm. Raudsepa desorganiseerivat tegevust, olin ma sunnitud teda distsiplinaarkorras 5 ööpäevaks aresti panema.

Teine oli SM Tõrva valdadevahelise jaoskonna ülem kaardiväekapten sm. Tisler, kes ei juhtunud ettenähtud viisil isikkoosseisu, tegeles operatsiooni ajal joomisega ja pidas tugevas joores olles kinni ühe väljasaatmisele kuuluva tütarlapse ning kõrvetas selle nägu põleva paberossiga. Antud asja üksikasju selgitatakse, millest ma teatan täiendavalt.

Operatsiooni ajal ei registreeritud mingeid kriminaalseid ilminguid. Operatiivtegevuse kõrval toimus ka kontroll passirežiimist kinnipidamise osas.

Nõukogude ja parteiaktiiv valiti EK(b)P maakonnakomitee I sekretäri sm. Ovsjannikovi isiklikul osavõtul hoolikalt välja ÜK(b)P liikmete ja liikmekandidaatide, komnoorte ning vastutavate nõukogude töötajate hulgast.

Ülesande täitmisel näitas suurem osa kaasatud aktivistidest üles kõrget teadlikkust, arusaamist ja vastutustunnet neile usaldatud asja suhtes, silmapaistvamaist tuleb märkida:

1. Karula valla TK esimehe asetäitja Kärk;
2. Helme valla TK esimees Saarmets;
3. ÜK(b)P liige, Valga elektrijaama töötaja Grossman;
4. EK(b)P maakonnakomitee agitatsiooni- ja propagandaosakonna juhataja Kint;
5. EK(b)P Sangaste vallakomitee sekretär Kollo;
6. Sangaste valla TK esimehe asetäitja Vainola jt.

Selle kõrval leidis aset operatsiooni ebapiisav organiseerimine ja ettevalmistamine Põdrala vallas sealse vanema, ENSV RJM Valga maakondliku osakonna vanemoperatiivvoliniku kapten Vorobjovi poolt, mille tulemusena operatsioon kulges aeglaselt ja väljasaatmise eest varjunute otsimine polnud piisav.

Tegeliku abi osutamiseks paisati Põdrala valda Taheva vallas, kus operatsioon lõpetati kiiresti ja organiseeritult, ENSV RJM Valga maakondliku osakonna operatiivvolinik major Teppojev, kes lahendas tekkinud probleemid.

Maakonnas organiseeriti 1 pealeladimispunkt Keeni jaamas. See alustas tööd õigeaegselt, töö organiseeriti õigesti.

Laadimiseks saabuv kontingent laaditi peale kiiresti ja jõudsalt.

Transport ei jäänud laadimispaigas pidama, ummistusi ei tekkinud. Põgenemisjuhtumeid väljasaadetavate hulgas polnud.

Operatsiooni ajal leidis aset järgmine vahejuhtum:

25. märtsil kell 4 päeval pärast operatsiooni teostamist kulak J. I. Mihkelsoo talus, kust võeti väljasaatmiseks tema ema E. A. Mihkelsoo, saabusid tallu Tõrva linnast väljasaadetu mees ja poeg. Saades teada, et ema on välja saadetud, võttis Jaan Mihkelsoo oma peidetud automaadi ja kaks "Waltheri" tüüpi püstolit, läks õue ning hakkas oma kariloomi maha laskma, pärast seda süütas elumaja ja majandushooned põlema. Tema isa püüdis seda nähes talust minema sõita, kuid Jaan Mihkelsoo ei lasknud tal seda teha, vaid tappis ta püstolilasuga ning siis laskis ennast maha. Sündmuskohalt võeti ära kaks püstolit, automaat põles tulekahjus ära.

Väljasaatmise eest põgenenute otsimine organiseeriti operatiivkoosseisu jõudude, sõjaväeüksuste, rahvakaitse võitlejate ning partei- ja nõukogude aktiiviga.

Toimused varitsused väljasaadetavate taludes ja korterites, põgenenuid tehti kindlaks sugulaste kaudu, organiseeriti perekonnaliikmete ülekuulamisi kohapeal ja ühtlasi otsiti neid agentuuri kaudu.

Üksikutel juhtudel sõitsid operatiivgrupid väljasaatmisele määratud perekondade kiiremaks kättesaamiseks signaalide peale naabermaakondadesse, kus võtsidki enda varjajad kinni.

Oli juhtumeid, kui väljasaadetavad täiskasvanud perekonnaliikmed jätsid koju maha alaealised lapsed, ise aga pugesis peitu.

Sellistel juhtudel võttis operatiivkoosseis alaealised lapsed kaasa ja töinad kogumispunkti.

Mainitud asjaolu põhjustaski vanemate sunnitud ilmumise kogumispunkti või laadimisjaama.

Pärast erikontingendi väljasaatmise operatsiooni lõppemist tuli mitu teadet agentuurilt meeleoludest elanikkonnas, kusjuures agent "Jakovlev" teatas, et põhiosa elanikkonnast on südamest tänulik Nõukogude valitsusele teostatud aktsiooni eest, kuid samal ajal räägitakse, et Eestisse jäi elama veel palju nõukogudevastasel meelestatud inimesi. Peale selle teatab agent "Jakovlev", et elanike hulgas levivad kõikvõimalikud väärarusaamad, kusjuures ühed räägivad, et see oli alles algus ning et käesoleva aasta aprillis algab uuesti eestlaste väljasaatmine Nõukogude

Liidu kaugetesse piirkondadesse. Teised räägivad, et käesoleva aasta lõpus saadetakse Eestist välja 90% eestlastest.

Linna- ja maakulakute väljasaatmise aktsiooni võtsid kehvikud vastu heakskiiduga, kolhoosnike ja külaaktiivi koosolekutel esinevad talupojad kõnedega kolhooside rajamise arengust Eestis.

Puka külanõukogu talupojad annavad avaldusi kolhoosi astumiseks, üksnes viimasel ajal on "Puka" kolhoosi astunud 17 majapidamist.

Kaagjärve vallas on asutatud 2 kolhoosi, Sangastes 4 kolhoosi, Karula vallas 2 kolhoosi.

Kõigis maakonna valdades on tunda maarahva hulkade poliitilist ärkamist.

Arvesse võttes seda asjaolu, et teatud osa kulakuid läks väljasaatmise eest varjule, võtame tarvitusele abinõud tšekistide ja sõjaväelaste gruppide organiseerimiseks ning metsade läbikammimiseks viimaste kättesaamise eesmärgil.

Teile alluvast ministeeriumist komandeeritud töötajate hulgas näitasid eeskujulikke töötulemusi järgmised seltsimehed:

1. ENSV SM kaadriosakonna ülema asetäitja major sm. J. P. Rõžov;
2. ENSV SM sekretariaadi operatiivvolinik nooreleitnant sm. Elmar Karli p. Lett (Lätt).

ENSV SM Valga maakondliku osakonna ülem kapten (allkiri) /Erm/

30. märtsil 1949. a.

Valga linnas.

Allikas: ERAF, SM, f 17/1, n 1, s 139, l 213–220.

(Järgneb)

ARVUSTUS

KUIDAS KIRJUTADA AUTOBIOGRAAFIAT

Ilmar Talve. *Kevad Eestis: Autobiograafia I*. Tartu: Ilmamaa, 1997. 392 lk; *Kutsumatu külaline: Autobiograafia II*. Tartu: Ilmamaa, 1998. 304 lk.

Ilmar Talve oli alles Ilmar Thalfeldt (perekonna nimi eestistati 1936. aastal) ja Tapa koolipoiss, kui juba teadis, mida edaspidi tegema hakkab. Ta tahtis saada teadlaseks ning olla humanitaaruurija. Esialgu silmaspeetud kirjandusteaduselt liikus huvi ülikooliajal Tartus rahvateadusele, muidu jäi see üllatavaltki varane äratundmine ja otsus paika. Jäi paika ja andis pool sajandit hiljem eriti Talve autobiograafia teisele raamatule pingelise intriigi. Ei võinud ju Tapa gümnasist undki näha sellest, kui keeruliseks selle aegsasti tehtud valiku täideviimine objektiivsete asjaolude tõttu kujuneb. Asjaolud, millele siin viidatakse, on iseenesest üldteada ja ajalooraamatutes kirjas, ühisnimetajaks Teine maailmasõda.

I. Talve autobiograafia esimesest raamatust inspireerituna on eaja õpingukaaslane ning kolleeg teaduses Ants Viires avaldanud oma n-ö kõrvutava autobiograafia (*Akadeemia*, nr 6, 1998). A. Viirese kirjapanek lisab Talve autobiograafiale just ülikooli- ja sõja-aastate osas tublisti panoraamsust. Eakaaslase sekkumine juhib niiviisi veel kord tähelepanu Talve teose väga selgele žanrihoiakule — keskendumisele jutustaja isikule ja tema ajakogemusele.

Autobiograafia esimese raamatu algul selgitab Talve selle žanri olemust ning enda suhet žanriga. Autobiograafia raamides püsimine on mõlemas raamatus nii ilmne, et võiks peaaegu täiesti tõsiselt küsida, kas ei ole mõeldav autobiograafia täiendamine omaette kirjanepandud mälestustega.

Ülikooliõpingute lõpuleviimine Tartus jäi juba Teise maailmasõja ja sellega kaasnenud okupatsioonide jalgu. Aasta pärast magistridiplomi saamist sõitis Saksa okupatsioonivõimu poolt mobiliseeritavaks arvatud Talve üle pimedada mere Soome. Järgnes "Juhansonide reise" aeg, mis teadupärast lõppes 1945. aasta suvel Rootsi jõudmisega. See oli Talve kavatsuste jaoks õige paik. Juba õpitud eriala — rahvakultuuri uurimine — tuli uuesti omandada, aga mis sellest, peaaegu oli, et teadlane

sai jätkata ja taotleda oma. Pagulast salliti, tema püüdlusi, töökust ja andekust teadlasena toetati, aga nagu selgus pärastpoole, üksnes teatud piirini. Autobiograafia teise raamatu lõpus seisab Ilmar Talve Stockholmist Turgu seilava auriku tekil. (Kena rööbitumine esimese raamatu finaali, kus äsja ohvriterohkest laevahukust pääsenud Talve on oktoobri algul 1944 Gotenhafenis (Gdanskis) maabuva laeva pardal.) Teise raamatu lõpus on jõutud 1959. aasta augustisse. "Kutsumatu külalise" aeg Rootsis on otsa saanud: on selgunud, et mitterootslasest etnoloogil on lausa küsitav Rootsis väärikat erialast rakendust leida. Talve ei löö muidugi käega, vaid asub Soome, et tegelda oma erialaga ülikoolitööl. Autobiograafia kolmandat raamatut veel ei ole, aga on hästi teada, et Turus elatud aeg kujunes ka uurijale väga viljakaks.

Talve ei ole olnud katkestaja ega loobuja. Kas võib oletada, et see asjaolu, need isikujooned ei oleks hoopiski nii tugevasti esile tõusnud, kui tingimused ja olukorrad ei oleks olnud niisugused, nagu sellest autobiograafiast ilmneb? See, mida ehk ka saatuseks nimetada võiks ("objektiivsed asjaolud"), käib inimese püüdlustele risti vastu. Aga inimene ei anna järele ja saavutab oma.

"Raskuspunkt on autori isiksuse eksistentsiaalsel kujunemisel," paneb Talve saatesõnas žanri olulisi iseärasusi paika (*Kevad Eestis*, lk 8). Selgub, et ta ei olegi endalt liiga nõudnud. Jutustus oma elust tuleb välja pidev ja terviklik. Selles elus on eepilisust ja mingis tähenduses ka eeposlikkust — minek läbi katsumuste.

Olulise dramatiseeriva nüansi sellele teadlaseepopöale lisab kirjaniku juuresolek. Autobiograafist kommenteerib süvenevalt oma ilukirjanduslikke raamatuid, nägemata teadlase ja kirjaniku vahekorras mingit probleemi. Lõppude lõpuks on ju ka kirjanik end veenvalt tõestanud, oma tõrjutusest hoolimata.

Kas eneseuuringus, nagu autobiograafia seda on, peaks selguma ka jutustaja põhiomaduste taust ja päritolu? Lugemisel niisugust küsimust ei tekkinud. Teise raamatu lõpetamisel tekkis soov üle lugeda, mis *Kevad Eestis* algul on vanemate ja eriti isa kohta kirjutatud: "Ehk oli kõige olulisem see, et me nägime, kuidas tõösse suhtuti. Seda tehti ikka mingi sisemise kohusetundega, mis oli iseenesest selge, ja ikka nii hästi kui osati, ikka parimat tulemust sihiks seades ja vaeva mitte põlates" (lk 37). Mõte läheb edasi, aga muidugi ei saaks ka tsitaati jätkates täit vastust ja selgust. Aga mingid olulised seosed ja mingi "kadunud aeg" siit ometi paistavad.

Niisiis on Ilmar Talve kirjutanud autobiograafia ning distantseerunud mälestustest. Tähelepanu juhtimine sellele ei piirdu märkusega tiitelhel. *Kevad Eestis* algab "Motivatsiooniga", mis selgitab žanri eripära

ja Talve suhet žanriga. Muidugi on meil autobiograafiaid kirjutatud ka varem. Esimesena tuleb meelde, küllap ikka oma sisukuse tõttu, Ain Kalmuse neljaraamatuline sari. Arvata võib, et Talve sekkumine aktualiseerib selle žanriprobleemi pikemaks ajaks. Üldistavast kommentaarist olulisemgi võiks seejuures olla konkreetne autobiograafia ise, sellega antud intrigeeriv eeskuju.

Oma valikut mälestuste ja autobiograafia vahel on Talve põhjendanud kaheti — põlvkondlikult ja oma isikust lähtudes. Oma põlvkonnast lähtudes arvab ta, et mälestuste kirjutamine oleks “meie sugupõlve statisti rolli tõttu” vähem põhjendatud. “Esile tõuseb palju selgemalt see aeg, mida me elasime, ja see ümbrus, milles kasvasime, õppisime ja töötasime. Esmajoones võime me siis ikka rääkida vaid iseendast ja sellest meie ajast, ja nii näib autobiograafia-vorm end paremini motiveerivat. Ma kuulun ühte generatsiooni, olen ühe sugupõlve esindaja ja ainult meie ise võime sellest autentselt jutustada” (*Kevad Eestis*, lk 10). Sugupõlve esindaja kui tunnistaja (võiks ehk kogunisti ütelda: ajaloo tunnistaja) ning autentselt jutustamise motiiv tuleb nendes raamatutes väga veenvalt esile. Autobiograafia nii ranges žanrilises teostuses mõjub vägagi dokumentaalsena. Vaideldavaks jääb muidugi “sugupõlve statisti roll”. Mis on õige sõja-aastate kohta, ei ole seda ju hiljem? Ka Talve (auto)biograafia ju kinnitab — leppimatust statisti rolliga.

Oma isikust lähtudes on Talve autobiograafia eelistamist põhjendanud vastavusega “kirjutaja kultuuriloolase kalduvustele ja nägemusele”. Tõepoolest, see nägemus on nendes raamatutes olemas ja kohati vägagi oluline. Eriti esimese raamatu esimeses pooles (eellased ja vanemad, lapsepõlv ja kodulinn) leiab lõike ja peatükke, milles kultuuriloolase silm ja sulg end salgamatult maksuma panevad. *Kutsumatus külalises* on kultuuriajaloolasel vähem otseseid võimalusi oma ametisuutlikkust teksti kirjutamisega näidata. Iseendast pakub see raamat küll rohkesti konkreetseid sissevaateid etnograafilise uurijategevuse argipäeva. Mõten lühiaruandeid arvukatest ekspeditsioonidest etnograafilise ainese kogumiseks. Teadlane Talve domineerib *Kutsumatus külalises* üsna jäägitult (õieti siis liikumine kvalifikatsiooni ja staatuse poole). Väga asjalikult on juttu ka pagulasolemise, kirjanik Talvest ja pagulaskirjandusest. Üpris napid ja diskreetsed on teated isiklikust elust.

Talve vanem kolleeg Gustav Ränk kirjutas oma mälestused mälestustena, aga temagi esimese raamatu puhul (*Sest ümmargusest maailmast*, Stockholm 1979) tuleb Talvega kõrvutuses meelde, kuidas kultuuriloolane end saajandialguse Saaremaa eluolu kirjeldustes maksuma paneb.

Võiks olla omaette huvitav arutleda, missuguses vahekorras on nende raamatute kirjutamisel toiminud kirjanik ja teadlane. Tasakaalukam ja seetõttu raskemini jälgitav on see suhe olnud just teises raamatus. Kirjutamiskogemust on mõlemal piisavalt varuks olnud. Kui oluliseks pidada seda, et teadlane on seejuures peaaesjalikult teisi keeli kasutanud?

Kirjutamist alustades postuleerib Talve žanri eripära ja nõudlikkust. Seejärel näitab ta, kuidas neid nõudmisi täita. Ei piisa muidugi sellest, et autobiograafiat kirjutavad koos teadlane ja kirjanik. Peab jaguma ainet kirjutamiseks. Mis tähendab, et kõigepealt tuleb elada sisukat elu. Ilmar Talve näide tõestab, et head autobiograafiat kirjutab inimene terve eluaja.

Ülo Tonts

EDITORIAL NOTE

During the last two decades neoliberal approach has been dominant in economic policy everywhere in the world. The ideas of liberalisation, decentralisation and development of market economy have been particularly attractive for post-socialist states. Economic growth in transition states, development of the structure of production and globalisation of economy certainly are positive achievements that create a foundation for the future development of these countries. However, the reforms have their price; they have caused an increase in social injustice. The aggravating situation in recent years has made it necessary to pay more attention to studying several aspects of welfare and distribution of wealth. To analyse the transition processes in post-socialist states, Helje Kaldaru from the Department of Economics at the University of Tartu uses generally available statistics published by the EBRD and the WB. By generalisation of data, she establishes the transformation components (causes for changes in the original indicators) and studies their formation universally as well as in states at different levels of transition. The author finds which components have caused greatest changes in well-being during the transition period and the regularities in their impact in groups of states. Comparing the actual standard of living and predictions made on the basis of a model, she tries to find the factors hindering the growth of well-being. One of these can be the uneven distribution of income.

Kristi Metste, researcher at the Archive of Estonian Cultural History, gives an overview of archive materials on the well-known Estonian educationist, author of schoolbooks and literary historian Mihkel Kampmaa (1867–1943). We also publish Mari Kampmaa-Valdas' (1904–1982) reminiscences about his father.

On 28 August we celebrated the 250th birth anniversary of Johann Wolfgang von Goethe, one of the heroes of world culture. To mark this notable event, *Akadeemia* publishes some excerpts from Book 12 of the third part of the poet's autobiography *Fiction and Truth*. In its preface Goethe has worded the aim and theoretical foundations of his autobiography. Namely following this leading concept makes Goethe's autobiography one of the peaks of memoir writing. Goethe's principle in recording his biography was confessional history. It is a confession about his own formation in relation with his hometown and the world, the history of literature and art, philosophy and the Christian faith. It describes how history shaped him, and how he, in his turn, helped to shape it in a number of areas.

Thereafter we publish the second half of a discussion where Max Weber reflects on the academic career as a lottery, one's inner mission to be engaged in research and the significance of science in general. He poses the problem: what does scientific vocation mean in the life of the humankind as a whole, and what is its value? Henn Käärik, associate professor of sociology at the University of Tartu, acquaints us with Max Weber's ideas on the rationalisation process of the occidental civilisation. In particular, he describes how and to what extent Protestant ethics could be more rational than old Jewish religious ethics. Käärik highlights Weber's idea that science is not omnipotent and an academic should not be a leader or a prophet, especially a prophet with a political colouring. Academics and researchers should explain to which principal attitude one or another practical stance could be logically reduced.

Scepticism about cognitive properties of art is nothing new; its roots date back to antiquity. It is even considered a traditional idea that art has nothing to do with knowledge. This is an implicit or explicit conclusion from all the theories that limit art to its aesthetic aspect, sublimated expression of sexual or other desires, expression of the artist's emotions or a means of escaping into an ivory tower. Regardless of that, some people have always claimed that art, being a source of truth and knowledge, facilitates cognition of the world. One can assert with full certainty that this viewpoint has as long and venerable history as the former. The

discussion on this question has often led to different conclusions, not so much because of disagreements in the views on art but rather because of different authors' radically different understanding of basic notions of cognition (truth, knowledge, reality, etc.). Actually, it is almost impossible to say how, why and when art should be truthful if we did not have any idea what the truth itself is. The views that support the existence of the cognitive component in art could be called cognitivism. Marek Volt, a graduate student of philosophy at the University of Tartu, attempts to analyse whether and in what sense artist-centred cognitivism is feasible.

We publish a few excerpts from Nelson Goodman's (1906–1998) book *Languages of Art: An Approach to a Theory of Symbols* (1968) that convey his theory of metaphor in art. Goodman finds that the main strength of the metaphor is novelty, although this alone does not determine the metaphor's essence. In his opinion, when metaphors grow old, they approach literality. Innovative usage of words is insufficient for creating a metaphor — there are some additional conditions. The metaphor represents a relation between a predicate with an already fixed area of usage and an object that, for the time being, resists its application to itself, although this is where the power of the metaphor lies. To a certain extent, the metaphor contains a conflict that does not differentiate it from a common lie. However, the conflict is accompanied by a pull from the object towards the new application, which finally exceeds its resistance. Thereafter Mari Kadanik, graduate student of philosophy at Tallinn Pedagogical University, describes briefly Nelson Goodman's theory of expression as metaphoric exemplification. She expands Goodman's theory of exemplification, dividing exemplification into active and passive or conscious and subconscious exemplification. On this basis, she analyses the essence of the metaphor and its underlying principles. She relies on Arthur C. Danto's theory of style which renders more adequately the relation between the work of art and its author, and the possibility of using a work of art as a means for seeing ourselves and the world in a new light and for better understanding of our inner selves. Danto's theory of style differentiates between basic and non-basic knowledge and actions. In this connection,

Mari Kadanik states that Danto sometimes confuses immediate knowledge and subconscious beliefs.

One of the contributions of the best-known present-day philosophers of language Michael Dummett and Donald Davidson is that, in addition to epistemological problems, they applied philosophical analysis of language to the questions traditionally belonging to the realm of metaphysics — to the choice between realism and antirealism (whether or not the world should be regarded as existing independently of us) and, in recent times, to the problem of truth associated with it. Using the philosophy of language for answering the traditional philosophical questions means that the respective viewpoints are “bred” out of the relevant theory of meaning. In his article Margo Laasberg (1970–1998) tries to give a short overview of Davidson’s theory of meaning — the ground from which these viewpoints grow out. For the sake of conciseness, he avoids “breeding” concrete viewpoints themselves. The article starts with defining the theory of meaning. This is followed by an overview of the theory of truth, to which Davidson attempts to reduce the theory of meaning.

Agriculturist Jaan Lepajõe (1928–1999) describes how a primitive plant discovered by South-American Indians became one of the oldest and most important cultivated plants in the world. In the pre-war times Estonia was called “the potato republic” as it achieved the first place in the world in potato production *per capita*. Lepajõe does not discuss practical problems of potato growing. Instead, he shows how the intelligent and successful work of many farmers and scientists has turned *Solaneum tuberosum* into a wonderful cultivated plant that feeds millions of people.

Teacher of biology Jüri Keskaik discusses how present-day schoolchildren should be taught in order to prevent one-sided attitudes to *animate nature and environment*. The author considers it necessary to balance the reductionist approach that goes into small details and disintegrates the whole with a constructivist one where the central element is creativity — building up the whole or part of it. The author believes that the monopoly of the Darwinist evolution theory should be abolished and, for example, Steiner’s and Teilhard de Chardin’s animated treatments of nature be followed as well.

Editorial note

Between 1940 and 1952 several extensive deportation campaigns were carried out in the Baltics and the western regions of the then Soviet Union. According to the official data of the security authorities, more than 618,000 people were deported to Siberia (49,000 among them were arrested). *Akadeemia* publishes a selection of documents on the largest deportation operation that hit Estonia in March 1949. The operation's code-name for all the Baltic republics was *Priboi* (Breakers).

In the section of book reviews Ülo Tonts reviews Ilmar Talve's autobiography.

The issue ends with Part 10 from the commented stenograph of the VIII Plenum of the Communist (Bolshevist) Party of Estonia.

“As it has become evident by now...”: Addenda to better knowledge of Mihkel Kampmaa

Kristi Metste

The compilation of the Outlines of Estonian Literary History (I — 1912, II — 1913, III — 1923, IV — 1936) by Mihkel Kampmaa (1867–1943), a well-known educationist, author of schoolbooks and historian of literature, has been rightfully considered his main contribution to Estonian culture. As a one-man job it has remained unsurpassed till the present day. The work contains unique biographical and developmental material on Estonian writers that Kampmaa (for the first time in the practice of writing histories of Estonian literature) collected from the authors themselves. Until now, the studies dealing with Kampmaa have concentrated mainly on his Outlines of Estonian Literary History. Kampmaa's own personality and the background to his lifework have been rather neglected.

The present article provides and overview of materials on Kampmaa at the Archive of Estonian Cultural History in Tartu. This could serve as a starting point for further studies.

The first part of the article views documents that show Kampmaa as a figure of the period after national awakening. The second part intro-

duces documents that shed light on how Kampmaa collected material for his literary history, whereas the author also briefly describes this material itself. The third part deals with materials concerning the writing and reception of Outlines of Estonian Literary History.

Artist-centred cognitivism in aesthetics

Marek Volt

In discussions on cognitive status of art, aestheticians' standpoints differ mainly on three issues. Firstly, which cognitive properties could be connected with art (truth, knowledge, etc.)? Secondly, what is the object of artistic cognition (essences of the objects of the world, their metaphysical idea)? Thirdly what, or even who, cognises the world? The viewpoints that affirm the existence of the cognitive component in art could be called cognitivism. We could thus divide cognitivism into three kinds: (i) artist-centred cognitivism, (ii) artwork-centred cognitivism and (iii) recipient-centred cognitivism.

In the article I try to analyse if and in what sense is artist-centred cognitivism feasible. I claim that artist-centred cognitivism can be criticised from at least four important aspects. These are identity of the object cognised by the artist and

Summaries

the recipient, description of the activity of the artist, criterion for assessment of art, and exhaustibility of art and cognition.

EK(b)P KESKKOMITEE
VIII PLEENUMI
STENOGRAMM

Tõlkinud Mart Arold

X

Juhataja: Sõna saab sm A. PUUSEPP⁵⁰ — parteikolleegiumi liige, EK(b)P KK liikmekandidaat.

Sm A. PUUSEPP:

Seltsimehed! Me peame ütleva südamest tänu ÜK(b)P KKle selle eest, et ta aitas meil vältida uusi vigu, sest see suund, kuhu läks EK(b)P KK, on vaieldamatult ohtlik suund, mis ei saa tuua head. Seltsimehed, ma esitan selle kohta mõne kaalutluse ja mõne näite selles küsimuses.

Meie, bolševikud, oleme harjunud rääkima, et partei KK on riigi parteilise juhtimise staap. Aga kui me vaatame oma EK(b)P KKd, siis mis staap see on? Selle staabi kõrval oli 1940. aastast peale teine staap. Üks seltsimees, sm Kuusik, rääkis meile, et "kaitseliidus" oli 44 000 inimest, ning tuleb välja, et selle teise staabi alluvuses oli 2,5 korda rohkem inimesi ja neid juhtisid vaenlased, see asus bolševike staabi kõrval. Tekib küsimus: kas see ikka oligi bolševike staap, kui talus enda kõrval vaenlasi, vahest polnudki ta bolševistlik? Veel enam, igal aastal korraldas partei KK akende all oma paraade see vaenlaste poolt juhitav vabatahtlik tuletõrjeühing, mille põhikirjas seisis, et nad on kodanlikku režiimi toetav organisatsioon nagu Kaitseliitki. Täiesti legaalselt pidasid nad paraade partei KK esisel väljakul. Vähe sellest, nagu mul on teada, komandeeris EK(b)P KK ministreid, valitsuse liikmeid teistesse linnadesse selle organisatsiooni paraade tervitama. MN kinnitas vastava Smerš'i [Tundub, et siin peaks Смерш'i asemel olema смerty: eelarve. Toim.], vaatas läbi selle organisatsiooni põhimääruse ning mitte kellelgi polnud kahtlust, mis inimesed need on.

Läheme edasi, seltsimehed. 1940. a algas samaaegselt meie partei legaliseerimisega ka parteisse vastuvõtmine. Keda siis vastu võeti? Kõigepealt võetakse vastu Kruus, siis Andresen ja Jõeäär, ning võeti vastu terve hulk inimesi, kelle vastu nad olid sõna võtnud, kelle vastu võidelnud. Muidugi nad võitlesid, ent kuidas toimus 1940. a nende inimestega leppimine, see jääb arusaamatuks.

See pole meie joon. Nad on unustanud Lenini õpetuse, selle, mida kirjutab Lenin meie partei põhikirjas, kus on selgelt ja täpselt öeldud,

⁵⁰PUUSEP(P), August (1886–1955) sündis Viljandimaal Pajusi vallas, jäi Venemaale, KP liige. Oli ENSV tehniliste kultuuride rahvakomissar ja minister 1946–1947, siis EK(b)P KK parteikolleegiumi sekretär kuni 4. XII 1950, mil ta vabastati sellelt kohalt sobimatuse tõttu, läks tööle Kirgiisiasse, tuli 1951. a sealt tagasi, püüdis leida tööd statistikavalitsuses, kuhu teda ei võetud, ning maandus lõpuks rahandusministriumini. 1954. a teda ei rehabiliteeritud (parteilist karistust ei tühistatud).

kuidas võib võtta parteisse teistes parteides olnud inimesi. Titalégi on selge, et teiste parteide liidreid ja sekretäre igal juhul ei tohi mitte mingitel tingimustel meie parteisse vastu võtta. Ent siin mitte ainult ei võetud vastu, vaid lausa kisti neid sinna. Kui Kruus parteist välja visati ja küsiti, kuidas ta astus parteisse, siis teatas ta: "Ma ei astunudki, vaid mind tõmmati parteisse, tehti ettepanek anda avaldus, andsin avalduse, ent ma ei teadnudki, et olen parteisse vastu võetud, ja sain seda teada alles siis, kui mulle tehti ettepanek tervitada partei KK nimel näitlejaid."

Edasi mäletan ma, kuidas me hakkasime Kruusi parteist välja viskama. Minu arvates peaks olema selge, et kui inimene on teie majja sattunud kutsumata külalisena, siis kihutate ta kohe välja, kartmata rikkuda mingeid seadusi. Ent Kruusi väljaheitmise puhul lükati seda küsimust mitu korda edasi, sest ta olevat haigestunud. Tegelikult polnud ta haige, vaid saboteeris ning saatis samal ajal oma sõprade rahustamiseks TASse signaale, et oodake, küll kõik läheb mööda. Ta ootas, et ÜK(b)P KK jätab ta edasi TA presidendi kohale ja partei ridadesse.

(Kohalt: Seda arvab ta praegugi.)

(Kohalt: Ja palka saab ta praeguseni.)

Võimalik. Kuid ta ei tulnud meelega büroole, mistõttu me ei saanud teda välja visata ning seepärast lükkus see asi edasi.

Mulle tuleb meelde, et kui Andresenit parteist välja heideti, siis toimus see ilmselt valuliselt: kord öeldakse mingil põhjusel, et uurigu teda parteikollegium, kontrolligu veel, meie võtame asja uuesti üles, jälle lükatakse see edasi jne. Ja alles siis, kui enam kuhugi ei pääsenud, kui asi muutus juba skandaalseks, siis visati ta lõpuks parteist välja.

Võtame teise loo Toonelaga. Mitu korda esitasime Toonela EK(b)P KK büroole parteist väljaviskamiseks. Kuid büroo viimasel koosolekul ütles sm Kuusik, et Toonela pole mõni lihtnimene, teda ei saa nii lihtsalt välja visata, täna ta siis seletas, kuidas ta seda Toonelat lihtinimeseks ei pea, ent meie jaoks on ta tavaline inimene, meil on olemas andmed, et ta mehkeldas vaenlastega, meil on dokumendid, ent ikkagi lükati tema väljaheitmise küsimus edasi. Me esitame selle küsimuse samal kujul uuesti KK büroole ning ma loodan, et pärast pleenumit visatakse Toonela parteist välja.

Üks seltsimees rääkis siin oma sõnavõtus, et parteiorganisatsiooni juhid sattusid vaenlase Säre mõju alla, kes oli KK I sekretär jne, ning tema mõju eest polnud pääsu. Seltsimehed, mina näen seda teisiti, niihästi asjaolud kui ka nende analüüs räägivad natuke midagi muud. Esiteks, miks ei teadnud Eesti parteiorganisatsioon kuni viimase ajani seda, et

Säre oli reetur ja vaenlane, miks tehti see teatavaks kitsale ringile ning sosistades? Miks see nii oli?

Edasi. Kas partei poliitika muutus? Ma ei räägi majandusest, vaid parteist, s.t parteisse vastuvõtmisest ja parteist väljaheitmisest.

Kas muutus midagi, kui Säret enam polnud? Siin oli ta 1940. aastal, ent aastail 1944–1945 ta meid enam ei seganud. Tähendab, segas keegi teine.

Kui ma olin maakonnakomitee sekretär, siis räägiti meile, et meil on soodustingimused parteisse võtmisel, seetõttu võib võtta vastu inimesi 6-kuulise ühise töötamise staažiga, ent see ei tähendanud sugugi, et neil tingimustel oleks võinud võtta parteisse ükskõik keda. Need soodustingimused olid nõukogude inimeste, ustavate inimeste jaoks. Kuid mis meil välja tuli? Ka meil esitati algul büroole kontrollimata inimesi ning alles bürool selgus, et seda inimest ei saa parteisse vastu võtta. Siis hakkasime toimima teisiti, s.t ei hakanud bürool vastuvõtmisest rääkimagi enne, kui me polnud inimesi parteisse vastuvõtmiseks igakülgset kontrollinud, ning see aitas vältida vigu vaenlaste parteisse vastuvõtmisel.

Vaadates praegu parteikolleegiumis läbi aastail 1946–1949 parteisse vastu võetud inimeste isiklikke toimikuid, on avastatud, et soodustingimustel vastuvõtmisel esines partei põhikirja rikkumisi ning niisuguse lihtsustatud ja ettevaatamatu vastuvõtmise tulemusena sattusid parteisse vaenlased. Alles eelmisel laupäeval heitsime parteist välja palju inimesi igasugustelt "erialadelt". Siin oli salapolitsei agente, gestaapolasi, SSi esindajaid jne. Seda ühe päeva jooksul, ent kokku viskasime 1949. aastal välja meie oma maakonnakomiteede poolt vastuvõetuid tervelt 300 inimest. Ma arvan, et selles asjas pole veel kaugeltki kõik ära tehtud.

Niiviisi oleme parteisse vastu võtnud pärast sõda, s.t siis, kui Säre enam ei käsutanud ega saanud kuidagi mõjutada meie partei kujunemist. Tuleb välja, et see Säre poliitika on kestnud kuni viimase ajani. See pole juhuslik viga, vaid poliitika, ning selgub, et seda poliitikat aeti ka sõja ajal. Seda ma ei teadnud ega osanud kahtlustada.

Missugused maakonnad võtsid nii ennatlikult inimesi parteisse? Näiteks heideti Tallinnas ühe aasta jooksul välja 60 inimest, Tartumaal 21, Harjumaal 15, Virumaal 15, Viljandimaal 14. Teistes maakondades olid need arvud tunduvalt väiksemad ning seepärast ma neid siin ei avalda.

Seltsimehed! Peale selle, et me igast üksikjuhtumist kandsime ette büroole, andsime samuti vastava signaali ja informatsiooni maakonnakomitee esimesele sekretärile selle kohta, kui kehvad on meil lood. Ma

rääkisin mitu korda, et tuleks midagi ette võtta, kuid seniajani pole midagi tehtud.

Miks, seltsimehed, ikkagi kõik nii läks? Ma arvan, et Säre joon on püsinud kuni viimase ajani. Nii läks sellepärast, et meie sekretärid on vältinud kohtumisi töörahvaga. Näiteks on sm Karotamm harva kedagi vastu võtnud. Inimesi võtsid vastu tema abilised ja ma olin väga üllatunud, kui ka Nikolai Puusepa asemel võttis inimesi vastu tema abiline. Kuidas said sääraistel tingimustel kodanikud teda tunda ja kuidas võis tema teada saada inimeste meeleolu ning soove, seda, mis neid segab? Ei saa ju pidada kohtumiseks rahvaga seda, kui sm Karotamm kohtub paraadkorras parimate kolhooside inimestega. Peab rääkima igapäeva üksikult.

(Juhataja: Sm Puusepp, kui palju teil on vaja aega lõpetamiseks?)

Viis minutit.

(Hääled: Anda.)

Seltsimehed! Meil olid mõned maakonnakomitee sekretärid, kes olid rahvale täiesti kättesaamatud. Näiteks Janson, Pruks.

Paljud vastutavad organisatorid kartsid neid.

Ma rääkisin kunagi Läänemaa vastutava organisatoriga: "Sa ju nägid, et see asi polnud seal bolševistlik, miks sa vahele ei astunud?" Ta vastas, et kartis. Ta ütles, et ega Pruksiga ei saa midagi teha, sest teda toetab sm Karotamm. Ta toetaski kuni kõige viimase ajani, isegi parteikolleegiumile taheti ära teha, meid ei usutud, meid eemaldati sellest asjast, loodi uus komisjon. Ja vaid seetõttu, et see komisjon jõudis samasugustele järeldustele, jäi parteikolleegium karistamata.

Niisugustes tingimustes tuli parteikolleegiumil töötada. Parteikolleegium likvideeriti mitmel korral, teda terroriseeriti ning põhjuseks oli see, et meie töö partei puhastamiseks polnud soovitav. Muud põhjust polnud.

Sm Jaanus teatas siin, et Viljandi maakonnakomitee I sekretärina töötades olevat ma teinud 1945. a ettepaneku suured talud partei liikmete vahel ära jagada ja olevat jaganudki. Seltsimehed, ma annan pleenumile teada, et mina niisugust korraldust pole teinud, et mitte ühtegi talu pole Puusepa korraldusel mitte ühelegi parteiliikmele antud, vaid vastupidi, kui me kuulsime koos ÜK(b)P KK töötajaga Eestis sm Maioroviga, et TK esimees Piip jagab talusid, asustab taludesse uuesti kulakuid, kaitseb kulakuid, siis vallandasime ta töölt sm Perovi abiga ning teda ei valitud järgmisse maakonnakomiteesse. Kuid praegu sain ma teada, et see kulatükk, see kulakute aitaja on taas valitud partei maakonnakomiteesse,

ma ei tea, kas sm Jaanuse nõuandel või ilma selleta, kuid ta on partei maakonnakomitee liige.

Sm Jaanus ütles otse, et minu korraldusel olevat antud talu koos 9 hobusega jne kellelegi Tähele. Ma pean ütlema, et seda Tähet pole ma elu sees näinud, pole kunagi temast rääkinud ning ialgi pole olnud juttu sellest, kas anda talle see talu või mitte.

Oli üks juhus, kui ma lubasin müüa lehma ühele maakonna parteikomitee töötajale, paljulapselisele emale. Talle müüdi see lehm.

(Hääled kohalt: Selge!)

Kuid 1945. a, kui ma Viljandist lahkusin, sai Holm, kas Jaanuse teadmisel või mitte, lehmale lisaks talu koos hobuste ja kõige muuga, mis seal oli.

Juhataja sm KÄBIN: Jätkame oma pleenumi tööd. Seltsimehed, ma tahan hoiatada, et tuleb relemendist kinni pidada. Sõna võtta soovijaid on väga palju, võiks arvestada veel kahe tööpäevaga, aga me peame tegema nii, et saaks täna läbirääkimised ära lõpetada.

(Saalist: Jääb nii, nagu pleenum otsustab.)

Sõna on sm LAURISTINIL⁵¹ — EK(b)P KK liikmel, ENSV kinematograafiaministril.

⁵¹LAURISTIN (sünd. KÜNNAPUU), Olga (1903). Sündinud Harjumaal Kolga vallas ministeeriumikooli juhataja Anton Künnapuu (1917. a enamlane) tütreana. Lõpetanud tütarlastegümnaasiumi Tallinas, õppinud lühikest aega Tartu ülikooli filosoofiateaduskonnas, kuulus üliõpilasseltsi Ühendus. Oli abielus 1939–1941 Johannes Lauristiniga ja 1945. a-st Hendrik Allikuga. Osales kommunistlikus noorsooliliikumises, EKP liige 1920. 1924. a mõisteti 149 kommunisti protsessil eluaegsele sunnitööle, vabanes 1938. a amnestiaga. 1941 ENSV Glavliti (Kirjandus- ja Kirjastusasjade Peavalitsuse) ülem, 1941–1944 N. Liidu tagalas, 1944–1947 ENSV sotsiaalkindlustus- ja 1947–1951 kinematograafiaminister. Seoses H. Alliku arresterimisega oli põlu all, töötas utiliikontori abijuhataja ja kirjastuse tõlgete toimetuse juhatajana (jäi ka N. Liidu ÜN saadikuks edasi). 1956–1961 oli Välismaaga Sõpruse ja Kultuurisidemete Arendamise Eesti Ühingu Presiidiumi esimees, 1961–1989 Eesti Vabariikliku Rahukaitsekomitee esimehe ase-täitja, 1969–1989 ühtlasi Nõukogude Rahufondi Eesti osakonna esimees. EK(b)P KK liige 1941–1951. NSVL ÜN saadik 1941–1954 ja ÜN presiidiumi liige 1946–1950, ENSV ÜN saadik 1940–1947.

Sm LAURISTIN:

Seltsimehed! Mina, nagu ka kõik teised pleenumist osavõtjad, tervitan ÜK(b)P KK otsust kui õigeaegset ja äärmiselt vajalikku. ÜK(b)P KK otsusel on tohutu tähtsus meie parteiorganisatsiooni edasises töös.

Sügavate vigade avamine EK(b)P KK poliitilises joones kodanlike natsionalistide vastase võitluse küsimuses aitab tugevdada meie parteiorganisatsiooni niihästi poliitiliselt kui ka organisatsiooniliselt ning tervdab taas tõeliselt meie kommunistide poliitilist valvsust. See, et KK ja sm Karotamm isiklikult on korduvalt kaitsnud paljastamise eest Kruusi, Andreseni jt kodanlikke natsionaliste ning töölisklassi vaenlasi, nende upitamine kõrgetele ja vastutavatele kohtadele pidigi endaga kaasa tooma poliitilise valvsuse nüristumise ja meie parteiorganisatsiooni desorganiseerumise.

1946. a, kui sm Karotamm teatas meile, KK liikmetele, ametlikult, kelleks osutus Säre, ent ta osutus äraandjaks ja kodumaa reeturiks, siis erutas ja häiris see jube asjaolu mind kohutavalt. Meie KK I sekretäri kohal oli reetur ja äraandja ning me ei osanud teda õigeaegselt paljastada. Ma tundsin, et me kõik oleme süüdi kohutavas valvsuse puudumises, ning samaaegselt mõtlesin ma Säre käsilaste peale parteis ja tema usaldusaluste peale, keda ta ise vägisi parteisse sokutas. Tema esimeseks usaldusaluseks oli Andresen. Särel oli temaga tihe kontakt oma Eestisse ilmunisest peale, ent siia ilmus ta veidi aega enne Nõukogude võimu kehtestamist Eestis. Tallinna linnakomitee, kus olid vanad bolševikud, ei tahtnud 1940. a võtta parteisse vastu Andreseni ja teisi temataolisi. Meie, Eesti kommunistid, Eesti põrandaaluse kommunistliku partei liikmed, olime üle 20 aasta pidanud ägedat bolševistlikku võitlust Andreseni, Kruusi, Jõeääre ja teiste nendetaoliste sotsiaalšovinistide ning töölisklassi huvide reetjate vastu ning seetõttu keeldus linnakomitee neid 1940. a parteisse vastu võtmast. Siis võttis Säre nad ise vastu, linnakomiteest mööda minnes. Nõnda nad meie parteisse satusidki. Ent seda, kes on Säre, me tollal ei teadnud. Nagu ma ütlesin, ilmus ta Eestisse veidi aega enne nõukogude võimu väljakuulutamist. Ta ei võtnud kaua aega kontakti meiega, vanglast vabanenud kommunistidega, kuid tal olid omad sidemed, nendeks olid Andresen, Kruus, Ruus, Jõeäär ning paljud teised kahtlased isikud ja provokaatorid, kellest osa paljastati ning likvideeriti politseiarhiivi materjalide põhjal kohe 1940. aastal. Teise osa suutis ta säilitada ja parteisse sokutada. Nüüd on mulle selge, et Säre oli Eesti Tito. Siia tuli ta Rootsist Kominterni esindaja sildi all. Sellega, et ta on Kominterni saadik, et tema suu läbi räägib meiega Komintern, suruski ta meid vastu seina, sundis meid vaikima ja nõustuma tema poliitikaga, mille olevat talle ette kirjutanud

Komintern. Kuidas sai Säre KK I sekretäriks? Samasuguste mahhinatsioonidega, nagu pääsesid parteisse tema käsilased. 1940. aastal määrati nõupidamisel sm Ždanovi juures (ma võtsin sellest nõupidamisest osa) I sekretäriks Johannes Lauristin. Ta oli sel kohal väga lühikest aega, kuu või poolteist. Siis suutis Säre ta väga meisterliku käiguga kõrvaldada. Nagu ma mäletan, tõi ta just siis Karotamme KKsse ja tegi temast II sekretäri. Partei juhtimine läks Säre ja tema usaldusaluste kätte ning siit algaski see väär poliitika, vana reaktsioonilise intelligentsi kasutamine, igasugune nende vastu suunatud kriitika mahasurumine ning nendega võitlemise keelamine.

Ja samal päeval, kui kuulsin Karotammelt, kes see Säre oli, läksin ma sm Perovi, ÜK(b)P KK esindaja juurde Eestis ning teatasin talle, et meie parteis on Säre usaldusisikuid, keda ta on parteisse sokutanud, osutades esmajärjekorras Andresenile, tema nõukogudevastastele vempudele ja sõnavõttudele niihästi enne nõukogude võimu kehtestamist kui ka 1940. a ja Isamaasõja ajal, ma tõestasin, et Andresenit ei saa usaldada seetõttu, et see inimene on nõukogude võimu suhtes sügavalt vanulik ja tema koht pole meie partei ridades. Ma ootasin, et seoses teatega Säre kohta tehakse kõige tõsisemad järeldused ning visatakse parteist välja tema käsilased. Kuid ainsaks tulemuseks oli Andreseni ümberpaigutamine MN esimehe asetäitja kohalt ÜN Presiidiumi esimehe asetäitja kohale. Kas see polnud desorienteerimine? Kas see polnud valvsuse summutamine?

Kui ma nüüd kuulsin sm Käbini ettekandest, kuidas sm Karotamm kaitses visalt Andresenit kuni viimase hetkeni, siis tekkis mul küsimus: miks see nii on? Sm Karotamm teadis ju, et Andresen on Säre sünnitus meie parteis, et parteisse on ta toonud reetur ja kodumaa äraandja. Ma arvan, et tuleb lõpuks kontrollida, puhastada partei kõigist, keda on sinna sokutanud Säre ja tema käsilased. Mitte ühtegi neist ei tohi uskuda. Mis puutub sm Karotamme, siis ma arvan, et ta ei saa enam jääda EK(b)P KK sekretäriks ning et tuleb kontrollida ka tema sidemeid Säreaga, sest ta ajas igati Säre poliitikat.

Nüüd paar sõna minu aadressil paisatud kriitika kohta sm Matussevitšilt. Mul on vigu ja neile tuleb osutada, kuid need pole niisugused, millele osutas sm Matussevitš. See, mida tema siin rääkis, on laim ja ma saan seda tõestada. Minu hukkunud mehe Johannes Lauristini isa pole olnud kunagi sulane ega ole nälginud nõukogude võimu ajal, tal on 1942. aastast peale personaalpension kui Rahvakomissaride Nõukogu hukkunud esimehe isal. 1942. a muretsesin talle isikliku toidulimiidi, mida ta kasutas kuni kaardisüsteemi kaotamiseni. 1944. a sügisest kuni 1946. a sügiseni elas ta minu juures minu täielikul ülalpidamisel ning

sai samal ajal oma personaalpensiooni 500 rbl kuus. Vaatamata oma kõrgele eale otsustas ta 1946. a sügisel uuesti abielluda ja otsis sellega seoses endale omaette korteri. Minu juurest läks ta ühe oma vana sõbra juurde, kellel, nagu ta ise ütles, oli oma väike maja. Tema pruudil oli kahetoaline korter, kuid see korter ei rahuldanud teda ja ta tahtis vana Lauristini lugupeetust kasutades paremat korterit saada, mille ta saigi. Linna TK eraldas neile neljatoalise korteri, kus nad elavad praeguseni. Korteri sisustus osteti riigi kulul. Praegu saab ta pensiooni 900 rbl kuus ning on tihti saanud ka ühekordseid toetusi.

1948. a sain ma honorari Johannes Lauristini romaani "Vabariik" eest, sellest kolmandiku — 15 000 rbl — andsin vanale Lauristinile. Siin on mul tema kviitung selle raha kättesaamise kohta 20. juulist 1948.

Miks oli sm Matussevitšil vaja mind pleenumi ees laimata, sellest ei saa ma aru. Meie vabariigis tegelevad kommunistide niisuguse laimamisega nõukogude võimu vaenlased. KK aparraadi töötaja peaks sellest aru saama ning säärast laimu paljastama, aga mitte sellega ühinema.

Juhataja sm Käbin: Sõna saab sm RAUD⁵² — EK(b)P KK liikme-kandidaat, ENSV haridusminister.

Sm RAUD:

Seltsimehed! Arutataval ÜK(b)P KK otsusel vigadest ja puudustest EK(b)P töös on ajalooline tähtsus kogu Nõukogude Eesti jaoks. Ta avab EK(b)P KK, ENSV MNi ning isiklikult sm-te Karotamme ja Veimeri vigade juured. See otsus annab meile uue relva nihhasti parteipoliitilises kui ideoloogilises töös, see otsus relvastab meid võitluseks eesti kodanliku natsionalismiga.

Seltsimehed, ma tahan lühidalt peatuda neljal küsimusel.

1. Eesti kodanlike natsionalistide kahjulik tegevus.
2. EK(b)P KK töö ENSV Haridusministeeriumi juhtimisel.
3. Pedagoogiline kaader.

⁵²RAUD, Arnold (1901–1962). Pärit Sõmeru vallast Virumaal, võitis Punaarmee koosseisus osa Vene kodusõjast, KP liige 1919. Lõpetas 1929. a Leningradis pedagoogilise instituudi, oli 1930–1939 samas linnas õppejõud. 1940–1941 oli EK(b)P KK osakonnajuhataja, 1941 Pärnumaa hävituspataljoni komissar, 1941–1942 N. Liidu tagalas. Määrati 1942 7. eesti laskurdiviisi poliitosakonna ülemaks alampolkovniku aukraadis. 1946–1950 oli ENSV haridusminister, 1950–1957 vabariikliku parteikooli direktor, 1957–1960 poliitökonoomia kateedri juhataja TRÜs, 1960–1962 EPAs, majandusteaduste kandidaat 1962. EK(b)P KK liikmekandidaat 1948–1951, ENSV ÜN II koosseisu saadik.

4. Isiklikud vead.

Eesti kodanlike natsionalistide kahjulikust tegevusest.

Mehkeldamispoliitika ja liitumine eesti kodanlike natsionalistidega algas rahvavaenlase Säre ja Karotamme juhtimisel juba 1940. a. Selle väljenduseks oli Kruusi nimetamine Eesti ajutise valitsuse peaministri asetäitjaks, Andresen määrati haridusministriks. Semper juhtis kunstiasjade komiteed, eklektik ja idealist Koort nimetati Tartu Ülikooli ajaloolise ja dialektilise materialismi kateedri juhatajaks ning asus Saksa okupatsiooni ajal okupeeritud territooriumil. Võiks tuua palju fakte, mis iseloomustavad nende inimeste vaenulikku tegevust, kuid ajapuudusel ei saa ma seda teha. Siit võib järeldada, et meie noore Eesti Nõukogude Vabariigi paljud ideoloogilise töö juhtpostid anti kodanlike natsionalistide kätte.

Suure Isamaasõja ajal logelesid Kruus, Andresen, Semper jt tagalas ning tirisid oma sõpru ja tuttavaid eesti korpuse ridadest tagalasse ("teadlaste", "asendamatute" administraatorite, "spetside" ning muusikutena jne). Kõik need inimesed kogunesid tagalasse kuni Nõukogude Eesti vabastamiseni ja sinna tööle määramiseni.

Sm Karotamme, võib-olla ka sm Veimeri põhiliseks veaks oli Suure Isamaasõja ajal see, et nad sokutasid eesti korpuse juhtivatele kohtadele endise Eesti kodanliku sõjaväe kõlbmatuid ohvitseri, Saueselja, Vassili, Mullase, Puha jt*. Nende kahjulikkus seisnes selles, et nad ei osanud ega tahtnudki sõdida nii, nagu see on ette nähtud Nõukogude Armees. Nende soovimatuse ja oskamatusse tõttu võidelda nii nagu kord ja kohus oli eriti raske Eesti Laskurkorpuse väeosadel ja selle korpuse poliittöötajatel, nende hulgas ka minul, Velikije Luki all, sest korpuse väeosadel polnud edu ning nad kandsid suuri kaotusi.

Valesti rääkis siin sm Kelberg, öeldes, et mina isiklikult olevat oma nõusoleku andnud ja kaasa aidanud selleks, et juhtivatele kohtadele määrataks säärased kodanlikud ohvitserid nagu Vassil, Saueselg, Mullas jt. Ta osutas sellele, et ma olevat kaasa aidanud Mullase, Lukase, Luksi jt astumisele parteisse.

Ma pean siin pleenumi ees otse ütlevat, et see pole õige, see on laim, sest mul pole sellega mingit tegemist olnud, minuga pole sel teemal mitte keegi rääkinud ning ma sain sellest teada alles siis, kui nad juba olid määratud neile kohtadele.

Kes siis on selles süüdi? Ma arvan, et eelkõige sm-d Karotamm ja Veimer. Nende oma tegudega takistasid nad Nõukogude Armeed eesti

*Kolonel Saueselg ja kolonelleitnandid Vassil ning Mullas on teada ja tuntud isikud, ent kes oli "Puha", jääb selgusetuks. *Toim.*

corpuse võitlusvõime kasvamisest. Ma arvan, et nende kõlbmatute kodanlike ohvitseride määramine kõrgetele juhtivatele kohtadele oligi üks lahingute Velikije Luki all ebaõnnestumise põhjusi ja kui ma ei eksi, siis läks see maksma paljude ausate eesti võitlejate ja ohvitseride elu. Kui ma olen millegagi "kaasa aidanud" nende suhtes, siis ainult neist mõne mahavõtmisega nondelt kohtadelt.

Mis puudutab aga kodanlike natsionaliste Kruusi ja Andreseni, siis nende põhitegevus seisnes selles, et oma artiklites, kõnedes ja loengutes, sealhulgas ka eesti corpuse väeosades, surusid nad läbi kodanliku natsionalismi propagandat, mille sisuks oli võitluse esitamine fašismi ja Saksa okupantide vastu üksnes rahvusliku võitlusena, ähmastades sel moel Saksa okupantide kiskjalikku palet, ähmastasid seda elementaarselt, kuid tähtsat tõde, et eesti corpuse ei pea võitlema ainult Nõukogude Eesti vabastamise eest, vaid peab võitlema kogu Nõukogude Liidu vabastamise ning fašismi täieliku hävitamise eest.

Kõik see mõjutas lühidalt öeldes negatiivselt corpuse isikkoosseisu poliitilis-moraalset seisundit.

Muuseas, kui võtta sõjajärgne aeg, kui ma olin veel sõjaväes, siis kinnitan ma kindralmajor Lombaku sõnu, et sm Karotamm jt isikud, ma arvan, et ka kindralleitnant sm Pärn, leidsid, et selle eesti väekoondise eesotsas, mis pärast sõda järele jäi, ei peaks olema mitte kindral Lombak, vaid kindral Lukas, ning ma pidin spetsiaalselt selles asjas sõitma sm Kuzmini juurde. Sellal olid siin Leningradi sõjaväeringkonna esindajad ja meil õnnestus ära hoida Lukase määramine väekoondise ülemaks kohale ning ülemaks jäi esialgu kindral Lombak ja pärast teda kindral Allikas, kes mõlemad olid saanud sõjalise hariduse Nõukogude Liidus.

Veel üks konkreetne märkus. Ma tahan öelda raamatu "Nõukogude Armee Eesti Corpuse Suures Isamaasõjas" kohta, et mind ja paljusid teisi see raamat ärritas.

(Hää! saalist: Seda pole kellelegi vaja!)

Mitte selles pole asi. Asi on selles, et eelviimases väljaandes oli läbi lastud üks poliitiline sigadus: seltsimees Stalini pilt, aga selle kõrval kindral Pärna pilt samade mõõtmetega ja samas formaadis; kas siis niisugust asja tohib lubada! Viimases väljaandes on analoogiliselt sigastatud — seltsimees Stalini pilt, ent järgmistel lehekülgedel meie juhtide pildid, jälle samades mõõtmetes ja formaadis. See on jäme poliitiline viga, millesse ei saa ükskõikselt suhtuda. Kui see raamat ilmus, siis rääkisin ma sellest juhuslikult sm Puusepaga. Meie arvamused langesid kokku. Selles raamatus tehakse tõepoolest teoks säärast lõmitamist, et sm-d Karotamm, Veimer jt on täiesti teenimatult kuulutatud eesti rahvuscorpuse "suurteks juhtideks", kellel olevat selles asjas suurimad teened.

Seda kõike on seal kirjeldatud nii ülepakutult, et lugedes tekib jälestus tallalakkumise vastu, ning pealegi ei vasta see ajaloolisele tõele. Siin on kaduma läinud igasugune bolševistlik tagasihoidlikkus. Ja kuidas sai juhtuda, et mingi pugejast toimetaja andis välja niisuguse raamatu?

(Hääl kohalt: See oli Külaots.)

Tema oli autor.

(Kohalt: Lukas?)

Vastutavaks toimetajaks oli sm Kuusberg. Külaots rääkis, et toimetaja ja EK(b)P KK ajakirjandussektor sundisid teda selle raamatu uut väljaannet selliselt ümber tegema.

(Hääled kohalt: Eessõna on sm Pällilt.)

EK(b)P KK tööst ENSV Haridusministeeriumi juhtimisel.

Enne V kongressi, kas hästi või halvasti, kuid mingil moel juhtis KK Haridusministeeriumi, mis väljendus selles, et KK kaadrisekretär sm Kuzmin juhtis ministeeriumi kaadripoliitikat. Muud tööd juhtis koolideosakonna juhataja sm Lentsman. Mis puutub sm Raadikusse, siis kogu oma propaganda- ja agitatsioonisekretäri kohal olemise aja jooksul ei andnud ta ministeeriumi töö osas mingeid juhiseid ega võtnud üles ka tõsiseid küsimusi.

Kahjuks pean ütleva, et sm Käbin KK sekretärina ei rääkinud minuga kordagi ministeeriumi töö põhiküsimustest, mingeid tõsiseid juhtnõore ei andnud, hoidis kõrvale. Ministeerium praadis oma rasvas. Peeti küll üksikuid nõupidamisi pisiküsimustes. Üldiselt võib öelda, et pärast V kongressi eemaldus EK(b)P KK täielikult Haridusministeeriumi juhtimisest, seda nii üldistes asjades kui ka operatiivküsimustes. Millega tegelesid sm Käbin ja KK teaduse ja õppeasutuste osakond, seda Haridusministeerium ei tea. Tõsi, vahel helistab osakonna instruktor sm Vapper ja ütleb, et see või teine pedagoog tuleb vallandada, hoiatades, et kui seda ei tehta, läheb teil kehvasti.

(Hääled kohalt: Te teete halvasti, sm Raud!)

(Hääled kohalt: Sugugi mitte!)

Siin juba räägiti sellest, et sm Karotamm jättis täitmata ühe väga tähtsa KK otsuse projekti. Me kõik teame, et meie vabariigis on pedagoogide hulgas veel üksikuid kodanlikke natsionaliste. Möödunud aastal koostasid Haridusministeerium ja EK(b)P KK koolide osakond sm Veimeri initsiatiivil EK(b)P KK büroo otsuse projekti kasvatustöö parandamisest koolides. Selle dokumendi teravik oli suunatud kodanlike natsionalistide vastu. Ent mis sellest sai? Sai seda, et tolle otsuse projekti ei võetudki vastu ning see vedeleb siiani kuskil KK kantseleis. Mulle näib, et see oli tõsine viga.

Või võtkem niisugune näide. Enne õppeaasta algust oli sm Karotammega kooskõlastatud küsimus Eesti pedagoogide poliitõppest. Mis sai edasi? Läks nii, et KK propaganda- ja agitatsiooniosakond ning KK sekretär sm Käbin arvasid, et pedagoogid peavad õppima parteihariduse üldvõrgus. Sm Karotammega oli kooskõlastatud, et pedagoogid peavad uurima sm Stalini raamatus "Leninismi küsimused" avaldatud teoseid. Ent see kokkuleppimatus sm Käbini ja sm Karotamme vahel viis selleni, et see lihtne asi oli lahendamata 1949. a augustist kuni 1950. a jaanuarini. Niisugune operatiivsuse puudumine tekitab raskusi ministeeriumi töös.

Nüüd pugemisest. Sellest siin juba räägiti. Kuid mulle näib, et ma ei ekski, kui ütlen, et sm Karotamme üks esimesi tallalakkujaid on sm Käbin. (Hääl saalist: Palun vabandust, kes?)

Just praegu seda pleenumit juhatav sm Käbin.

Mis seda kinnitab? Ent kes siis trükib neid meie kolmiku suureformaadilisi pilte suurtes tiraažides, kes neid üles riputab, kes seda kõike juhib? Minu arvates teeb seda sm Käbin. Kuidas seda nimetada? Minu arvates on see pugemine.

Teine fakt. ENSV trükiasjanduse juhtimine anti millegipärast suli ja tallalakkuja Aisenstadti kätte. Kuidas see juhtus? Asi käis nii, et Aisenstadt võitis Käbini usalduse, siis viis Käbin ta pugemise korras Karotamme juurde ning selle peale ta hakkaski peremehetsema, muutes ENSV trükiasjanduse oma lüpsilehmaks. Ent peamine viga seisneb selles, et too kapitalisti ja avantüristi poeg oli pikka aega EK(b)P KK teoreetilise häälekandja vastutav toimetaja. Kes on selles süüdi? Ma arvan, et esmajoones sm Käbin.

Kolmas fakt. Miks anti välja nii palju sm Karotamme vesiseid, sisutuid ja vigaseid raamatuid? Minu arvates on ka selles süüdi sm Käbin. Kas oli tarvis kõiki neid raamatuid suurtes tiraažides avaldada? Sääraseid raamatuid polnud vaja avaldada. Sm Karotamm oleks pidanud suhtuma oma artiklitesse, kõnedesse jne tagasihoidlikumalt. See tunnistab, et ka siin on tegemist lõimitamisega. Eriti paha on too asi seetõttu, et meil on takerdunud marksismi klassikute tõlgete avaldamine ja KK pole suutnud organiseerida seda tööd nii, et see toimuks kiiremini. Kui see töö jätkub samas tempos, siis nähtavasti kulub meil kümneid aastaid selleks, et anda välja näiteks Lenini teosed.

Ka mina kuulun Marxi "Kapitali" I köite tõlke redaktsioonikomisjoni. Ma palusin, et selle komisjoni liikmed vabastataks kõigist teistest parteilistest ülesannetest, et saaks paremini selle töö kallale asuda. Ent seda ei tehtud, kuigi sm Karotamm oli nõus, see on siiani vormistamata.

Lühidalt öelduna pärast V kongressi KK ei juhtinud Haridusministeeriumi peaaegu üldse ning ministeeriumil oli raskusi põhiküsimuste lahendamisega.

Pedagoogilisest kaadrist.

Ma tahan öelda mõne sõna TRÜ ning kõrgharidusega pedagoogilise kaadri ettevalmistamise kohta.

TRÜ kodanlikud natsionalistid püüavad igati säilitada oma positsioone mitte ainult TAs, vaid ka meie kõrgkoolides ning eriti TRÜs. Kogu selle tegevuse ideoloogid on Kruus, Andresen ja TRÜ rektor Koort. Seda poliitikat toetavad sm-d Karotamm ja Veimer ning eriti sm Ansberg. Püüan seda mõne fakti abil kinnitada.

ENSV Haridusministeeriumi kommunistid ei suuda siiani unustada üht veidrat asjaolu. Asi oli nii, et 1944. a püüdis seoses Punaarmee kiire pealetungiga reaktiooniline osa TRÜ õppejõududest ja professoritest põgeneda Eestist minema Saksamaale või Rootsi, ent kuna Punaarmee väeosad tungisid väga kiiresti peale, siis jäi see grupp kuhugi Haapsalu alla kinni. Seesama Andresen, kes oli tollal ENSV MN esimehe asetäitja, saatis selle grupi juurde Haapsalu alla Haridusministeeriumi töötajad, et need inimesed toodaks tagasi Tartusse, hoolitsetaks nende eest ning määrataks vastavatesse ametitesse. Meie juhtivad töötajad pole seni tahtnud muuta ülikooli struktuuri ega viia seda vastavusse NSVL kõrghariduse struktuuriga. Asi on selles, et kardetakse TRÜ muutumist tõepoolest üleliiduliseks kõrgemaks õppasutuseks, seda, et seal ei hakka õppima mitte ainult eestlased, vaid ka venelased ja teised NSVL rahvad. Miks seda kardetakse? Sellepärast, et need kodanlikud natsionalistid õppejõudude ja professorite hulgast arvavad, et kui seal hakkavad õppima ka venelased ja teised rahvused, siis võivad nad kaotada oma senised positsioonid.

Nimetatud juhtivad seltsimehed on igati selle vastu, et meie vabariigis organiseeritaks pedagoogiline instituut vajaliku pedagoogilise kaadri saamiseks peale TRÜ ka pedagoogilisest instituudist. Seda kaadrit on meile väga vaja. Ent hiljuti lükati MNs tagasi pedagoogilise instituudi organiseerimise projekt. Selle pedagoogilise kaadri suurendamise kõige ägedam vastane on MN esimehe asetäitja sm Ansberg. Tekib ebameeldiv mõte, et siin on kits pandud kärneriks — selle asemel et kaasa aidada kaadri juurdekasvule, Ansberg hoopis takistab seda.

Sm-d Karotamm ja Ansberg ütlesid oma sõnavõttudes, et nelja aastaga, s.o aastail 1946–1950, vallandas Haridusministeerium ligikaudu 5000 pedagoogi, ent ma tahan seejuures märkida, et olude sunnil, aga tihti ka vabatahtlikult astus 70–80% õpetajatest kodanlikus Eestis natsionalistlikesse ja fašistlikesse organisatsioonidesse. Seega on Eesti pedagoogi-

line kaader väga risustatud. Mis puutub sm-te Karotamme ja Ansbergi sellisesse avaldusse, siis see on vale. Asi on selles, et ministeeriumi andmeil on meil kaadri liikuvuseks nelja aasta jooksul 4885 inimest, kuid see ei tähenda hoopiski, et nad kõik oleks vallandatud. Poliitilistel motiividel vallandati töölt 701 inimest. On ka muudel põhjustel vallandatud. Kuid nende 4885 inimese hulka kuuluvad ka need, kes lahkusid töölt perekondlikel põhjustel, kes on saadetud õppima, kes on kõrgematele kohtadele edutatud jne. Seega ei vasta tõele, et haridusministeerium on vallandanud 4885 pedagoogi. Sellele vaidlen ma vastu. Küll aga äratub tähelepanu see, et omal soovil on lahkunud 1591 inimest.

Tuleb öelda, et kuni 1949./1950. õppeaastani kuulusid Haridusministeeriumi nomenklatuuri vaid haridusosakondade töötajad, tehnikumide, õppeasutuste ja õpetajate instituutide pedagoogid ning üldhariduskoolide direktorid ja õppealajuhatajad. Õpetajad ja kasvatajad kuulusid maakondade ja linnade haridusosakondade nomenklatuuri. Seetõttu võib nende 1591 inimese hulgas tõenäoliselt olla ka neid pedagooge, kes on kannatanud mingisuguse kohalike ametnike tagakiusamise all.

Mida on siis Haridusministeerium teinud niisuguse ebanormaalse olukorra likvideerimiseks? Alates 1949./1950. õppeaastast on kõik vabariigi pedagoogid võetud ministeeriumi nomenklatuuri ning kohalikel haridusosakondadel on kategooriliselt keelatud pedagooge vallandada.

Minu enda ja ministeeriumi viga on selles, et me tegime seda liiga hilja, ja ministeerium pole piisavalt kontrollinud rahvaharidusosakondade kaadritööd. Ma pole ise küllaldaselt süvenenud pedagoogilise kaadri liikumise küsimusse. Tegin veel ka selle vea, et usaldasin selle asja oma asetäitjale kaadri alal. Nüüd kontrollib ministeerium personaalselt kõiki vallandatud pedagooge ning pöörab erilist tähelepanu omal soovil lahkunutele.

Ülesanne seisneb selles, et suhtuda kõigisse pedagoogidesse stalinliku hoolitsusega, pöörata erilist tähelepanu nende kasvatamisele kommunismi vaimus, marksistlik-leninliku maailmavaate vaimus, et nad saaksid omakorda seda õpilastele edasi anda.

Samaaegselt tuleb pidada võitlust igasuguste kapitalismi iganditega ja kodanlike natsionalistidega õpetajate seas, kõrvaldada need õpetajad, kes suhtuvad vaenulikult kommunistliku kasvatusel üritusse.

(Saalist: Aga Andresen võeti jälle tööle.)

Kuidas see juhtus, et anti käskkirja Andreseni määramise kohta õpetajaks? Käskkirjale ei kirjutanud alla küll mina, vaid seda tegi minu asetäitja kaadri alal. Mulle helistas sm Päll ja ütles, et Andresenile tuleb

anda pedagoogilist tööd ja et selles asjas olevat ta juba sm Karotammega kokku leppinud.

Et vakantseid kohti polnud, siis jäi üle ainult üks koht — Tallinna Õpetajate Instituudi vene gruppide eesti keele õpetajaks, kuhu ta ka saadeti. Kuid see koht polnud temale vastuvõetav ja pärast teistkordseid läbirääkimisi sm Karotammega andis viimane korralduse saata Andresen õpetajaks üldhariduskooli, mille kohta kirjutas käskkirjale alla minu asetäitja sm Maran. Ent sm Käbini korraldusel tühistasin ma selle käskkirja enne, kui Andresen jõudis tööle asuda.

Miks see kõik nii läks? Ma arvan, et see oli suur poliitiline viga. Ja peale selle ei teadnud ma siis, miks ta parteist välja visati, millegipärast ei saanud ma seda KK büroo protokoll, kuid see ei vabanda minu viga. Nüüd sm Ansbergi sõnavõtust. Ta esitas siin väga ränga süüdistuse, et Haridusministeerium ei tundvat vabariigi koolivõrku. Pean ütleva, et uue õppeaasta ettevalmistamise korras vaatab Haridusministeerium igal aastal põhjalikult üle koolide võrgu ning kinnitab selle. Seega on sm Ansbergi väide lihtsalt valelik.

Mis aga puutub kääbuskoolidesse, siis asus Haridusministeerium vastavat reformi teostama juba möödunud aastal. Sm Ansberg tunneb halvasti hariduse olukorda ENSVs ning pedagoogilisi küsimusi. Tal tuleks seda tõsiselt õppida. Ta tuli välja tõsise pretensiooniga, et olevat kinni peetud 1,5 miljonit rubla õpetajate palgaraha. Ta ajab segi, meil on üle 300 7-aastase kääbuskooli. Direktoritel on õigus saada täit palka neis koolides, kus on vähemalt viis klassikomplekti. Mis puutub väiksematesse koolidesse, siis NSVL MN otsuses pole nende koolide direktorite palga kohta midagi öeldud. Kuidas me küsimuse lahendasime? Koostati projekt ja saadeti see NSVL MNi, ning see leidis heakskiitu Rahandusministeeriumis ja Riiklikus Koosseisude Komisjonis.

(Hääled kohalt: Aitab!)

Millised järeldused teha — me peame likvideerima kõik need vead ja puudujäägid, mida on näidatud ÜK(b)P KK otsuses, see peab olema EK(b)P KK, meie vabariigi kogu parteiorganisatsioonile ning igale kommunistile edasiseks tegevusprogrammiks.

Teiseks ühinen ma nende seltsimeestega, kes arvavad, et sm Karotamm tuleb vabastada I sekretäri kohalt. Samaaegselt tuleb EK(b)P KK büroo liikmetel seada sisse kollegiaalne töötamine ning sealjuures panna lahkarvamuste puhul küsimus hääletamisele, sest sm Karotamm on muutunud KK diktaatoriks, mis ei sobi parteitöös.

Mina pean parandama oma vigu ja puudusi, millele pleenum osutas, ma püüan neid võimalikult kiiresti parandada ning esmajärjekorras võidelda kodanlike natsionalistidega oma tööloigus.

Juhataja sm KÄBIN: Sõna saab sm PAAS⁵³ — EK(b)P KK liige, ENSV prokurör.

Sm PAAS:

Seltsimehed, ÜK(b)P KK otsus ja EK(b)P KK käesolev pleenum avavad paljudel meie parteiorganisatsiooni kommunistidel silmad ning aitavad edendada vabariigis tõelist bolševistlikku kriitikat ja eneskriitikat. Ei saa öelda, et meil seni poleks kriitikat tehtud, kuid see on tihtipeale olnud lipitseva iseloomuga. Milline oli meil siis kriitika olukord? Seda iseloomustab sm Veimeri sõnavõtt sm Karotamme raskest iseloomust ja sellest, kuidas tema, Eesti valitsuse juht, on kohandanud oma vaateid ja tegevust selle "raske iseloomuga", õigemini Karotamme vale joonega, tehes seda selleks, et mitte rikkuda häid suhteid sm Karotammega, ja võib-olla ei tahtnud sm Karotamm omakorda rikkuda häid suhteid sm Veimeriga jne. Selles ilmnebki põhimõttelagedus, pugemine, eneseimetlus, võrdism ja mis tahes. Millise partei- ja riigivastase jooneni viib säärane põhimõttelagedus tegelikult, seda iseloomustab sm Karotamme üleolev suhtumine sotsialistliku seaduslikkuse küsimusse. Seltsimees Lenin õpetas meile, et meie riigis ei saa olla Rjazani seadused ja Kaluuga seadused, vaid peavad olema ühtsed nõukogude seadused. Sm Karotamm pole sellest aru saanud ja arvab, et seadusi saab tõlgendada nii, nagu see talle sobib. Ma võin nimetada juhtumit, kui sm Karotamm surus KK bürool läbi KK ebaseadusliku määruse sellele vaatamata, et ma olin talle eelnevalt spetsiaalselt kirjutanud ja hoiatanud, et selle määruse projekti vastuvõtmine on seaduserikkumine. Minu teada kehtib see määrus praegugi, ehkki seda ei rakendata — see puudutab

⁵³PAAS (PAUK –1938), Kaarel (1903–1971). Pärit Alutaguse vallast, õppis 2 aastat Narva Vladimiri kirikukoolis, 1 aasta Kreenholmi algkoolis ja 1945–1951 TRÜ õigusteaduskonnas. KP liige 1922. a-st, 1924 valiti Tööraha Ühise Väerinna nimekirjas Narva volikogusse, s.a mõisteti 149 kommunisti protsessil eluaegsele sunnitööle, vabanes 1938. a amnestiaga. 1938–1940 oli põrandaaluse EKP Narva komitee sekretär, septembrist oktoobrini 1940 NKVD Narva osakonna ülem, Oktoobris 1940 määrati ENSV prokurööriks, 1941–1942 oli reservprokurör Moskvas, 1942–1944 8. eesti laskurkorpuse sõjaprokurör, 1944–1959 taas ENSV prokurör, 1959–1960 kohtuminister, juunist 1960 kuni 1970. a-ni ENSV MN juures asuva juriidilise komisjoni esimees. EKP KK liige 1941–1960. ENSV ÜN I–IV koosseisu saadik.

korteriküsimust. Ka oma aparati ja kohalikke juhtivaid töötajaid kasvatata samas vaimus. Tulemuseks oli see, et kõigutati tunduval määral meie parteiorganisatsiooni kommunistide moraali. Ma ei arva, et paljud kriminaalkuriteo sooritamise pärast parteist välja visatud kommunistid (ma ei räägi kodanlikest natsionalistidest) olid omal ajal parteisse vastu võetud ekslikult võõra või juhusliku elemendina. Süüdimõistetute seas on ka selliseid, kes olid partei ridades aastakümneid, näitasid ennast positiivselt niihästi Isamaasõja rinnetel kui ka sotsialistliku ülesehitustöö rindel, ent miks need inimesed hakkasid sooritama kuritegusid? Minu arvates pole see juhuslik, vaid tuleneb parteilise juhtimise puudujääkidest. Meie ettevõtetes ja asutustes, kolhoosides ja sovhoosides võime kohata varastamise ja seaduste rikkumise näotuid juhtumeid. Ent nende ettevõtete ja asutuste partei algorganisatsioonid hoiduvad ükskõikselt kõrvale, neid nagu polekski olemas, see nagu ei puutukski neisse. Selle asemel et iga juhtumit parteikoosolekul arutada, et mobiliseerida kommuniste valvsusele, et kasvatada neis sallimatust sotsialistliku omandi riisujate vastu, leppimatust rahvavaenlaste vastu, ei suhtu meie parteiorganisatsioonid neisse väärnähtustesse mitte üksnes ükskõikselt, vaid üksikud esindajad hakkavad vargaid ja sulisid lausa kaitsma. See ei käi mitte ainult algorganisatsioonide, vaid ka mõne maakonnakomitee kohta. Nii võttis Viljandi maakonnakomitee (sekretär on seal sm Jaanus) hiljuti oma kaitse alla külanõukogu esimehe ja ÜK(b)P liikme Leedu, kes koos teiste isikutega varastas öösel poolteist tonni riigile kuuluvat vilja, mis müüdi kooperatiivile 4453 rbl eest ning raha jagati omavahel ära*. Maakonnakomitee võttis selles küsimuses vastu erimääruse, mille kohaselt pole otstarbekas Leedu kohtu alla andmine, motiveerides sellega, et lõpptulemusena ei varastatud vilja, vaid raha, mis vilja müügist saadi, ja raha jagati omavahel ära. Niisuguseid näiteid võib tuua veel palju, kuid asi pole selles.

EK(b)P KK, sealhulgas sm Karotamm, ja MN eesotsas sm Veimeriga tõukavad ise parteitöötajaid ebaseaduslikkuse teele, selle asemel et anda kohalikele töötajatele kätte õige, põhimõtteline suund. Mille muuga kui põhimõttelagedusega — aga võimalik, et ka parteile võõraste põhimõtetega — on seletatav MN endise esimehe Sepre tegevus, kes 1945. a viis MNs läbi ebaseadusliku määruse, mis lubas üleliiduliste normide vastaselt võtta töötlemiseks vastu lina ja villa isikutelt, kes neid ise ei tooda?

*Ilmselt oli see küüditatute vili. Viljandi arhiivis kinnitati mulle, et nende fondides olevat väga palju niisuguseid prokuratuuri materjale. Eriti just Olustvere kandist. *Tlk.*

Mille muuga kui ebaprintsiipiaalsusega saab seletada asjaolu, et 1948. a IV kvartali ning 1949. a jooksul realiseeriti vabariigis ebaseaduslikult, anti üle põllumajandusühistutele, kolhoosidele jt organisatsioonidele 800 tonni peremeheta vilja, mis oli ära võetud maksujõuetutelt talumeestelt ja oleks tulnud üle anda Teraviljasalvele? Ainuüksi Viljandi maakonnas realiseeriti sellest viljast 261 tonni. Kui Viljandi maakonnametee endiselt sekretärikt sm Mihhejevilt võeti selle kohta seletuskiri, siis kirjutas ta, et kuna kolhoosides ei jätkunud seemnevilja, oli ta korduvalt pöördunud MN esimehe asetäitja sm Alliku poole, kes vastanud: "Teie olete maakonnas peremehed ja tehke nii, nagu peate vajalikuks." Samas küsimuses pöörduti ka EK(b)P KK sekretäri sm Kuusiku poole, kes samuti ei andnud selget vastust. Kui uskuda sm Mihhejevi seletust (ent seni pole põhjust mitte uskuda), siis on Alliku ja Kuusiku positsioon parimal juhul nende mahitamine, kes raiskasid riigile kuuluvat vilja, ning nad mitte ainult ei mahitanud perifeerias töötajaid, vaid tõukasid neid ebaseaduslikkuse teele. Nüüd on mulle kui prokurõrile tehtud ülesandeks selgitada, kes on süüdi suure koguse riigile kuuluva vilja raiskamises, ehkki KK bürool oli juba selge, kes on selles asjas põhisüüdlane, ning büroo liikmed teadsid sellest juhtumist peaaegu aasta tagasi. Kuritegu on tehtud, kuid ma tahaksin siinsel pleenumil kuulda sm-te Karotamme ja Veimeri arvamust selle kohta, keda antud juhul kästakse kohtu alla anda: kas rahandusosakonna juhatajat või maakonnametee sekretäri või maakonna TK esimeest, kelle surve ja korraldusel tegutsesid rahandusosakondade juhatajad, või Allikut ja Kuusikut, kes kommuniste kuriteole tõukasid?

Möödunud aasta lõpus tehti kindlaks, et mitme kesk- ja maakonnaajalehe toimetustes on loodud nn must kassa, mille kaudu nende ajalehtede toimetajad kulutasid mittesihipäraselt honorarifondi. Sellise finantsdistsipliini rikkumise pärast võeti mõned direktorid [Ilmselt peab olema: toimetajad (редакторы)] kriminaalvastutusele. Kui me hakkasime neid üle kuulama, siis teatasid nad ühel häälel, et neil olevat direktiivorganite luba nende fondide ebaseaduslikuks kasutamiseks. Nad teatasid, et endine sekretär Raadik andis neile otsese korralduse, ning sm-d Päll ja Käbin olevat asjaga kursis. Ja "Õhtulehe" endine toimetaja, kes nüüd on süüdi mõistetud, võttis kohe taskust sm Karotamme kirja, kus viimane räägib fondide mittesihipärasest kasutamisest.

Sel moel tuleb välja täielik kukerpallitamine. Ühe käega tõukame kommuniste seadusi rikkuma ning teisega võtame neid vastutusele. Tulemuseks on kaadri hävitamine.

Pleenumil esinedes ei pahandanud sm Matussevitš sugugi selle asjaolu üle, vaid teda ärritas see, et töölispäritoluga Sooman, end mitte millegagi

kompromiteerinud noor kommunist, Isamaasõjast osavõtnud naisterahvas, ei saanud kohtus nii kõva nahatait, kui oleks tahtnud Matussevitš (ta sai paranduslikku tööd).

Kriitika vabariigi repressiivorganite, sealhulgas prokuratuuri ja minu aadressil on üldiselt õige. Partei juhtkonna vale joon peegeldub ka repressiivorganite töös. Meil on mõne küsimuse lahendamisele ebaõige lähenemise juhtumeid. Näiteks ei saa meie organid alati aru, kelle vastu oma relv suunata, vahel lähenetakse sama mõõdupuuga niihästi klassivaenlasele kui ka juhtumisi komistanud tööinimesele. Võitlus säärase nähtustega pole muidugi piisav. Valed juhtnöörid EK(b)P KK juhtkonnalt, valitsev segadus seaduslikkuse järgimise küsimustes, samuti klassivõitluse teostamises üldse ei saanud jääda kajastumata vabariigi repressiivorganite töös, sh prokuratuuri organite töös. Selles olukorras sattusid mõned kohapealsed töötajad segadusse. Tihti suundus kriitika valesse sängi ahvardamise ja karjumise näol, mis ei mobiliseerinud kommuniste, vaid jahutas nende indu säärase "kriitika" kisa saatel, mis tõi kaasa laimuni ulatuvaid tühje jutte, ning see on sisuliselt kriitika mahasurumine. Kriitikud eesotsas sm Karotammega ilmutasid tegelikult ebaseaduslikkust, mille sihiks oli kodanliku natsionalismi kaitsmine. Tegelikult asusid sm-d Karotamm ja Veimer koos oma lähikondsetega kaitsma...

(Saalist: Kas ei saaks täpsemalt dešifreerida sõna "lähikondsed"? Te olete ju prokurör.)

Sepe ja teised. (Need ongi "lähikondsed".) Sm-d Sepe ja Kuusik — nähtavasti aitab?

Ma mäletan, et sattusin 1946. a lihtsalt ebasoosingusse, sest tõstatasin printsipiaalseid küsimusi seaduslikkusest, mulle heideti seda ette ka KK bürool.

(Hääled kohalt: Võiks arvata, et olete kannatanu?)

Ma püüdsin end kaitsta, kuid mulle ei antud sõna KK bürool, pleenumil ega aktiivil. Seda minuvastast kampaaniat juhtis sm Karotamm, kes selles tooni andis. Asi ulatus NSVL Prokuratuuri kaudu ÜK(b)P KKsse, sealst sõitis siia KK esindaja, kelle nime ma ei mäleta, viis minu ja sm Karotamme kokku ning vestles meiega, ning pärast seda muutus olukord mõnevõrra.

Ma ei jaga vastutust partei joone jämeda rikkumise pärast mitte ainult vastutava töötajana, vaid ka KK liikmena.

Minu süü seisneb selles, et mul ei jätkunud küllaldaselt bolševistlikku printsipiaalsust ja mehisust selleks, et võidelda piisava järjekindlusega leppimatult nende moonutuste vastu.

Ma pole pugeja, nagu sm Matussevitš siin sellest rääkis. Ta ei saa seda tõestada.

(Juhataja: Palju teil veel aega on vaja?)

(Hääled: Andke viis minutit.)

Ma arvan, et pole viisakas minna mööda sm Kuzmini märkusest, et Paas kirjutas 1944. a, et Allik oli vanglas trotskist. Ma tahtsin sellest pleenumile teatada, sest pleenum peab seda teadma. Peale minu ja mõne teise siinviihija, nagu Resev, Kumm jt, mäletavad endised poliitvangid näiteks seda, et umbes 1928. aastal organiseeriti seoses Nõukogude Liidus opositsiooniga peetava diskussiooniga Tallinna vanglas vangide hulgas Alliku, Veimeri, Sepre jt initsiatiivil kunstlikult samasugune diskussioon. Anti välja eribülletääni "Diskusleht". Diskussioon oli kunstlik seetõttu, et selle järele polnud mingit vajadust, mitte keegi seda ei nõudnud. Allik kirjutas artikli Ruth Fischeri varjunime all. See artikkel matkis trotskiste, oli algusest lõpuni täis rāpast ja alutat laimu NSV Liidu töölisklassi, tema partei ja selle juhtide kohta. Neid artikleid levitati kõigis kambrites, kus istusid poliitvangid. Mina isiklikult olin hingepõhjani vapustatud ja protesteerisin, nii kuidas oskasin, kõige kriitilisemal kujul. Minu nagu ka mõne teise seltsimehe vastuvāiteid ei pandud tähele ning diskussioon viidi sel moel samas vaimus lõpuni, koos hāāletamise ja muuga. Mul jäi mulje, et diskussiooni ettekāāndel tahtsid mõned seltsimehed propageerida oma trotskistlikke vaateid.

(Kohalt: Kes nimelt?)

Allik ja Veimer, kes olid selle asja initsiaatorid. Pärast seda tüli ja vaidlust koos sm Alliku sõnavõtuga, selle poolest ta pole tagasihoidlik, kestis see vahekorid minu ja ülalmainitud seltsimeeste vahel kuni viimase ajani, s.o meie vabanemiseni 1938. a. Hiljem ma arvasin, et kõiki neid vigu ja vaidlusi tingis see, et inimesed olid elust lahti rebitud ning said teha niisuguseid vigu, ent samal ajal pidasin ma vajalikuks teatada neist juhtumistest kohe pärast Nõukogude võimu kehtestamist Eestis.

(Hāāled kohalt: Kellele?)

Sārele teatasin ja hiljem teatasin 1944. a sm Karotammele. See ongi kõik!

Muidugi teen ma isiklikult ÜK(b)P KK otsusest ja selle pleenumi otsusest kõik vajalikud järeldused.

(Kohalt: Ikkagi pole päris selge, kes rāākis mõnedest seltsimeestest, kas jutt on Allikust vōi teistest, see on tāhtis küsimus.)

Allikust, Veimerist, Seprest, edasi ma ei mäleta, artikli kirjutas Allik.

(Kohalt: Aga Veimer?)

Esimeseks oponendiks oli trotskistide esindaja Allik ning teiseks kommunistide esindaja Sepre.

(Naer saalis.)

Juhataja sm Käbin: Kas olete nõus niisuguse ettepanekuga: moodustada istungi lõpus komisjon, mis meile homme selles küsimuses ettekande teeb?

Juhataja sm Käbin: Sõna on sm KUMMIL⁵⁴.

Sm KUMM:

Seltsimehed! Oleks vale öelda, et meil seni pole Eesti vabariigi parteiorganisatsioonis kriitikat tehtud. On olnud piisavalt tervet kriitikat, mida me enam kui ühel korral oleme kuulnud niihästi aktiividel, pleenumitel kui ka EK(b)P viimasel V kongressil, kritiseeritud on tõepoolest piisavalt. Ent milles siis kogu häda on? Häda on selles, et meie partei juhtivad organid ei summeerinud seda kriitikat, ei resümeerinud ega teinud sellest üldistavaid järeldusi. Nüüd on need üldistavad järeldused tehtud ÜK(b)P KK otsusega. Tuleb öelda, et kui me varem oleksime sellele tähelepanu pööranud, siis oleksime jõudnud samade järeldusteni. Seni on kritiseeritud üksikuid ilminguid partei elus, üksikuid aktsioone, ent lõppude lõpuks teame, et kvantiteet muutub kvaliteediks, ja just seda me ei ole osanud näha. Ning lõpuks osutus, nagu ÜK(b)P KK otsus meile õigesti näitab, et osa isikuid on õigelt teelt kõrvale kaldunud, seda tuleb tunnistada. Need on juhtivad organid eesotsas sm Karotammega.

⁵⁴KUMM, Boris (1897–1958). Metsapraakeri poeg Pärnust. 1916–1917 teenis kaardiväe jäägripolgus Petrogradis, Vabadussõjas sõdis Scoutspataljonis. EKP liige 1923. a-st, 1924. a mõisteti 149 kommunisti protsessil eluaegsele sunnitööle. Vabanes 1938. a amnestiaga. Pärast juunipööret määrati poliitilise politsei komissariks Pärnusse, juulist 1940 märtsini 1941 ENSV siseasjade rahvakomissar, märtsist augustini 1941 ja 1944–1950 ENSV riikliku julgeoleku rahvakomissar ning minister. II maailmasõja ajal töötas NSVL Riikliku Julgeoleku Rahvakomissariaadis, ülendati GB kindralmajoriks 1945. Vabastati julgeolekuministri kohalt 23. märtsil 1950, s.o pleenumi kolmandal päeval, ning pleenumi otsuse 8. punkti kohaselt heideti välja EK(b)P KK büroost, seoses tema poolt sooritatud vigadega GB ministri kohal olles. 1950–1951 oli ENSV kommunaalministri I asetäitja, kust tagandati oktoobris 1951, sest “ei ilmutanud initsiatiivi ja operatiivsust”. Kontrollimata andmeil oli 1951–1952 vangistatud ja Moskvast eeluurimise all. 1952–1953 oli ENSV MN Asjadevalitsuse kohalike teede osakonna juhataja. EKP KK liige 1940–1951, KK büroo liige 1940–1950. NSVL ÜN saadik 1941–1950. Suri parandamatu alkohoolikuna. (ERAF f 1, n 6, s 1423.)

Millisel määral, seda ütleb minu arvates pleenum. Kuid see, et me oleme jõudnud üksikute vigade juurest partei liinist taganemiseni, on fakt ja tõesti on väga huvitav, miks siis sm Karotamm oma ettekandes seda ei märganud, kui ta jälle taandas kõik oma vead ja möödalaskmised üksikutele vigadele. Ja oma ettekande lõpus, nagu alati, — kui palju kordi me seda juba oleme kuulnud? — püstitas ta meie ette kümnekond eraldi ülesannet, et kui me need täidame, siis, nagu öeldakse, õigustame partei usaldust ja kõik. Ent tuleb lõpuks ometi tunnistada, et kui me samal moel jätkame ega pööra tähelepanu põhiküsimustele, siis me neid ülesandeid ei lahenda. Kui palju aastaid oleme neid juba lahendanud ja kui palju aastaid on meid just nende ülesannete lahendamise eest tümitatud ja kritiseeritud, nagu see ongi õige. Tõesti on lausa piinlik, et seesama sm Karotamm, kes igal sobival ja sobimatul hetkel tsiteerib: “Tuleb leida lüli, millest kinni haarates saab kogu keti välja tõmmata”, pole seda lüli leidnud. Siiski on näha, et sm Karotamm ei suudagi haarata põhiküsimusi, vaid püüab jälle hakkama saada üksikküsimuste ja nende lahendamisega. Kuidas me lahendame kasvõi kaadriküsimust, kui senine kaadripoliitika ajab hobusedki naerma? Ei saa öelda, et sellele poleks tähelepanu pööratud — on küll, aga meie ise, büroo ja väga paljud vanad kommunistid, kahjuks pean seda ütleva ka enda ja oma vanade kaasvõitlejate, vanglas istunud vanade revolutsionääride kohta jne — kuidas me saime lahendada kaadriküsimusi ja millist eeskujut sealjuures anda madalamatele organisatsioonidele, kui meie juhtiva kaadri hulgas, KK nomenklatuuris, ideoloogiapõllul tegutsesid pikki aastaid kodanlikud natsionalistid, igasugused aferistid, kõikvõimalikud Lääne-Euroopa diplomite, kahtlase mineviku ja olevikuga spetsialistid? Muidugi, kui meil oli silme ees säärane eeskujut, siis kuidas me oleksimegi saanud nõuda madalamatelt organisatsioonidelt sihikindlamat kaadripoliitikat. Kõikjal tehti vaid sõnu ja veel halvemini kui vaid sõnu, mis polekski kõige hullem olnud. Kui palju läks selle meie eeskujuga kaasa madalamatel ametikohtadel olevaid väiksema parteistaažiga inimesi.

Siin räägiti täna ideoloogilisest rindest, kuid ka teistel rindel polnud olukord parem. Täna meenutati siin van Jungi, väga paljud teavad teda, ent teda peeti ju asendamatuks spetsialistik. Milles tema asendamatust seisneb? Selles, et kapitalistliku turudepressiooni ajal oskas ta leida turgu oma tekstiilile. Minu arvates pole meile nõukogude korra ajal niisugust spetsialisti vaja, ent kui silme ees seisab van Jungi taoline spetsialist, siis ei maksa imestada, et madalamal, s.o maakondade tasandil, tegutsevad tööstuses agaralt samasugused ärimehed, ainult kaliiber on neil väiksem. Ja kui me seda küsimust põhjalikult üles ei võta, siis ei parane olukord ka tulevikus. Milles siis asi on, kuidas oleme jõudnud

säärase olukorran? Siin rääkisid sm Lauristin ja teised seltsimehed, et me võitlesime nende kodanlike natsionalistidega.

Jah, kunagi me tõepoolest võitlesime, kuid see oli enne 1940. aastat, ent pärast 1940. aastat katkestasime millegipärast selle võitluse, ehkki teame, kes nad on. Pole tarvis siin viidata mingile kõrgele poliitikale, me peame ikkagi selles asjas selgusele jõudma. Ja pole tarvis ka end rahustada, et kavatsesime neid ümber kasvatada, me oleksime pidanud mõistma, et pole 10 aastaga selles sammugi edasi jõudnud. Lõpuks lähenesime ise neile, ilma et oleks seda märganudki.

Ma ei tea, kust võtab Lauristin julguse rääkida, et me oleme nendega võidelnud? See pole veel võitlus kodanlike natsionalistidega, kui me kitsas ringis sellest rääkisime. Ning kui Lauristin käis Perovi juures ja tegi talle sellest ettekande, siis polnud ka see veel võitlus kodanliku natsionalismiga.

(Lauristin: Ma ütlesin, et me võitlesime kuni 1940. aastani.)

Jah, kuid 1940. aastast peale on juba 10 aastat olnud nõukogude võim ning 10 aastat oleme enda juures talunud neid, kes juhtisid meie ideoloogiarinnet ja meie kultuurielu, neid, kes olid kõige kõrgematel kohtadel. Selles on häda.

Pole mingit mõtet keerutada, et me ei teadnud. See on jama, asi pole selles.

Muidugi on sm Karotamme süü eelkõige selles, et ta oleks pidanud I sekretärina tooni andma ja kõiki poliitilisi küsimusi tõstatama, ent ta ei teinud seda kunagi. Ent muide, kui ma pole muust tööst vabastatud parteitöötaja, siis kommunistina olen ka mina kohustatud osa võtma Nõukogudemaa ühiskondlikust elust. Me nõuame seda igalt reakommunistilt, kuid endalt me millegipärast seda nii palju ei nõua. Me arvame, et osavõtmine büroo koosolekutest ongi kogu poliitiline elu. Ei ole. Ent kahjuks oli asi jõudnud peaaegu selleni. Koosolekul võetakse üles küsimused, me arutame neid, aga kui ei aruta, siis ei nõua meilt keegi selle kohta aru ja on kahju, et nii hilja päriti, et mida teie, vanad revolutsionäärid, seal istusite ja vaikisite, mäletsesite seda, mida ette anti, kuid ideoloogiaküsimusi anti ette lausa närusel moel.

Muuseas, mul on meeles, kuidas ma rõõmustasin, kui bürool pandi arutusele küsimus TA tööst, kuid ma ei tea, kuidas seda tehti, kuidas see küsimus meile esitati, sest lihtsalt polnud võimalik aru saada, mida sellel bürool arutatakse. Ettekanne oli vilets, see inimene ei teadnud ise, mida ta ette kannab ja mida tahab ette kanda, ning tulemused oli null. Aga kaks akadeemikut, Nuut ja Kruus, istusid ning muhelesid. Kas nuta või naera.

(Saalist: Millal see oli?)

Seda ma täpselt ei mäleta, kuid see oli ainult üks kord bürool ja esitati nii. Ma ei tea, kes oli, ma ei mäleta, kes selle ette valmistas ja kes sel ajal oli propaganda- ja agitatsiooniosakonna juhataja, kuid eelkõige on süüdi sm Karotamm. Küsimusi ei tõstatata nii nagu seda: sellest ei saadud aru ega olnud ka võimalik järeldusi teha.

Võitlus kodanlike natsionalistidega. Võitlusest võib rääkida veel. Võib-olla arvatakse, et ka see on võitlus, ma olen paljudelt kuulnud, et jutujamised seminaridel ja vaidlused KK seminaridel ning küsimused, mille üle vaieldakse, ongi võitlemine. Me oleme ju kõik täiskasvanud inimesed. Kas see, mis seminarides toimub, nagu Pälli ja Laossoni vaidlusi selle üle, millisest hetkest milliseni pidada "Noor-Eestit" progressiivseks, ongi ideoloogiline võitlus? Loomulikult pole see mingi võitlus. Nii ei võidelda, ent meie oleme kahjuks unustanud, et võitlema peab avalikult, massidele toetudes, et ainult nii me saavutame mingit edu, et nii on meid õpetatud võitlema. ÜK(b)P KK ei tõstatanud ju seda ideoloogilist küsimust ainult bürool, et kutsuda mõnda liiga ülbeks läinud inimest korraks. Ta tõstatas selle laiendatud pleenumil, et kõiki aktiivseid kommuniste kaasa tõmmata. Ent meie ei toonud millegipärast neid küsimusi seminaridest kaugemale ja neid ei arutatud mitte kusagil peale oma seltsimeeste kitsa ringi. Ka seda tuleb tunnistada. Muidugi oli niisugune tööstiil üldse omane niihästi büroo liikmeile kui ka kogu büroole tervikuna. Ja ma pean tunnistama, et ka mina polnud niisugusest tööstiilist vaba, ehkki asusin klassivõitluse kõige teravamas lõigus Riikliku Julgeoleku Ministeeriumi eesotsas ning jõudsin välja selleni, nagu peaks klassivõitluse teravaid küsimusi lahendamise ministeeriumi seinte vahel, kusjuures alati ei lähtunud printsiipiaalsetest huvidest, vaid hoopis põhimõttelagedatest hetkehuvidest. Meil valitsesid üldse — ma ei taha ennast õigustada —, meil valitsesid sageli hetkehuvid ja põhimõttelage lähenemine ilma kaugema sihita, väga tihti lähtuti küsimuste lahendamisel neist.

Võtkem kasvõi kaadriküsimused. Kui palju me ka oleme KK nomenklatuuri osas seda katkist kuube paiganud, kord ei jätku siin, kord ei jätku seal, paneme paigale ja paigutame ümber, ning kogu aeg käib kisa ja lärm, et inimesi ei ole. See on mõjutanud kõiki, sealhulgas ka mind. Just niisuguse surve ja üldmulje tõttu võib ka minu töös leida hetki, kus ma sellele järele andsin. Puhtal kujul põhimõttelage lähenemine. Ja jälle ei saa öelda, et KKs poleks tõstatatud klassivõitluse või ministeeriumi abistamise küsimusi, neid tõstatati. Ent tihti tehti seda kitsas mõttes, üksikute aktsioonide kaupa, näiteks et mingit bandet pole kindlaks tehtud jne. Vahel tehti seda ka laiemalt, et millist abi vajavad

Julgeolekuorganid parteiorganisatsioonilt ning kogu nõukogude ja parteiaktiivilt, et seda võitlust edukalt pidada. Ei saa öelda, et selles asjas poleks vastu võetud otsuseid, neid võeti vastu — mobiliseerida kogu parteiorganisatsioon, see otsus kõigile teatavaks teha, kuid lõpuks muutus see KK ülearuseks määruseks, mis saadeti küll laiali, kuid täitmist ja toimimist ei jälginud enam keegi. Muidugi olen ma ise süüdi, et ei jälginud, see ei vabasta mind vastutusest, kuid fakt jääb faktiks, nii kurb kui ka pole seda öelda ja tunnistada.

(Hääl kohalt: Miks siis kulakuid siia jäeti?)

Sellele küsimusele on mul tõesti raske vastata. Siin on omad objektiivsed põhjused. Olgu öeldud, et ega kulak ka loll ei ole. Ja muidugi said väga paljud neist ikkagi teada, nad nuuskisid välja, et midagi on teoksil. Ja tuleb öelda, et see ei toimunud mitte ainult möödunud aastal, vaid ka ülemöödunud aastal oli meil säärane juhtum, kui hakkasid liikuma kuulujutud, et meil tuleb väljasaatmisoperatsioon. Selle tulemusena läks ka siis teatud osa kulakuid varju. Üheks põhjuseks on ka see, et säärase operatsiooni ettevalmistamine nõuab küllaltki suurt tööd ja seda tööd tuleb teha teatud hulgal inimestel, ent nende inimeste ilmumine maale tekitab teatud segadust, see on üks põhjus. Teine põhjus on see, et samal ajal, kui operatsiooni ette valmistati, toimusid teised aktsioonid kulakute vastu, samal määral nagu varem nõuti neilt sisse makse, kirjutati üles varandust maksuvõlgade katteks ja anti neid kohtu alla, ning tuleb öelda, et sel perioodil suurenesid meil need aktsioonid, mis samuti avaldas oma mõju.

Need olid objektiivsed põhjused, ent muidugi on ka teisi põhjusi, võib-olla oli puudulik asja ettevalmistamine, võib-olla ka operatsiooni teostamine, seda ma ei eita ja tõenäoliselt olid need puudused olemas, ent kõige selle tulemusena jäi meil teatud osa kulakuid puutumata. Ma ei tea, kas see vastus teid rahuldab või mitte, ent mina arvan, et see on nii.

(Kohalt: Miks kulakute väljasaatmisest ei teadnud partei maakonnakomiteede sekretärid?)

Ma ei tea, millisel hetkel said partei maakonnakomiteede sekretärid sellest teada, ma tean, et nad valmistusid selleks, kuid minul isiklikult polnud mingit õigust pühendada sellesse maakonnakomiteede sekretäre, seltsimehed, ma ei tohtinud seda teha.

(Saalist: Nii tuleb välja, et kulakuid veeti mööda sekretäridest, kes midagi ei teadnud.)

Ei, nad said teada, kui kulakuid minema viidi, ent siis, kui hakati seda ette valmistama, ma ei saanud maakonnakomiteede sekretäre sellesse pühendada.

Mul pole enam midagi lisada, me ei saa ringiratast käia, me peame oma tehtud vigu tunnistama, ning meie kõige suurem viga on see, et oleme kokku kasvanud võõrelemendiga, nendega leppinud, me ei pööranud neile enam tähelepanu, vaid suhtusime neisse leplikult. Millised järeldused sellest pleenum teeb, see on pleenumi asi, kui palju ta kellelegi tema tegude eest annab. Mina võin öelda ainult ühte, et minu jaoks on see ÜK(b)P KK määrus tõeline õppetund, mida ma ei unusta elu sees, ning see arutelu, mis siin aset leidis, aitab mul meeles pidada, et ükski kommunist ei tohi teha oma tööd nii, nagu seda tegin mina ja nagu töötas kogu büroo. Tuleb hoida silmad lahti ja kõikjal pöörata tähelepanu kõigile elu tahkudele, tuleb alati avameelselt kõnelda hulkadega, ent mitte nii, nagu me seni oleme teinud.

Juhataja sm Käbin: Sõna saab sm ALLIK⁵⁵ — ENSV MN esimehe asetäitja.

Sm ALLIK:

Väike täpsustus sm PAASI sõnavõtu asjus. 1927. a lõpus ja 1928. a alguses istusin ma Tallinna Keskvanglas. See oli aeg, mil NSVLs käis võitlus trotskistliku opositsiooniga. Meil vanglas ilmus käsitsi kirjutatud pörandaalune ajaleht. Seoses sellega, et oli keelatud NSVList mis

⁵⁵ ALLIK, Hendrik (1901–1989). Pärit Abja vallast Pärnumaal, KP liige 1917. 1918. a lõpus pörandaaluse Tallinna soveti liige, 1920. a Üle-eestimaalise Noorproletaarlaste Ühingu juhatuse liige, valiti töölisühingute II kongressil nende Kesknõukogusse. Kuulus kommunistide Tööraha Ühise Väerinna saadikuna II Riigikogusse, 1923 koopteeriti EKP ja ELKNÜ KKsse. 1924 mõisteti 149 kommunisti protsessil eluaegsele sunnitööle. Oli "Vangimaja Kiire" üks toimetajaid ja kommunistide vangimaja büroo liige. 1938. a vabanes amnestiaga, 1938–1940 EKP Illegaalse Büroo sekretär, pärast juunipööret "Kommunisti" toimetuse liige, siis septembrist 1940–1942 kaubanduse rahvakomissar (1941–1942 N. Liidu tagalas). Kuni juulini 1943 Punaarmee eesti korpuse poliitosakonna ülem (alampolkovnik), 1943–1950 ENSV MN aseesimees. Detsembris 1950 arreteeriti ja mõisteti jaanuaris 1952 NSVL Ülemkohtu sõjakolleeegiumi poolt 25 aastaks vangilaagrisse koos järgneva 5-aastase õiguste äravõtmisega ja vara konfiskeerimisega. Vabastati veebruaris 1956 seoses kuriteo koosseisu puudumisega. Märtsis 1956 ennistati EKPsse, 1957–1961 ENSV MN Plaanikomisjoni aseesimees, 1961–1973 ENSV MN Plaanikomitee esimees, 1965–1973 ühtlasi ENSV MN esimehe asetäitja. Lõpetas 1948. a TPI EKP KK liige 1923–1924, 1941–1950 ja 1958–1976, NSVL ÜN VII koosseisu ja ENSV ÜN II, V ja VI koosseisu saadik (ERAF f 1, n 7, s 222).

tahes raamatute, ajalehtede ja ajakirjade saamine, saime me selle kohta, mis seal toimus, teada ainult kodanlikest ajalehtedest, ent sellest, milles seisnesid lahkarvamused, oli meil võrdlemisi udune ettekujutus. Tekkis küsimus, kuidas kõige paremini selgitada NSVL päevaprobleeme. Ajalehe "Vangimaja Kiir" toimetuse otsustas korraldada selles küsimuses diskussiooni. Siin tuleks seltsimeestele selgitada poliitilise töö metoodikat, mis meil tollal vanglas oli. Kui kambrites korraldati referaate, siis tavaliselt määrati oponendid, kes olid vastupidistel seisukohtadel, et nõnda tekitada arvamuste vahetust, ja lõpus tegi referent kokkuvõtte. Nüüd, enne selle diskussiooni algust, kui otsustati, kellele anda oponendi roll, nõustusin ma võtma selle enda peale. Minu mälu järgi andsime "Vangimaja Kiire" lisana välja kaks diskussioonilehte, mis käisid läbi kõik poliitvangide kambrid. Enda meelest kirjutasin ma üks-kaks artiklit, kus püüdsin üldistada trotskistliku opositsiooni seisukohti, ent kuna need polnud minu vaated, siis ei kasutanud ma oma tavalist kirjanduslikku pseudonüümi, mille all ma tavaliselt vanglaajalehes esinesin, vaid kasutasin pseudonüümi Ruth Fischer. Diskussioon kestis 2–3 nädalat ja kui pärast tehti selle diskussiooni kokkuvõtteid selles kambris, kus ma istusin, see oli 33. kamber ja seal oli 15 või 16 poliitvangi, siis esinesin ma ettekandega, milles tegin ettepaneku mõista opositsiooni seisukohad hukka. Minu ettepanek võeti üksmeelselt vastu. Vangla parteiorganisatsiooni umbes 110 liikmest olid minu meelest 108 opositsiooni vastu, üks oli vist poolt ja üks erapooletu. Nii on lood selle asjaga, nagu võivad kinnitada ka teised poliitvangid. Ma ei tea, kas sm Paasi kirja tõttu või muul põhjusel kutsuti mind 1944. a kevadel Moskvasse ÜK(b)P KK kaadrivalitsusse, kus ma ilmselt rääkisin valitsuse ülema asetäitjaga ja andsin selles küsimuses samasuguse seletuse. Trotskist pole ma kunagi olnud ega ole kunagi trotskistide vaateid pooldanud.

Nüüd lubage üks täpsustus minu kirja suhtes sm Karotamme nimele 1944. a suvel.

Sel ajal asus Nõukogude Armees Eestit vabastama ja ka mina saabusin koos sõjaväega ENSV RKN operatiivgrupi koosseisus vabariigi territooriumile. Ma kirjutasin sm Karotammele isikliku kirja olukorrast vabastatud territooriumil ning seal oli üks lause umbes järgmise sisuga: "Siin käivad kuulujutud Kemseri [Peab olema "Petseri"] maakonna ühendamise loodava Pihkva oblastiga, kas sinu arvates on niisugune "anneksioon" kooskõlas Atlandi harta põhimõtetega?" Täpselt ma ei mäleta, kuid võib-olla on sm Karotammel see kiri alles. See oli nali, kohatu ja lubamatu nali, mida ma väga kahetsen. Ma ei saa öelda, et sm Karotamm varjas "Alliku natsionalistlikku rünnakut", nagu sm Hižnjakov siin väljendus. Sm Karotamm tegi selle kirja sisu tea-

tavaks ÜK(b)P KK aparadi töötajatele ning minu kohatud nalja arutati ÜK(b)P KK sekretariaadis. Sm Karotamm rääkis sellest oma ettekandes 1944. a pleenumul siinsamas ruumis ja nõudis minult selgitust. Ma andsin siis samasuguse selgituse nagu tänagi. Sellel pleenumul osalesid ÜK(b)P KK Eesti büroo liikmed sm-d Šatalin ja Perov. Kuivõrd sellest juhtumist ei tehtud järeldusi edasiseks, siis ma arvasin, et KK pleenum ja ÜK(b)P KK Eesti büroo liikmed pidasid mu selgitusi rahuldavaks.

Seltsimehed, ma olen partei liige olnud peaaegu 33 aastat, sellest ajast 22 aastat möödus otsese võitluses kodanliku vabariigi vastu põrandaluse partei ridades. Neist 22 aastast olen üle poole istunud kodanliku vabariigi vanglates, mistõttu ma ei saa nõus olla süüdistusega pisimaski sümpaatias kodanliku natsionalismi vastu. Inimene peaks peast segi olema, et äkki armuda oma vangivalvureisse. Seltsimees Lentsman tõi oma ettekandes ära juhtumi, kui ma olevat ühel nõupidamisel KKs öelnud, et kohe võib aru saada, kus on kolhoosnik ja kus üksiktalunik, esimene teeb põllul suitsu, kuid teine tööd. Lentsman esitas selle niisuguses vaimus, nagu oleksin ma kolhoosikorra vastu. Oleks tulnud öelda, milles oli asi. Ma jutustasin sellest, et paljudes kolhoosides on lugu töödistspliiniiga nõrk, ja tõin näite, et mõnes kohas võib märgata, kuidas kolhoosnikud istuvad ja teevad suitsu, ent üksiktalunikud teevad tööd. Minu arvates on kohatu teha sellest järelalus, et ma olen kolhoosikorra vastu. Samuti on kohatu sm Sokolovi küll kaudne teade, et Allikul olevat olnud kõikumisi kollektiviseerimise küsimuses. Sokolov peaks hästi teadma minu suhtumist kolhoosidesse, sest koos temaga organiseerisime KK ülesandel vabariigi esimesed kolhoosid.

Nüüd õiendus seoses sm Paasi kõnega, et ma olevat soovitanud sm Mihhejevil müüa kolhoosidele kulakutelt võetud vilja, mis oleks tulnud üle anda Teraviljasalvele. Sellest kuulen ma esimest korda. Miks te seda mulle varem ei öelnud? Sellist juhtumit ma ei tea.

Nüüd mõni sõna tänases päevakorras olevatest küsimustest. Kuidas sai võimalikuks, et meie parteiorganisatsioon ei suutnud pidada tõelist võitlust kodanliku natsionalismiga? Nende vigade juured ulatuvad aastasse 1940–1941, võib-olla veelgi varasemasse aega, kui organiseeriti rahvarinnet võitluseks Pätsi režiimiga aastail 1938–1939. See on tolle ülearuse Säre pärandus. Tema rahvarindekontseptsioonil polnud midagi ühist bolševistliku arusaamaga sellest küsimusest koos tööliskassi hegemoonia ja meie partei juhtiva osaga tolles rindes. Kui tollal sai seda Säre menševistlikku seisukohta vaadelda veana, siis nüüd me teame, et see oli reeturi läbimõeldud poliitika. Sest aastail 1940–1941 peeti klassivõitlusest rääkimist justkui halvaks tooniks, räägiti vaid eesti rahva võitlusest üksikute äraandjate vastu. Suure Isamaasõja ajal võis sel po-

sitsioonil ehk olla mingit õigustust, kui nad kutsusid kogu eesti rahvast võitlusse igipõliste vaenlaste Saksa orjastajate vastu. Ent me teame, et mitte kogu eesti rahvas ei tulnud koos meiega, et suur osa kulakuid ja linnakodanlasi toetas Saksa okupante ja organiseeris sõja algusest peale relvastatud võitlust bandiitide vastu*, Nõukogude võimu vastu. Pärast Saksa vallutajate purustamist orienteerus see osa kodanlusest ümber Inglismaale ja Ameerikale ning jätkas võitlust. Meie partei juhtkond ei andnud neile faktidele poliitilist hinnangut ega organiseerinud poliitilist võitlust vaenulike klasside vastu, jätkates selle võitluse tõlgendamist justkui kohtumenetlusena üksikute eesti rahva reeturite vastu, mida saab teostada puhtadministratiivsel teel, et mitte öelda: puhtalt kantseleistiilis. See läbinisti vale kontseptsioon ühtsest eesti rahvast ja üksikutest reeturitest või eksinutest või eksitatutest ei saanud jätta kogu meie parteiorganisatsiooni desorienteerimata ning tema valvsust nüristamata, mis käib ka minu kohta.

Kuidas see võimalik oli? Kas tõesti mitte keegi seda ei märganud? Muidugi märgati, ma mäletan, et kui 1940. a tiriti parteisse Kruusi, Andreseni jt, siis pahandas see paljusid ning eriti pahased olid partei vanad liikmed; me teadsime ju väga hästi, kes on Kruus ja kes on Andresen, me olime ju nendega kaksikümne aastat võidelnud. Kuid me ei astunud selle vastu küllalt otsustavalt välja ning seda pean tunnistama ka enda kohta.

1929. a [Peab olema: 1939. a.] olin ma vastu Säre menševistlikule rahvarinde kontseptsioonile. Ma kirjutasin meie illegaalses ajalehes "Kommunist" artikli ning seda artiklit arutati illegaalsel parteikonverentsil 1940. a aprillis. Parteikonverents kiitis mu artikli ja positsiooni heaks, kuid Säre süüdistas mind trotskistlikus kallakus. Oma autoriteediga eemaldas ta mind illegaalse KK koosseisust. Ma nõudsin selle küsimuse arutamist Kominterni täitevkomitees. Säre nõustus, ent kuna side Kominterniga oli tollal raskendatud — see käis Rootsi kaudu —, siis ei saanud me seda küsimust enne kodanliku korra kukutamist üles võtta. Hiljem esitasin ma Särele mitu korda küsimuse, millal seda arutatakse. Säre ütles mulle: "Ära rabele, tuleb aeg ja arutatakse." Sõja ajal, kui Säre oli juba paljastatud, sain ma kadunud Keerdolt teada, et see küsimus esitati Kominternile arutamiseks, ent hoopis teisel tasandil, mitte enam küsimusena Säre menševistlikust kontseptsioonist, vaid sel-

* See lapsus on stenogrammi tekstis (вооруженную борьбу против бандитов), ent vastab ju ajaloolisele tõele. Tõenäoliselt ei andnud Käbin jt meelega Allikule stenogrammi redigeerida, sest niisuguseid totrusi on tekstis teisigi. *Toim.*

lest, kas minu artiklis on poliitilisi vigu. See oli 1940. a augustis, kui Eesti delegatsioon käis Moskvas. Selle delegatsiooni liikmed Lauristin ja Keerdo olid Kominternis ja andsid minu artikli arutusele. Sm Keerdo sõnutas öeldi seal, et artikkel on hea ja õige ning mingeid trotskistlikke vigu selles pole. Säre ütles Lauristinile ja Keerdole, et nad ei räägiks Allikule, ta räägib ise. Muidugi ei rääkinud ta mulle sellest midagi.

Pärast juunipööret töötasin ma KK häälekandja "Kommunist" toimetuses ning püüdsin selle ajalehe veergudel võtta üles klassivõitluse küsimusi. Muu hulgas kirjutasin ma artikli reaktioonilisest ohvitserkonnast. Trükivalgust see artikkel ei näinud. Säre kõrvaldas selle korrektuurist [Tekstis: из карикатуры.] ning mind eemaldati toimetuse koosseisust inimesena, kes ei mõista partei poliitikat. Sellega ma saingi kõrvetada. Ma ei saanud aru, milles on mu viga, kuid allusin KK sekretäri autoriteedile, tegelikult isegi mitte KK sekretäri autoriteedile, vaid ÜK(b)P KK autoriteedile, sest Säre andis mulle mõista, et poliitika on kooskõlastatud ÜK(b)P KKga.

Analoogilisi juhtumeid oli ka teiste seltsimeestega, kadunud Lauristini, Arboni ja Keerdoga, kes korduvalt rääkisid lahkarvamustest Särega. Minu arust olid samasugused juhtumid ka sm Veimeriga. Seetõttu ühinen ma täielikult sm-te Veimeri ja Resevi sõnavõttudega selles, et üks meie parteilise juhtkonna suurimaid vigu oli see, et kui Säre oli paljastatud, siis ei vaadatud kohe põhjalikult üle Säre organisatsioonilist ja ideoloogilist pärandit, ning see, et Säre paljastamist varjati tegelikult parteiorganisatsiooni eest, ning isegi KK liikmed ei teadnud, kes Säre oli, milliseid tunnustusi ta ülekuulamistel andis, ent praegu on minu teada KK käsutuses säärased dokumendid, kus Säre räägib, et ta oli reetur 1936. a-st alates, Komintern komandeeris ta Rootsi ja kutsus tagasi, kuid ta ei julgenud enam Nõukogude Liitu tagasi minna, sest kartis vastutusele võtmist parteivastase tegevuse pärast. Minu arvates saabus Säre Eestisse 1938. a. Ma kohtusin selle lurjusega 1938. a. Säre ütles oma tunnistustes, et soovis Eestis rehabiliteeruda. Olles Eestisse tulnud, kirjutas ta president Pätsile kirja, milles kahetseb kõiki oma tegusid, ning see kiri leiti president Pätsi arhiivist. Ent ma olen kuulnud, et see kiri võeti Säre korraldusel arhiivist ära ja anti tema kätte.

Pärast seda, kui Nõukogude Armee oli tulnud Eesti territooriumile ja asunud baasidesse, nägi ta ilmselt ette Eesti astumist Nõukogude Liitu ning et päästa oma nahka, kleepis end kommunistliku organisatsiooni külge. Ma olin sel ajal põrandaaluse partei büroo liige ja Säre ilmus 1939. a minu juurde. Ma teadsin teda nimepidi Kominterni esindaja sm Tomenko [Fomenko, Gomenko?] jutu põhjal, kes oli Rootsis temaga koos töötanud. Kohe esimesest kohtumisest peale läksid meie suhted

sassi. Minu poolt oleks rumal praegu öelda, et nägin juba siis Säres reeturit. Ent ma nägin temas juba siis inimest, kes valetab. Kui me rääkima hakkasime, siis küsisin temalt, teades, et ta töötab Kominternis, kui palju on meie komparteis liikmeid. Ta ütles, et siin oli suur organisatsioon 500 inimesega, kuid mina teadsin, et meie organisatsiooni kuulub kõigest 140 inimest. Kui ma talle aga ütlesin, et ta ei tunne olukorda, siis vastas tema, et sina ei tunne, sest paljud organisatsioonid on nii rangelt konspireeritud. Ma ütlesin talle, et see pole õige. Selle peale Säre solvus. Edasi rääkis ta, et pärast Eesti organisatsiooni juhtkonna reorganiseerimist loodi orgbüroo, kuhu kuulusid Meering, Anvelt ja tema. Ma ütlesin talle, et Meering ja Anvelt on minu teada paljastatud reetureina, aga kes siis sina oled. Sellest ajast peale läksid meie suhted lõplikult sassi.

Pärast aprillikonverentsi, kus ma võtsin üles rahvarinde küsimuse, arutasime mitmel korral Lauristini ja Arboniga, kes see Säre siis ikkagi on ja mida ta endast kujutab. Ma mäletan, kui kadunud Arbon ütles, et ta tuleks lihtsalt minema kihutada. Ent seda ei tehtud, vaid taanduti Kominterni autoriteedi ees.

Üksikuid vigu nägime meie partei poliitikas ka pärast sõda. Ma mäletan, kui pahased olid paljud seltsimehed, nende hulgas ka mina, kui Tuglasele anti rahvakirjaniku aunimetus. Ent selle pahameelega kõik lõppeski, selle asemel et asi lõpuni viia.

Ma ei tea, kuidas on lood teiste seltsimeestega, kuid mul segas seda vääriti mõistetud KK sekretäri ja KK büroo autoriteet, õigemini küll ÜK(b)P KK autoriteet. Ma arvasin, et need küsimused on ÜK(b)P KKga kooskõlastatud.

Kasutades ÜK(b)P KK sekretäri sm Ponomarenko juuresolekut, on mul pretensioone ÜK(b)P KK aparaadile. Siin käivad sageli seltsimehed ÜK(b)P KKst, ent ma ei tea, et need seltsimehed oleksid eriti rääkinud KK liikmetega peale KK büroo liikmete ja KK aparaadi töötajate, oleksid küsitlenud neid jooksva töö ja murede üle.

Viimane vestlus sm Rjazanoviga oli mul 1947. a. Ja kuna me arvasime, et büroo ja eriti I sekretär kooskõlastavad oma poliitilise joone ja tähtsamad poliitilised küsimused ÜK(b)P KKga, siis usaldasime neid, sest meil polnud võimalust teises liinis elava sidemena ÜK(b)P KKga üle kontrollida. Seda üksikutes küsimustes, sest ehkki ma nägin üksikuid vigu, ei astunud ma bolševistliku printsiipaalsusega nende vastu välja.

(Järgneb)

AKADEEMIA

Akadeemia on kultuuriajakiri, mis taotleb vahendada eri teadusharude tänapäevast taset ja arengut.

Akadeemia ilmub 12 korda aastas, kokku u 2700 lk.

Tellimisindeks 78 163.

Varasemad numbrid (1992 — 1–5, 7–12; 1993 — 1–4, 6–12; 1994 — 3–9, 11, 12; 1995 — 1, 2, 5 –12; 1996 — 1, 2, 3, 5–12; 1997 — 1–12 ja 1998 1–12) on müügil parimates raamatukauplustes, *Akadeemia* toimetuses ning neid saate tellida ka postiga, kui saadate rahakaardi *Akadeemia* postiaadressil (iga numbri eest 35 krooni) ja *märgite lõigendile soovitud numbrid*.

Aadress: *Akadeemia*, Ülikooli 21, Tartu.

Postiaadress: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, 50002 Tartu
Eesti/Estland/Estonia.

Tel.: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; faks +(372-7)43 13 73.

AKADEEMIA

An Interdisciplinary Journal for the Humanities and Sciences

Editor-in-chief: Ain Kaalep

Editors: Jaan Kangilaski, Mart Orav, Jaan Isotamm, Toomas Kiho

Akadeemia is a monthly of the Estonian Writers' Union. *Akadeemia* is published 12 times a year, all in all approximately 2700 pp.

Subscription rates with postage for 1999:

USD 52, DEM 82, FIM 248, CAD 77, FRF 273, SEK 400, GBP 31, AUD 83.

Back issues for 1993 — 1-4, 6-12; 1994 — 3-9,11,12; 1995 — 1,2,5-12;
1996 — 1,2,3,5-12; 1997 — 1-12; 1998 — 1-12 and single issues for 1999:
USD 5, DEM 7, FIM 21, CAD 7, FRF 23, SEK 34, GBP 4, AUD 7.

Please transfer the proceeds (for CAD: Royal Bank of Canada, Toronto, (SWIFT code) ROYCCAT2; for FIM: Merita Bank, Helsinki, MRITFIHH; for FRF: BNP, Paris, BNPAFRPP; for DEM: Deutsche Bank AG, Frankfurt, DEUTDEFF; for GBP: Midland Bank plc, London, MIDLGB22; for SEK: Skandinaviska Enskilda Banken, Stockholm, ESSESESS; for USD: Bankers Trust Co, New York, BKTRUS33) to Hansapank account (SWIFT code HABAE2X) for crediting the account no 221011384196 of *Periodika AS Ajakiri Akadeemia*, and mail the check and following notice to *Akadeemia*.

Please enter my **AKADEEMIA** subscription for 1999

Back issues for 1998

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1997

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1996

1	2	3		5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	--	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1995

1	2			5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	--	--	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1994

		3	4	5	6	7	8	9		11	12
--	--	---	---	---	---	---	---	---	--	----	----

Back issues for 1993

1	2	3	4		6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	--	---	---	---	---	----	----	----

Name or institution

Address

Country

Enclosed is the check totaling

Please mail to: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, 50002 Tartu, Eesti/Estland/Estonia.

Phone: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; fax +(372-7)43 13 73.

CONTENTS

Transition processes in post-socialist countries of Eastern Europe and Central Asia	<i>Helje Kaldaru</i>	1795
"As it has become evident by now...": Addenda to better knowledge of Mihkel Kampmaa	<i>Kristi Meiste</i>	1816
"Eternal gold of sunrise...": Mihkel Kampmaa in his daughter's memoirs	<i>Mari Valdas</i>	1842
From my life: Fiction and truth. II ..	<i>Johann Wolfgang von Goethe</i>	1858
Research as a vocation. II	<i>Max Weber</i>	1878
Max Weber: religion, science, rationalisation	<i>Henn Käärik</i>	1895
Artist-centred cognitivism in aesthetics	<i>Marek Volt</i>	1903
Languages of art	<i>Nelson Goodman</i>	1917
Expression as metaphoric exemplification	<i>Mari Kadanik</i>	1925
Introduction to Donald Davidson's philosophy of language		1939
.....	<i>Margo Laasberg</i>	
Potato republic	<i>Jaan Lepajõe</i>	1957
Competent biology and competence in biology: A contemplation		1980
.....	<i>Jüri Kesksaik</i>	
Documents on deportations in March 1949. VII		1993
<i>Review: How to write an autobiography. Ilmar Talve. Kevad Eestis: Autobiograafia I. Tartu: Ilmamaa, 1997. 392 lk; Kutsumatu külalaine: Autobiograafia II. Tartu: Ilmamaa, 1998. 304 lk.</i>		2006
.....	<i>Ülo Tonts</i>	
Editorial note. Summaries		2010
Stenograph of the 8th Plenum of the Central Committee of the Communist (Bolshevist) Party of Estonia. X		2017

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

9 770235 077726